

Sjuttonhundredatal
Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies
Volume 15

2018

Sjuttonhundratäl: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies

An international multidisciplinary peer reviewed open access scholarly journal

Published by

Svenska sällskapet för 1700-talsstudier

in cooperation with

Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier

Norsk selskap for 1700-tallsstudier

Dansk selskab for 1700-talsstudier

Félag um átjándu aldar fræði, Ísland

Editor-in-chief: PhD My Hellsing, Uppsala University, Sweden

Co-editors: Associate Professor Johanna Ilmakunnas, Åbo Akademi University, Finland; PhD Per Pippin Aspaas, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway; Associate Professor Søren Peter Hansen, Technical University of Denmark, Ballerup, Denmark; Professor Lasse Horne Kjældgaard, Roskilde University, Denmark; PhD Hrefna Róbertsdóttir, National archive of Iceland, Reykjavík, Iceland

Review editors: PhD Alfred Sjödin, Lund University, Sweden; Professor Charlotta Wolff, University of Turku, Finland; PhD Thomas Ewen Daltveit Slettebø, University of Bergen, Norway; PhD Jens Bjerring-Hansen, University of Copenhagen, Denmark; Research Professor Margrét Eggertsdóttir, The Árni Magnússon Institute for Icelandic studies, Reykjavík, Iceland

Language consultant: PhD Alan Crozier, Skatteberga

Open Access adviser: Jan Erik Frantsovåg, UiT The Arctic University of Norway

Editorial board: Professor Anna Agnarsdóttir, University of Iceland, Reykjavík, Iceland; Professor Marie-Theres Federhofer, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway; Professor Pasi Ihalainen, University of Jyväskylä, Finland; Piret Lotman, National Library of Estonia, Tallinn, Estonia; Professor Anne-Marie Mai, University of Southern Denmark, Odense, Denmark; Associate Professor Jonas Nordin, Royal Library, Stockholm, Sweden

International Advisory Board: Professor Pierre-Yves Beaurepaire, Université Nice Sophia Antopolis, France; Associate Professor Jacqueline Van Gent, University of Western Australia, Australia; Professor Knud Haakonssen, University of Erfurt, Germany; Professor Karin Hoff, Göttingen University, Germany; Professor László Kontler, Central European University, Hungary; Professor Thomas Munck, University of Glasgow, UK; Associate Professor Kristoffer Neville, University of California, USA; Professor Michael North, Greifswald University, Germany; Associate Professor Karen D. Oslund, Towson University, USA; Professor Éric Schnakenbourg, Université de Nantes, France; Associate Professor Thomas Wallnig, University of Vienna, Austria; Professor Helen Watanabe-O'Kelly, Oxford University, UK; Associate Professor Michael Yonan, University of Missouri, USA

© Sjuttonhundratäl & the authors 2018

Typesetting: Henri Terho

Printing: Pozkal, Poland 2018

ISSN 1652-4772 (printed version)

ISSN 2001-9866 (electronic version)

MY HELLSING *et al.*: *Inledning: Sjuttonhundratal då och nu – eller varför och hur?* |
5

ARTICLES:

ELI LØFALDLI: *From Biographical Text to Biopic: Adapting the Cultural Memory of the Eighteenth Century* | 12

ANNA CULLHED: *Blonda själar: Johan Runius, maskulinitet, nation och genre i litteraturhistorien* | 34

PANU SAVOLAINEN: *The Meaning of Urban Centrality in a Medium-Sized Eighteenth-Century Town* | 59

HENRIK ÅGREN: *Variierande titulatur: En jämförelse av titlar och social stratifiering i tre källtyper under svenskt 1730-tal* | 89

TINE REEH & RALF HEMMINGSEN: *Common Sense, No Magic: A Case Study of Female Child Murderers in the Eighteenth Century* | 113

SHORT ESSAY:

EVA KRAUSE JØRGENSEN: *Den nordiske oplysning og 1700-tallet i et konfessionskulturelt perspektiv* |
138

DISSERTATIONS:

ERIK BODENSTEN, *Politikens drivfjäder: Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken*, review by Charlotta Wolff | 145

JENS DUFNER, *'Aeneas i Carthago' von Joseph Martin Kraus: Opera als Spiegelbild der schwedischen Hofkultur*, review by Bertil van Boer | 148

DANIEL JOHANSEN, *Da makten fikk et ansikt: Den offentlige iscenesettelsen av kongemakten i det tidlige dansk-norske eneveldet 1660–1746*, review by Alexander Engström | 150

ANITA WIKLUND NORLI, *Gud velsigne mit høye og Naadige herschab, som mig haver forundt arbejde: Sosiale og kulturelle forhold blandt arbeider ved Fritzøe jernverk i perioden 1690–1790*, review by Göran Rydén | 155

- PANU SAVOLAINEN, *Teksteistä rakennettu kaupunki: Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810*, review by Juha-Matti Granqvist | 160
- VILHELM VILHELMSSON, *Sjálfstætt fólk: Vistarband og íslenskt samfélag á 19. öld*, review by Guðmundur Jónsson | 162

LITERATURE:

- ANNA AGNARSDÓTTIR (ed.), *Sir Joseph Banks, Iceland and the North Atlantic, 1772–1820: Journals, Letters and Documents*, review by Andrew Wawn | 164
- CHRISTER AHLBERGER & PER VON WACHENFELT (eds.), *Den glömda kyrkan: om herrnbutismen i Skandinavien*, review by Johannes Ljungberg | 166
- GUNNAR ARTÉUS, *Anna Maria Lenngren: Ett kvinnoliv*, review by Elisabeth Mansén | 168
- THOMAS BREDSORFF & SØREN PETER HANSEN (eds.): *Det lange lys – 2000-tals spørsmål, 1700-tals svar*, review by Eva Krause Jørgensen | 169
- KNUT DØRUM & HELJE KRINGLEBOTN SØDAL (eds.), *Hans Nielsen Hauge: fra samfunnsfiende til ikon*, review by Øystein Lydik Idsø Viken | 171
- BJÖRK INGIMUNDARDÓTTIR & GÍSLI BALDUR RÓBERTSSON (eds.), *Yfirrétturinn á Íslandi: Dómar og skjöl*, vol. I, 1690–1710 and MÁR JÓNSSON (ed.), *Guðs dýrð og sálnanna velferð: Prestastefnudómar Bynjólfs biskups Sveinssonar árin 1639–1674* and MÁR JÓNSSON & SKÚLI S. ÓLAFSSON (eds.), *Í nafni heilagrar guðdómsins þrenningar: Prestastefnudómar Jóns biskups Vídalíns árin 1698–1720* and MÁR JÓNSSON & GUNNAR ÖRN HANNESSON (eds.), *Eftir skyldu míns embættis: Prestastefnudómar Þórðar biskups Þorlákssonar árin 1675–1697*, review by Viðar Pálsson | 173
- ARNE JÓNSSON & GREGOR VOGT-SPIRA (eds.), *The Classical Tradition in the Baltic Region: Perceptions and Adaptations of Greece and Rome*, review by Elena Dahlberg | 175
- ÅSA KARLSSON, KLAS KRONBERG, & PER SANDIN (eds.), *Karl XII och svenskarna i Osmanska riket* and ÅSA KARLSSON, KLAS KRONBERG, & PER SANDIN (eds.), *When Sweden was Ruled from the Ottoman Empire*, review by Gustaf Fryksén | 178
- JENNIE NELL & ALFRED SJÖDIN (eds.), *Kritik och beundran: Jean-Jacques Rousseau och Sverige 1750–1850* och BJÖRN BILLING, *Utsikt från en bergstopp: Jean-Jacques Rousseau och naturen*, review by Andreas Önnersfors | 180
- RANDI HEGE SKJELMO & LIV HELENE WILLUMSEN, *Thomas von Westens liv og virke*, review by Erling Sandmo | 184

CONTRIBUTORS | 187

CALL FOR PAPERS | 189

Inledning

Sjuttonhundratals då och nu – eller varför och hur?

Minns ni när ni först blev intresserade av 1700-talet? Jag tror att det för min del var på julen 1995, när jag som tolvåring såg BBC:s dramaserie *Pride & Prejudice* på svensk tv. Den gjorde outplånligt intryck på mig. Under flera år efteråt slukade jag allt jag fann om den brittiska författaren, om teveproduktionen, skådespelarna, klämodet, de historiska sammanhangen. Jag önskade mig en enda bok från London i födelsedagspresent, som jag läste om och om igen för att sy mina egna dräkter: Nancy Bradfields *Costume in Detail: Women's Dress 1730–1930*. Jag lånade *Jane Austens liv i brev och bilder*, i urval och kommentar av Penelope Hughes-Hallett på biblioteket. Och när Hallwylska Muséet i Stockholm visade en utställning med dräkter från filmatiseringarna av Austens romaner var jag förstås där, på öppningsdagen. När jag tio år senare funderade över ämnet till min magisteruppsats, som sedan blev mitt avhandlingsämne, återvände jag till det sena 1700-talets tydliga kvinnogestalter. Jag minns att jag bestämde mig för att skriva utifrån kvinnors självbiografiska material efter ett biobesök där jag sett Sofia Coppolas film *Marie-Antoinette* (2006).

Först senare har jag förstått att denna fascination för sekelskiftet 1800 väcktes samtidigt för miljontals kvinnor (och färre män) världen över. Faktiskt att varmen för Jane Austen, som särskilt brittiska aktörer och Hollywood var snabba att slå mynt av, präglade en epok, som nog kan sägas fortfarande pågå. Historiska sällskap, läsecirklar, rollspel och kulturarvsturism i 1700-talets spår blev en del av 1990-talets retro-utopia. Dåtidens aktörer betraktade det som en flykt från finanskriser och besparingar till en värld som var schön och vacker, en pastoral idyll i pastell.¹

Jane Austen-vågen illustrerar populärvetenskapens betydelse för att väcka intresse och begripliggöra en epok. Forskningens blick på en tidsperiod och populariseringarna går ofta hand i hand, eller är åtminstone beroende av varandra. I det vetenskapliga uppdraget ingår att medvetandegöra hur en populär tolkning av

1700-talet, där särskilda associationer och värderingar medvetet eller undermedvetet följer med, påverkar bedömningen av källor och val av perspektiv. Artiklarna i detta nummer av *Sjuttonbunderatal* handlar om att dissekera de lager av förståelse av 1700-talet som varje tidsperiod uttryckt på sitt sätt. Vi vill på detta sätt uppmärksamma de arv som har påverkat den akademiska kunskapen – inte minst från och med 1800-talet då vetenskapliga metoder utvecklades och ämnenas nuvarande disciplinsidentitet präglades.

Relationen mellan kunskap och popularisering är aldrig okomplicerad, det åskådliggör litteraturvetaren Eli Løfaldli i detta nummers första artikel. Hon analyserar tre biografiska filmer, så kallade *biopics*, från det senaste decenniet som utspelar sig på 1700-talet med kvinnliga huvudroller ur kungliga och aristokratiska miljöer. Genom att 1700-talet skildras på film behandlas spörsmål och konventioner kring kvinnlighet, sexualitet, romantisk kärlek och äktenskapliga relationer som är aktuella idag. Vissa drag i de kvinnliga huvudpersonernas liv betonas på bekostnad av andra: en stark kärleksrelation överskuggar till exempel en serie utomäktenskapliga förbindelser. Filmerna ger däremot en mindre komplex bild av den tidsepok de skildrar, framhåller Løfaldli. Gestaltningen på vita duken prioriterar en tydlig (eller ibland övertydlig) berättelse som ska locka tittare och ge dem en stark filmupplevelse, inte några historiska nyanser. Detta är inte alltid vad tittaren uppfattar, i synnerhet då filmens emotionella potential är så stark och därför hjälper till att befästa den historiska kunskapen. Biobesökaren ställer undermedvetet ett allmänhistoriskt sanningsanspråk på en film, vilket kanske inte var intentionen hos filmproducenten, framhåller hon.

Precis som Løfaldlis analys av biografiska filmer skriver fram våra samtida ideal, inte nödvändigtvis de som var gängse på 1700-talet, finner litteraturvetaren Anna Cullhed 1800-talets manliga borgerliga ideal speglad i litteraturforskningen om poeten Johan Runius (1679–1713). Cullheds artikel går igenom litterära översiktsverk från tidigt 1800-tal fram till idag och reflekterar över skillnader i bedömningen av Runius, men också över en kvardröjande statisk bedömning av honom genom historien. Under 1800-talet växte ett ideal om sanna poeter fram, upphöjda genier oavhängiga skrivandet som brödföda. Johan Runius sågs i det här sammanhanget som alltför lättsam och alltför sjuklig, inte lika begåvad som Carl-Michael Bellman och dessutom verksam i "fel" genre; den lågt värderade tillfällesdikten. Samtidigt blev Runius brist på världslig framgång en tillgång eftersom han då kunde anses stå över ekonomiska behov och vara en sann diktare. Det statistiska i bedömningen av Runius härrör nog ur ett relativt ointresse, där han har hamnat i skuggan av skalder som fick större betydelse för den nationella historieskrivningen: Lucidor och Bellman. Anna Cullhed avslutar med en uppma-

ning att vi faktiskt bör läsa Runius oftare och mer ingående för att frigöra oss ifrån 1800-talets kvardröjande värderingar och kunna analysera Runius utifrån vår tids premisser.

De följande artiklarna i det här numret förhåller sig till det historiografiska arvet på ett annat sätt, men med samma avsikt – att frigöra sig från senare tiders lager av förståelse och artefakter. Historikern och arkitekten Panu Savolainen för oss till 1700-talets Åbo, en mellanstor europeisk stad som illustrerar hur ekonomiska, sociala och institutionella strukturer fördelades i en urban miljö. Savolainen utforskar Åbobornas föreställningar om sin stad, uppfattningen av dess rumsliga hierarkier, av centrum och centralitet samt stadsbornas användning av det urbana rummet till vardags. Artikeln befattar sig med samspelet mellan den fysiska staden och dess mentala dimension: ”bättre” eller ”sämre” lägen för kaffehus, restauranger och krogar, verbaliseringen av den urbana topografin, men även hur taxering påverkade stadens topografi genom att värdera vissa kvarter högre än andra. Idag är kartbilden en så självklar referenspunkt att vi har slutat reflektera över den. Men på 1700-talet använde människor i begränsad utsträckning kartor till vardags, vilket medförde att begrepp som användes för att lokalisera kvarter, stad och landsbygd inte heller utgick från kartritningar. För att bättre förstå topografiska urbana upplevelser, menar Savolainen, bör vi av detta skäl analysera lingvistiska och symboliska källor tillsammans med kartor. Savolainen pläderar, liksom Henrik Ågren i den följande artikeln, för värdet av källpluralism för att förstå ett historiskt fenomen. Det är genom korsbefruktningen av olika källor och metoder, i Panu Savolainens fall genom kvantitativa nedslag i rättegångshandlingar, tidningspress och vägvisare kombinerat med studiet av kartor och GIS-beräkningar, som vi kan nå så långt som det i epistemologiskt hänseende är möjligt.

Historikern Henrik Ågrens artikel är en uppföljning av en tidigare utförd studie på rättegångsmaterial, där Ågren undersökte bruket av äretitlar eller sekundära titlar i Uppsalatrakten på 1730-talet. Han prövar i denna undersökning huruvida ett annat källmaterial, i det här fallet lagfartsbrev och tillfällesdikter, skulle kunna ge ett mindre entydigt svar. Syftet är att undersöka titelbruk i praxis som ett litet fönster till 1700-talsmänniskans världsuppfattning. Ågrens teoretiska utgångspunkt avviker från den socialhistoriska forskning som var gängse under större delen av 1900-talet, då man kvantifierade ståndssamhällets utveckling (eller snarare avveckling) men inte ifrågasatte huruvida en persons position var föränderlig beroende på livscykel eller situation. Status betraktar Henrik Ågren istället som något som skapas och omskapas i vardagliga situationer, där social och personlig identitet och självuppfattning är central. Henrik Ågrens undersökning visar att kvinnors civilstånd markerades särskilt, medan

mäns bestämda sociala kategori var viktigare. Statstjänare utmärktes i flera fall, och samhällets mellanskikt tenderade att få finare titlar (vilket jämnade ut gränserna mot samhällets toppskikt). I de fall som privatpersoner titulerade varandra, i tillfällesdikter, var titelanvändningen friare och mer inriktad på att behaga än att ange en precis social position. I tillfällesdikter kunde man också experimentera mer än i myndighetssammanhang, vilket var ett första steg mot att luckra upp formellt angivna gränser.

Medan Savolainens och Ågrens artiklar använder sig av och uppvärderar bruket av källpluralism, är Tine Reeh och Ralf Hemmingsens artikel ett exempel på en gemensam problemställning och analys utifrån två fackområden, nämligen kyrkohistoria och psykiatri. Dessa fält möts sällan i vetenskapliga sammanhang, förmodligen för att de anses ligga för långt ifrån varandra. Artikeln fokuserar på rättsfall som utreder barnamörderskor i Köpenhamn under 1700-talet. Fallen har valts ut och analyserats utifrån ymniga bevarade rättsprotokoll med ett kombinerat kyrkohistoriskt och medicinskt perspektiv. Tidigare forskning om detta ämne har hävdats att morderna hade religiösa motiv som syftade till dödsstraff och därmed blev ett slags assisterat självmord ('suicide by proxy'). Förutom att problematisera de tolkningar som tidigare forskning har gjort av fenomenet vill artikeln fördjupa förståelsen av det som Lynn Hunt har kallat 'the black box of individual mental states' på 1700-talet.² Reeh och Hemmingsen kommer fram till att orsakerna till barnamorden istället kan härledas till sociala och mentala tillstånd hos förövarna.

Vi knyter ihop tidskriftens första avdelning med en essä av Eva Krause Jørgensen som ifrågasätter upplysningens historiografi. Här gör hon upp med den gängse danska skolboksframställningen av upplysningstiden. Läroböckerna talar om upplysningen som en ohejdbar emancipatorisk rörelse, ledd av en generation förnuftsdyrkande skönandar som ifrågasatte kyrkans och kungens makt- och åsiktstyranni. Upplysningen skildras som en rörelse som befriade Europa från religionens och vidskepelsens band och uppmanade individen att ta ansvar för sitt eget liv genom att tänka självständigt. Eva Krause Jørgensen angriper denna hävdvunna sanning ur en kyrko- och religionshistorisk synvinkel. Hon ansluter sig till den uppfattning som på senare år har fått allt fler anhängare inom 1700-talsforskningen, nämligen att det inte nödvändigtvis existerar ett motsatsförhållande mellan upplysning och religion, eller mellan förnuft och känsla.³ Krause Jørgensen vill betrakta upplysningen ur ett konfessionellt perspektiv utifrån begreppet *konfessionskultur*. Det fokuserar på samspelet mellan (olika) konfessionsformer och det omgivande samhället, och undersöker därigenom hur underliggande sociala

föreställningar som varje konfession omfattar både former – och formas – av samhället.

* * *

Varje vetenskaplig studie är och bör vara frukten av sin tids frågeställningar. I detta och kommande nummer av tidskriften artikulerar bidragen 1700-talets historiografi och särskilt mötena mellan sekler. Det är på förekommen anledning utifrån temat på den senaste konferensen i de nordiska 1700-talssällskapens regi, vilken gick av stapeln i Uppsala 12–14 oktober 2017: "The Eighteenth Century – Past and Present".

Konferensen avslutades med en rundabordsdiskussion med representanter för 1700-talssällskapen från Danmark, Sverige, Finland och Norge där man diskuterade 1700-talsforskningens möjligheter och utmaningar. Panelen diskuterade bland annat frågan om hur minnesinstitutioner, akademier och forskare gemensamt kan formulera forskningsfrågor och stimulera till ny forskning. Andra viktiga frågor rörde behoven av infrastruktur för forskning och förmedling och hur nya publiceringsformer påverkar förutsättningarna för detta. Vilken roll kan och bör de nordiska sällskapen för 1700-talsstudier spela framöver, i ett nationellt och internationellt perspektiv?

När det gäller samverkan mellan det akademiska och det populära utforskandet av 1700-talet framfördes synpunkten att vi bör motverka att forskningskataloger eller utställningar förbigås av forskare. Kommunikationen med den bredare publiken ska inte bli synonymt med urvattning eller förflackning. Utställningar och kataloger får gärna vara vetenskapligt ambitiösa och medverkan i dessa bör ha ett visst meritvärde, och därför vara attraktiva forum för forskare att synas i. Slutpanelen underströk vikten av samarbete mellan universitet och minnesinstitutioner (bibliotek, muséer och arkiv). Kanske kunde forskare söka särskild finansiering för projekt som handlar om att nå ut med den forskning som görs av forskare på minnesinstitutionerna eller i deras samlingar. Här, i skärningspunkten, mellan universitetet och samhälle, kan de nordiska 1700-talssällskapen spela en betydelsefull roll eftersom de har representanter från båda håll.

Det numera allmänt utbredda kravet från finansärer av vetenskapliga tidskrifter att innehållet omedelbart ska tillgängliggöras digitalt har inte varit utan följder. Från svenskt vetenskapligt håll har man anhållit om att regeringen ska bidra med medel och infrastruktur för att göra detta möjligt. En utredning, företrädd bland andra av *Sjuttonhundratals* redaktionsrådsmedlem Jonas Nordin, ska överläm-

nas till den svenska regeringen under våren 2019. I detta rörliga vetenskapliga publiceringslandskap försöker *Sjuttonbundratals* redaktion balansera mellan avvaktan och påverkan genom att uppmärksamt följa utvecklingen.

En angelägen fråga för tidskriften är att bejaka den språkliga mångfald som vi menar är en förutsättning för att utforska 1700-talet. Genom regelbundet praktiserande av olika språk, både i form av hela artiklar i citat ur originalkällorna, hoppas vi motverka språkliga barriärer. Vi vill därför fortsätta ge skribenter möjlighet att publicera sig på skandinaviska språk eller på engelska. Genom att dessutom erbjuda publicering på tyska eller franska inbjuder vi forskare från dessa språkområden att medverka i tidskriften. Detta förtjänar att särskilt omnämnas i en tid då allt fler forskare inom humaniora övergår till att endast kommunicera sin forskning på engelska. Samtidigt är det glädjande att många bidrag till tidskriften skrivs just på engelska, eftersom det möjliggör det största antalet internationella läsare att ta del av forskning om nordiskt 1700-tal.

De pågående diskussionerna kring vetenskaplig publicering föranleder även resonemang kring vad en tidskrift egentligen kostar att producera. Hittills har understöd till tidskrifter motiverats av själva tryckkostnaden, medan skribenter och redaktörer arbetat ideellt. För artikelförfattarna hade publiceringen ett meritvärde, och det redaktionella uppdraget kunde många gånger utföras inom ramen för de ordinarie tjänster som fanns på universitet eller ett bibliotek. Frågan uppstår då om en ökad digital aktivitet är ett skäl att minska tidskriftsstödet? Vår uppfattning är att man inte nödvändigtvis ska reducera resurserna men på längre sikt kanske omfördela dem. På kort sikt bör anslagen snarare ökas, eftersom läsare både önskar en fysisk utgåva av tidskriften och förväntar sig en digital kommunikation. Möjligen kommer allt färre i framtiden att önska sig en tryckt utgåva av *Sjuttonbundratals*, men det är långt ifrån säkert. En engångssumma för att förbättra tidskriftens hemsida och för att anställa en särskild webbredaktör beviljades nyligen tidskriften, medel som vi hoppas förvalta på bästa möjliga sätt.

Snabba strukturförändringar, där årsboken ständigt bör anpassa sig efter nya påbud, är lätta att kritisera eftersom de försvårar det dagliga tidskriftsarbetet. Men det positiva är att det ger många tillfällen att påminna om det vi finner relevant, till exempel att uppvärdera det redaktionella arbete som tidskriftsstöden ofta osynliggör. En tidskrifts existensberättigande finns ju i redaktionen, annars kunde man helt övergå till digital självpublicering. Det krävs tid och tankemöda för att uppmuntra skribenter att publicera sina forskningsresultat i *Sjuttonbundratals*, till att bevaka nyutkommen litteratur och finna lämpliga recensenter och påminna om deadlines. Genom hela processen skall redaktionen vara skribenternas bollplank kring argument och idéer och komma med konstruktiv kritik. Detta är

nog självklarheter för den som har ägnat sig åt redaktionellt arbete. Men eftersom strukturer och system för vetenskapliga tidskriftsstöd inte alltid tar hänsyn till det, säger vi det för säkerhets skull i klartext: Det måste få kosta att publicera aktuell forskning!

Den tryckta utgåvan av *Sjuttonhundratals* kommer att finnas kvar så länge som sällskapen efterfrågar den och ekonomin tillåter det. I augusti 2018, strax före pressläggningen av det här numret, samlas redaktionen till ett möte i Helsingfors. På dagordningen står både översyn av vårt arbetssätt och principdiskussioner kring tidskriftens inriktning och ambitioner. Samtidigt pågår här en workshop för magisterstudenter och doktorander i det finska 1700-talsällskapets regi, organiserad av Charlotta Wolff. Förhoppningen är att det ska stimulera och utveckla den nya generationen 1700-talsforskare, och att fler liknande workshops ska följa i dess spår.

Läs och sprid gärna vår inbjudan till medverkan i nästa nummer som bifogas sist i denna upplaga av årsboken.

Stockholm / Tromsø / København / Åbo / Reykjavík
My Hellsing, Per Pippin Aspaas, Søren Peter Hansen,
Johanna Ilmakunnas & Hrefna Róbertsdóttir

Noter

1. Se Hedvig Mårdh, *A Century of Swedish Gustavian Style: Art History, Cultural Heritage and Neoclassical Revivals from the 1890s to the 1990s* (Uppsala, 2017), särskilt kap. 5.
2. Lynn Hunt, "Psychology, Psychoanalysis and Historical Thought", i Lloyd Kramer & Sarah Maza (red.), *A Companion to Western Historical Thought* (Hoboken, 2002). DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470998748.ch18>
3. Jämför också till exempel Thomas Bredsdorff, *Den brogede oplysning: Om følelsernes fornuft og fornuftens følelse i 1700-tallets nordiske litteratur* (København, 2003).

From Biographical Text to Biopic: Adapting the Cultural Memory of the Eighteenth Century

Eli Løfaldli

Our conceptions of a past we have not experienced are greatly reliant on the images produced of it on screen. Historical films, documentaries, and literary adaptations contribute to forming our notions of what a bygone era was like. All the major films produced in the past decade that depict the eighteenth century share a remarkable set of similarities. First, all the films tell the life stories of women. What is more, the subjects of the films are all noblewomen whose lives share notable resemblances which are told in strikingly similar ways. Second, they are all biographical films, or biopics, rather than purely fictional accounts. Finally, these biopics are all also openly acknowledged adaptations of biographical texts. Changes in the representation of the subject matter are inevitable in any book-to-screen adaptation, but the changes made in these cases are also markedly similar and appear to affect a noticeable shift in how eighteenth-century womanhood is presented to a modern audience.

In what follows, three major biopics will be analysed: *The Duchess* (2009), *A Royal Affair* (2012), and *The Scandalous Lady W* (2015).¹ These films all represent the lives of eighteenth-century British women: Georgiana Cavendish, Duchess of Devonshire (1757–1806), Caroline Matilda of Great Britain, later Queen Caroline Mathilde of Denmark and Norway (1751–1775), and Lady Worsley, Seymour Dorothy Fleming (1758–1818). The main focus of the analysis will lie in the biopics' relationship with their acknowledged source texts: *Georgiana: Duchess of Devonshire* (1999), *Prinsesse af Blodet: En Roman om Caroline Mathilde* (2000), and *The Scandalous Lady W: An Eighteenth-Century Tale of Sex, Scandal and Divorce* (2008).² Particular emphasis will be placed on the thematic consequences of the creative strategies of adaptation – selection, (re)arrangement, omission, addition, marginalization, expansion, and alteration – that have been deployed as their stories have been transposed from biographical texts into biographical films.³ The effect that changes in the content may have on today's cultural memory of the eighteenth

century will also be addressed, as will the possible intrusion of present-day concerns in these representations of the past.

The Duchess, *A Royal Affair*, and *The Scandalous Lady W* all depict glamorous aristocratic and royal protagonists who were embroiled in scandalous love triangles in their day, and the analysis of the outcome of their adaptation processes shows that all three films single out this particular aspect of their lives and present it in the light of personal tragedy, impossible love, and the restrictions women faced in eighteenth-century society. This marks a distinct shift in the representation of eighteenth-century womanhood and sexuality as compared to that of the biographical texts upon which they are based. The women of the books may face difficulties throughout their lives, but still remain active agents who are able to express themselves sexually and otherwise in a society that revels in excess and the pursuit of pleasure of all kinds. The women of the films, however, live under a much more restrictive regime. Their innate moral goodness is foregrounded, and it is through romantic love and redemptive motherhood that they are able to express their inner selves and progress in life. This consistent representational shift not only has consequences for the nature of the cultural memory of the period, but also suggests that the images of the past are neither fixed nor completely separated from the present. Representations of historical lives may say as much about the cultural preoccupations of our own times as they do about those of the period they set out to depict. It seems that the scandal surrounding their lives is essential to why their stories are considered to be worth telling, but at the same time, many of the traits that have made them appear scandalous through the ages are noticeably absent from the films detailing their life stories.

Cultural Memory and the Biopic

The distant past can of course never be remembered in a concrete sense, and current impressions of a past period have therefore often been referred to as 'cultural memories'. Although innately distinct from individual memories, cultural memories nonetheless incorporate aspects that are central to how individual memory works, such as 'the selectivity and perspectivity inherent in the creation of versions of the past according to present knowledge and needs', to borrow the words of Astrid Erll.⁴ Cultural memories are shared by societies and inherently communal, but are also felt by individuals as they tap into, engage with, and contest stories and versions of the distant past. Alison Landsberg goes so far as to refer to many cultural memories as 'prosthetic memories', in other words, memories

that emerge as people interact with the past by reading its stories, watching films about it, or viewing its objects, and through which an individual 'sutures himself or herself into a larger history'.⁵ Cultural memories of the past are mainly produced by the stories that are told about it in the present, making the distant past only accessible to us in mediated form.⁶ Films that seek to portray a period have a particularly important formative function in this respect, and their importance in the construction of cultural memories can hardly be overestimated.⁷ The medium of film, which today can be taken to include material made for television, the web, or other outlets, offers the public the possibility to engage with the past in a way that other media cannot.

Biopics form the largest subgenre of historical films and constitute a very significant part of the manner in which history is conveyed to the general public.⁸ Because of the focus on the individual essential to the genre, however, the historical material itself is conveyed via the perspective and experience of the person portrayed rather than through a more inclusive lens. One of the effects of this is that individual agency often trumps the problems posed by complex social and cultural forces in biopics, and this has been viewed as problematic.⁹ This is not the only criticism commonly launched at the biopic; in fact, most commentary on the genre tends to devote much space to either attacking or defending various aspects of it. As Bronwyn Polaschek notes, biopics typically 'incorporate multiple, and possibly conflicting, values, motifs and conventions', since they are reconstructions of one period in history produced in another, and are thus inherently ideologically equivocal.¹⁰ The ambiguity connected to the biopic's typical content is coupled with its popularity among the general public, which in turn leads to criticism typically levelled at mass-cultural products, where the genre's association with the entertainment industry appears to signal that these are films that are made to supply lightweight enjoyment for undiscerning viewers.¹¹

However, the most common and persistent cause of criticism of the biopic was identified already by the genre's first theorist, George Custen. On the one hand, he argued, 'most biopics do not claim to be the definitive history of an individual or era', but on the other, viewers' expectations and filmic conventions nonetheless lead to the assumption that what they present are 'the true versions of a life'.¹² The contract between filmmakers and audiences in the case of the biopic is therefore severely flawed: audiences are led to expect and feel they receive something that filmmakers have neither promised nor attempted to deliver. Historians' typical criticism that biographical films lack historical authenticity is thus levelled into a void, since audiences do not agree and filmmakers never attempted to achieve it in the first place. An interpretation based on Robert Rosenstone's description of

the genre might make an alternative and more fruitful viewer contract, especially if it were openly signalled in the production, marketing, and reception of a biopic: 'Less than full-blown portraits', Rosenstone argues, 'they should be seen and understood as slices of lives, interventions into particular discourses, extended metaphors that suggest more than their limited timeframes can convey'.¹³ In addition, it is important to recognize that controversies connected to such issues have also surrounded other fictional and factual biographical works since their emergence.¹⁴ A biographical text can no more offer the complete or true versions of a life than can a biographical film. Biography in all its generic guises will always be mediated and constructed accounts of an individual's life in much the same way as the eighteenth-century satirical pamphlets or commissioned portraits were.

Dennis Bingham has argued that biographies of men and women are so different that they have become different genres, and his analysis has shown how biopics depicting women's lives have been 'weighted down by myths of suffering, victimization, and failure'.¹⁵ 'Female biopics dramatize, with proper Aristotelian pity and terror, the process of a woman's degradation', he continues with reference to traditional films of this kind, and among the typical story arcs he identifies are a rise-and-fall structure playing out in two acts and a three-act configuration which includes an eventual rehabilitation.¹⁶ While the tendency to dramatize women's lives in this way remains central to traditional biopics, counteracting trends have also emerged. Bronwyn Polaschek notes the arrival of new types of biographical films about women that have joined what she terms the paradigmatic female biopic, and both the overtly feminist biopic and the postfeminist biopic that she describes have the potential to add the perspectives that Bingham missed.¹⁷ In addition, viewers' ability to engage with the past via the biopic may have a further political function: 'Taking on prosthetic memories of traumatic events and the disenfranchisement and loss of privilege that such an experience often necessitates can have a profound effect on our politics', Landsberg argues, implying that by vicariously experiencing the wrongs of the past, the wrongs of the present may be righted.¹⁸

Due to the fundamental similarities between adaptations and biopics, biographical films have often been seen as a form of adaptation. Tom Brown, for example, argues that the biopic is essentially a form of adaptation, and Márta Minier and Maddalena Pennacchia write that 'the biopic as a form appears to be the adaptation *par excellence*', noting especially the theoretical and pragmatic interests and processes of interpretation-based 'selection and (re)arrangement' that the two share.¹⁹ The main advantage of discussing biopics as adaptations and using terms and methods from adaptation studies when investigating biographi-

cal films in this context is the possibility this offers of teasing out the interpretive choices that have been made in the process of adapting material to the screen. The only guaranteed outcome of transposing material from one medium to another is that changes are inevitable.²⁰ Although much of the material is of course retained in the process, the transmedial shift necessitates a more sharply tailored version of characters, stories, and periods alike. Investigating the choices that are actively made by making changes, then, may lay bare how the cultural memory of a historical period is constituted and revised in representations of individual lives, since such choices are particularly revealing of the specific versions of historical lives and periods that filmmakers seek to put forward. Analysing adaptive strategies such as selection and (re)arrangement, which Minier and Pennacchia highlight, or omission, addition, marginalization, expansion, and alteration, which Richard Hand has identified as central creative strategies of adaptation, may tell us what is seen to be lacking or underplayed in a source text and the versioning of a period that takes place in a biopic.²¹

However, and significantly, discussing differences between source and target texts neither implies nor necessitates an evaluative stance: it is accepted that notions of fidelity (in adaptations) or authenticity (in biopics) are dated and inherently unattainable and understood that biographical texts and biographical films are different, but equal, art forms.²² The transference from one medium to another does not imply an impoverishment, and, as previously noted, biography in text is just as mediated as biography on film. Rather, the issue here is to investigate ‘what principle guides the processes of selection’ and to establish ‘the “drift” of these changes and alterations’, which Robert Stam holds to be essential to the study of adaptation processes more generally.²³

The Duchess (2009): *From Troubled Aristocrat to Tragic Lover*

The subject of *The Duchess* is Georgiana Cavendish, Duchess of Devonshire (1757–1806), arguably the period’s greatest celebrity. Georgiana was famous, then as now, for being a political player and proponent of Whig politics and a trendsetter and jetsetter extraordinaire and now, as the author of literary and private writings. Her unhappy marriage to the distant and unloving Duke and her unusual domestic arrangement was also common knowledge. The Duke, Duchess, and Lady Elizabeth Foster, his mistress and her friend, lived in relative openness together despite the scandalous nature of the arrangement. Georgina Cavendish eventually embarked on extramarital affairs of her own, the best known of which

was with the Whig politician Charles (later Earl) Grey, and it is these personal and domestic dramas that are narrated in the 2009 biopic.

The Duchess is a compelling example of the convergence between representations of the past and concerns of the present. It was marketed as ‘a very contemporary tale of fame, notoriety and the search for love’ and the parallels between the lives of Georgiana Cavendish and her Spencer relative Princess Diana were made very explicit, such as in the much derided use of the phrase ‘There were three people in her marriage’ to frame and market the film. Along with the emphasis on modern-day parallels to the lives of the Duke, the Duchess, and Lady Elizabeth Foster, the period setting of the film was also foregrounded. Although its focus on an individual’s life story marks its status as a biopic, *The Duchess* also incorporates features from costume drama and melodrama, such as elaborate and opulent costumes and settings and much emotion and external and internal drama.²⁴ Against this sumptuous and exotic period backdrop a feminist tendency is articulated, and the film is explicit in its thematization and problematization of the lack of freedom for women in the eighteenth century, but this tendency is at times undercut by its selection and presentation of the material of the biography.

As stated in the film’s end credits, *The Duchess* is ‘based on the book *Georgiana, Duchess of Devonshire* by Amanda Foreman’, and Foreman also appears in the behind-the-scenes material, emphasizing the nature of the biopic as an adaptation and offering a stamp of approval of the film’s reworking of the material.²⁵ In her biography, which first came out in 1998, Foreman paints a picture of Georgiana Cavendish as ‘pre-eminently a woman of paradoxes’:

She was an acknowledged beauty yet unappreciated by her husband, a popular leader of the *ton* who saw through its hypocrisy, and a woman whom people loved who was yet so insecure in her ability to command love that she became dependent upon the suspect devotion of Lady Elizabeth Foster. She was a generous contributor to charitable causes who nevertheless stole from her friends, a writer who never published under her own name, a devoted mother who sacrificed one child to save three, a celebrity and patron of the arts in an era when married women had no legal status, a politician without a vote and a skilled tactician a generation before the development of professional party politics.²⁶

The 2009 film does not depart far from this representation, but it is significant that it is typically the darker sides to Georgiana’s character that are omitted or marginalized in *The Duchess*. Unlike the biography, for instance, there are no suggestions of possible affairs with other men.²⁷ Similarly, the extent of her massive debts to a great number of friends is significantly downplayed in the film, as are her inability or unwillingness to own up to her massive and ever-mounting debts

to her husband and failure to repay those who had lent her the money.²⁸ The biography represents her propensity for excess, be it in terms of gambling, drink, or drugs, both as part of the hedonistic lifestyle of the aristocracy in the period and as an outlet for internal and external pressures.²⁹ The film includes scenes where she gambles and drinks to excess, but leaves them largely uncommented and does not share the biography's focus on the degree to which her immoderate living characterized the life of both the Duchess of Devonshire and her set. Other class-bound aspects of her life from the biography are also altered in the film version. In *The Duchess*, Georgiana and her lover appear almost revolutionary and allude to recent events in France and America as positive developments, and the film does not share the biography's focus on her close friendships with Marie Antoinette and the Duchess of Polignac or her attempts to rescue them from persecution.³⁰

The main alteration effected in the transposition from text to screen consists of the selection and expansion of the thwarted love story between Georgiana Cavendish and Charles Grey, fellow Whig and later Prime Minister and Earl Grey, as the film's key plot. It becomes the core onto which other themes are attached, while it is the Duchess's contribution to high politics that serves the same function in the biography, where she is described as someone who was 'remarkable for being a successful politician whose actions brought about national events'.³¹ The book, *Georgiana*, also devotes much space to the well-known affair and its outcome, describing Grey as 'the love of her life', but their relationship does not have the same structuring function and thematic prominence as in *The Duchess*.³² The extrapolation and dominance of the love plot marginalizes Foreman's focus on her as a politician, and this is further amplified by the film's presentation of her political engagement as being motivated by her love for Grey. The love plot frames the content of the film: it starts with a scene where the romantic interest between the two later lovers is sparked at the same time as her marriage to the cold Duke is being arranged, thus anchoring what is to come in this central dilemma. The biopic also ends before Grey starts exhibiting traits that do not belong to modern romantic heroes, such as having serial affairs as a married man or attempting to seduce Georgiana's sister, which the biography mentions.³³

Despite its broad focus, Amanda Foreman's biography, at least in part, depicts the late eighteenth century as a time of romps and dalliances, especially among the men and women of the aristocracy. Saul Dibb's biopic paints a different picture of the same period, especially through its representation of the relationship between the two protagonists. Theirs is an alliance based on pure romantic love, not sex, and this is highlighted even in the film's sex scenes. Importantly, Grey's ability to see her as an individual is given particular prominence. He comforts,

psychologizes, and shows interest in her as a person, cutting through the surface and finding the individual underneath rather than assessing how she conforms to Georgian ideals. He is thus posited as a more natural and modern alternative to the mannered and abusive Duke. As their relationship has to end when her relationship with her children is at stake, so does the lovers' dream 'of a new world'. They are drawn back into a restrictive period that is especially oppressive to women. Choosing her children over self-realization in the form of a romantic union, Georgiana Cavendish, Duchess of Devonshire, remains trapped in a loveless marriage while conforming to the expectations of good motherhood. Grey, at heart a romantic hero of the twenty-first century, does not manage to rescue her from the eighteenth.

A Royal Affair (2012): From Matters of the Body to Matters of the Mind

A Royal Affair tells the story of Caroline Matilda of Great Britain (1751–1775), who became Queen Caroline Mathilde of Denmark and Norway when her marriage was arranged with King Christian VII at 15. After her marriage, she went on her own to Denmark to live with the mentally unstable 17-year-old King. Her difficult and isolated existence there was eased by the arrival of the new Royal Physician, Johann Friedrich Struensee, who later became her lover. Their affair did not go unnoticed, and stark criticism was voiced both in Copenhagen and by Caroline Matilda's brother in London, King George III. The scandal was not only sexual: highly trusted by the Danish King, the eager Enlightenment reformer Struensee had become the de facto ruler of Denmark and Norway, and the Queen's role in this process was believed to be instrumental. The couple could not withstand the massive popular and courtly opposition to their political and personal liaison, and a palace coup culminated in the execution of Struensee and the enforced exile of Caroline Matilda. She died in exile in Celle, where she had led a quiet life after her banishment from Copenhagen and her children. She was 23.

The relationship between *A Royal Affair* and the biographical novel it claims to be based on, Bodil Steensen-Leth's *Prinsesse af Blodet: En Roman om Caroline Mathilde* [*Princess of the Blood: A Novel about Caroline Mathilde*], is far from straightforward.³⁴ In fact, it was another novel that the filmmakers had originally wanted to adapt: Per Olov Enquist's international bestseller from 1999, *Livläkarens Besök* [*The Visit of the Royal Physician*].³⁵ Since the film rights to Enquist's novel had already been sold to another production company, the filmmakers reluctantly turned to Steensen-Leth's novel instead, taking care throughout the process to exclude features that

could be identified as Enquist's intellectual property, while arguably still remaining closer to the tendency of Enquist's than Steensen-Leth's novel.³⁶ Although *A Royal Affair* is not a transposition of an acknowledged source text to the screen, however, tracking the intellectual debts that are *not* incurred to a source, or aspects that find a notably different thematic form in the film, can still reveal the thematic ramifications of alterations and modifications in much the same way as investigations of a more traditional and less tenuously formed source-adaptation relationship.

The dual framing of the narrative in *A Royal Affair* shows its indebtedness to perspectives from both biographical novels. The initial and final intertitles describe the arrival of Enlightenment ideas to a backward and oppressive Denmark-Norway, and thus retain Enquist's focus on the restitution of Johann Struensee's reputation as an Enlightenment thinker rather than a power-hungry despot. The story of the relationship between Struensee, the mentally ill King Christian VII and Queen Caroline Mathilde is told against a political rather than personal backdrop, and this is accomplished by using a biopic staple title cards and intertitles. As George Custen argues, such tools 'prepare at the outset the conditions under which the film will operate' by contextualizing and framing the material presented.³⁷ The second level with which the narrative is framed is the main import from Steensen-Leth's novel. The story is told from the Queen's point of view, as indicated by the voiceover reading of a letter to her children at the beginning and end of the film, and by starting the narrative with her arranged marriage to the young King as a 15-year-old English Princess and her consequent arrival in Denmark in 1766.

By offering this dual framing of the narrative, and by converging them in the final scenes where her children are shown to continue the political work instigated by Struensee, the Queen, and the King, the biopic aligns itself more closely with the 'serious' historical film than the melodramatic costume drama. This is also the generic identity that the filmmakers are eager to promote in the behind-the-scenes material released with the film. The movement away from the female biopic's generic allegiances to costume drama is partly what makes Steensen-Leth's biographical novel an unlikely starting point for adaptation. Although the novel arguably lies closer to the costume drama than the historical film in its focus and mode of representation, the 'woman's genre' of costume drama has been subject to much critical disapproval, mainly due to its apparent flouting of aspirations of precisely the historical authenticity that the filmmakers seem to want to highlight.³⁸ *Princess of the Blood* is a steaming, erotic novel that focuses on the personal drama of the young and insecure protagonist's arrival in Denmark and her con-

sequent erotic and emotional awakening in the arms of Struensee. In the novel, the Danish court is a scene of French-inspired libertinism and sexual exploration set in opposition to the pious British court of her brother, King George III.³⁹ The film, in contrast, represents the Danish court as a site rife with underhand manoeuvring and religious, political, and sexual repression.

Similarly, physicality and the satiation of physical needs are themes that run throughout the novel. This is not only related to sex: the queen overeats and frets over weight gain, while Struensee's desire for her ample thighs serves as an antidote to the constant negative commentary on her appearance from both herself and those around her.⁴⁰ The novel tends to describe the attraction that arises between the pair in sexual terms. The Queen is both sexual subject and object in such scenes; both her attraction to the Royal Physician and his arousal when observing her at a ball are described in a very graphic manner.⁴¹ In *A Royal Affair*, the burgeoning relationship between the Queen and the Royal Physician is portrayed as a meeting of minds and souls, and it is their shared intellectual curiosity that sparks their interest in each other. One of the young Caroline Mathilde's first questions upon her arrival in Denmark is 'Where are my books?' This simultaneously points to the strict censorship of the Danish court and her status as an already thinking being. The evolving romance and erotic tension between them are instigated by her discovery of Struensee's secret stash of books from which she can borrow, and further heightened by her covert public reading of books only he understands are the works of the Enlightenment thinkers they both admire.

The Queen of the biopic is an important agent for change and an eager proponent of Enlightenment ideas. She is a political being who offers astute political advice and takes an active role in their project of arriving at an order where she hopes that 'all our thoughts and ideas could be turned into reality'. In contrast, although she progressively evolves into more of an intelligent and perceptive political thinker in the course of the novel too, this happens through Struensee's instruction rather than an intellectual exchange between equals in the manner shown in the film.⁴² Rousseau is an important figure in both novel and film, and both versions highlight his significance for the ideals that inform their political project. However, despite the biopic's consistent political focus, it omits any mention of a significant aspect of Rousseau's influence to which the biographical novel devotes much space: the harsh upbringing of Crown Prince Frederik according to Rousseau's principles.⁴³ No reference to how Enlightenment ideas were put into practice in the Queen's childrearing is made in *A Royal Affair*. Instead, all scenes portraying her with Frederik and her daughter by Struensee are character-

ized by emotional and physical closeness, and in her interactions with them, she is more modern mummy than Enlightenment mother and thinker.

The Queen's distress at being separated from her children after the palace coup is retained in both versions of her life story, but the film omits all examples of childrearing practices or modes of parent-child interaction that do not conform to present-day expectations of motherhood. Indeed, instead of being damaged by his strict and unconventional upbringing, it is precisely the late Queen's mothering that brings Frederik to turn her and her lover's 'thoughts and ideas [...] into reality' at the film's close. *A Royal Affair* thus effects a re-visioning of the traditional story of the Danish Queen, King, and Royal Physician. Caroline Mathilde is shown as an important agent of much-needed change who is finally recognized for her capabilities and qualities by her German lover, and theirs is a union of love rather than sex and a bond of strong emotional affinity among intellectual equals. Her suffering is brought to the fore, and this, along with the omission of aspects of her life that may be alien or alienating to modern viewers, works to afford sympathy for rather than censure of her actions.

The Scandalous Lady W (2015): *From Sexual Exploration to Sexual Exploitation*

Seymour Dorothy Fleming, Lady Worsley after her marriage to Sir Richard Worsley in 1775, was born in 1758 and died in 1818. Her image may be well known today because of the famous Joshua Reynolds portrait of her in red riding attire, but it is rarely tied to the story of her life, which was the cause of much notoriety in late eighteenth-century society. Then, she was best known for the criminal conversation case her husband brought against her. Having left her unhappy marriage and her children to set up house with her lover, George Bisset, Richard Worsley sued Bisset for a staggering £20,000 in damages – a sum which nonetheless was well below the massive fortune that she had brought to the marriage and that legally still belonged to him. During the trial, two scandalous facts were revealed: first, Lady Worsley was disclosed to have had many lovers during the marriage, the tally varying from the low twenties to 28. This, it was argued, meant that her value as a wife was nowhere near the sum her slighted husband asked for. Second, Richard was shown to have approved and even encouraged her sexual relations with other men, thus contributing to her devaluation, and was therefore awarded a mere shilling in compensation for his wife's desertion. While both estranged spouses suffered severe consequences of the ensuing scandal, Seymour also en-

joyed the perks that a position as a scandalized woman could offer, and after an enforced exile in France during the French Revolution, she returned to England and was finally able to recover her immense fortune at her husband's death.

As stated in the BBC film's end credits, *The Scandalous Lady W* is based on Hallie Rubenhold's biography of Lady Worsley, and Rubenhold also appears in its explanatory and behind-the-scenes footage. The biography was first published in 2008 under the title *Lady Worsley's Whim*, but reissued on the film's release in 2015 with a 'Now a BBC Programme' caption with the same title as the TV film. A version entitled *The Lady in Red* has also been published. The title change is representative of the nature of the reworking of the material from book to screen as a whole: it signals a subtle shift in the representation of eighteenth-century aristocratic female sexuality from predominantly light-hearted hedonism to potentially notorious activity, incorporating both a sense of titillating shock value and the threat of social ruin. This is a slight modification rather than a wholesale reconstitution of the representation of the life of Seymour Fleming, but one that nonetheless has thematic consequences by promising a behind-the-scenes representation of the story of the infamous Lady Worsley.

In both written and filmic forms of *The Scandalous Lady W* the Worsley criminal conversation case serves as the thematic centrepiece whereby the injustices of the eighteenth century's unequal distribution of power between men and women are made explicit, but the biopic expands and emphasizes this aspect further by framing Lady Worsley's life narrative in explicitly feminist intertitles. The opening and closing intertitles sketch a life trajectory that moves from suffering to eventual triumph, which conforms to the pattern of many female biopics.⁴⁴ Seymour Fleming is presented as a figure rising triumphant and re-empowered from '[a] time when a man's wife was considered to be his property [m]uch like his home, his land or his cattle' like a Phoenix with money and a young, forward-thinking thinking man at her disposal:

When Richard died Seymour reclaimed what remained of her dowry and her maiden name, Fleming
She married again, a musician twenty one years her junior, but she didn't take his name
He took hers.

Richard Worsley personifies and vocalizes the constraints of eighteenth-century society throughout the biopic, and constantly reminds her that her duty is to obey him. He makes her sleep with others so that he can watch, and she only goes along with his bidding to make him happy. Against this backdrop of gendered injustice,

Lady Worsley is established as a victim, but as the film progresses, she becomes increasingly combative. When Richard says he does not want a divorce, for example, she stands her ground by saying that 'I may be your lawful property, but I will never be yours', effectively supplanting the period's view of a man's ownership of a woman with another understanding of what belonging to a partner means. The biopic's alteration of details connected to the criminal conversation case also serves to emphasize this tendency. For instance, in the film, she is the one who initiates the defence strategy because she wants to tell the truth. She also argues that the Fleming-turned-Worsley fortune is rightfully hers, and her defiance is further underscored by her presence in court. In contrast, Rubenhold leaves the question of whether she actually consented to the defence strategy open, and states that she did *not* appear in court.⁴⁵

Significantly, it is through the love of a good man that Seymour eventually finds her agency and the means by which she can oppose the restrictions surrounding her. Her sexual encounters with George Bisset are portrayed very differently from other sex scenes in the film. This is also the case in those instances where Richard eagerly watches them through a key hole, suggesting that this is lovemaking, not erotic playfulness or a clinical execution of a wife's duty. Much emphasis is also placed on George's express desire to live together 'as moderns'. Their love is of a new kind, he argues, one that is 'based upon liberty' and 'free will'. She eventually agrees, but although it allows her a space for self-expression, an emotion-based liaison turns out to have its own pitfalls. As her tally of twenty-odd lovers is revealed, Bisset's notions of freedom crumble under the pressure of romantic convention and notions of female sexuality, and Seymour recognizes this, commenting that he now sees her 'as a whore' rather than 'a modern'. The film addresses Rubenhold's suspicion that Bisset left her because her continued marriage to Worsley meant that she could not give him a legitimate heir, but argues that he left because he did not love her anymore and omits any mention of the claim that she was several months pregnant with a second child by him at the time.⁴⁶

This second of Seymour's and George's children is not the only one that the film omits from its narrative of Fleming's life. Only her first child by Bisset is mentioned in the film version of *The Scandalous Lady W*, and no reference is made to the fact that Richard and Seymour had a son from before her affair with Bisset. The biography, however, gives a very different impression of Lady Worsley as a mother. It lists a total of four children by three different fathers, two of whom she abandoned.⁴⁷ While furthering narrative clarity, the omission of the children and their fates also constitutes a form of moral whitewashing of Seymour's character.

Other omissions have a similar effect. There are few if any traces in the film of the young Seymour who is portrayed in the biography as 'headstrong and wilful', seen by others as 'possessing more forwardness than discretion', or of accounts of her drunken shenanigans as a young wife.⁴⁸ In the film, in contrast, her forwardness is depicted as a just reaction to the wrongs to which she has been subjected by her husband and by a patriarchal and oppressive society.

The structural alterations made as Rubenhold's biography has been adapted to the screen have a similar effect on the portrayal of the scandalous Lady Worsley. Instead of maintaining the largely chronological structure of the biography, the BBC biopic presents much of the material in flash cuts. Plot chronology often leads to an assumption of causality: what is mentioned first tends to inform the understanding of what follows.⁴⁹ When Richard Worsley's propensity for voyeurism is introduced early on in the filmic narrative, for instance, that serves to explain and redeem Seymour Worsley's many sexual escapades. Moreover, the revelation of just how many lovers she has had is left until late in the film, and only after her capacity for romance, love for her child, and obedience to an oppressive husband have been established.

As previously mentioned, the biopic ends at a point of triumph for Seymour Fleming. Having battled the strong prejudices and oppressive forces of her time, she is finally at a point where she can enjoy her independence. 'I belong to no man. And while it is my misfortune to live in an age of men, I will never belong to any man ever again', she says with satisfaction. The decision to cut off her life story at this exact point does have thematic consequences. By also including what happened later in her life, the biography depicts her triumph as a short-lived one, since what awaited Lady Worsley after the scandalous trial was a very tenuous and contradictory position.⁵⁰ By cutting the representation of her life trajectory at a triumphant point the biopic paints a different picture of both a woman's ability to overcome the restrictions inherent in eighteenth-century culture and the positive and negative consequences of having been publicly shamed and scandalized. One thing the two versions of *The Scandalous Lady W* share, however, is the final focus on the love, support, and reversed power balance that her last marriage afforded her. The young musician who took her name may have remarried after her death, but, according to the closing words of the biography, '[h]is final request was "to be buried along side" his "dearly beloved first wife, Lady Seymour Fleming", a woman of whom he had never been ashamed'.⁵¹ It is perhaps telling that much effort appears to have been made to ensure that today's recipients of her life story should not regard her chequered sexual history as a source of shame either.

Paradoxes of Gender and Class in a Revised Cultural Memory

The analysis of the biopics shows that it is not only the lives of Georgiana, Caroline, and Seymour that contain many of the same elements, also the manner in which those lives are represented on screen is very similar. The Duchess of Devonshire, the Queen of Denmark, and Lady Worsley are all portrayed as good women trapped in unhappy marriages to inadequate and bullying husbands. All three women rebel against the restrictive constraints of glamorous high society by entering into romantic relationships with good men who see them for who they are, thus enabling their self-realization. They are severely penalized for their breaches of convention, but all the biopics end on a note of triumph and moral restitution. The main features of these shared narratives are further amplified through the individual adaptation processes. The moral 'goodness' of the protagonists, for instance, is emphasized by the omission of information that could potentially temper such a status, or by accentuating the romantic nature of their 'scandalous' sexual histories. The structural alterations and rearrangements contribute to the same tendency: the selection of the main plotline in *The Duchess*, the narrative framing of *A Royal Affair*, and the (re)arrangement of the plot in *The Scandalous Lady W* all have similar thematic consequences and share the effect of rehabilitating the protagonists' tainted reputations for today's viewers.

There are also significant and consistent differences in how the eighteenth century is portrayed in the biographical texts and the biographical films. This has consequences for the cultural memory of the period, which can be seen to undergo a revision, or shift, as the material is transposed to a new medium. The works in both media depict an opulent and glamorous world of spending sprees and beautiful clothes. However, the focus on sex in the biographical texts contributes to an image of the period where sexual freedom and more or less open displays of erotic playfulness are key, and where men and women alike have multiple affairs and illegitimate children. They have room for political and other forms of self-expression, and theirs is a world of decadence and excess. By contrast, the films may retain a general focus on sex, but distinguish between what is portrayed as slightly sordid hedonism and its positive opposite, romantic lovemaking, which is the only form of sex that women are shown to fully enjoy. Eighteenth-century society is depicted as being oppressive to women, but they may achieve redemption and self-awareness through the love of a good man and/or fulfilling motherhood.

This notable shift in the portrayal of the period brings a number of inherent paradoxes to the fore. When noting how female biopics have tended to make use of reductive tropes, Dennis Bingham called for the application of a feminist point

of view to broaden the scope of how women's lives on film were being told.⁵² In many respects, these films answer Bingham's brief: they explicitly address the wrongs committed against women in eighteenth-century society and show the direct consequences of cultural constrictions on women's lives. This serves to anchor them to Polaschek's category of overtly feminist rather than paradigmatic female biopics and suggests that they may serve a political function of the kind that Landsberg described. However, and paradoxically, they simultaneously reveal and uphold *current* cultural constrictions for women through the consistent moral whitewashing of their characters, and this complicates their feminist tendency. The films also stay within the confines of storytelling that Bingham identified as being central to traditional biopics depicting women, with their focus on female suffering, victimization, and degradation and by following a three-act structure of rise, fall, and eventual rehabilitation.⁵³

It has been argued that the emergence of hitherto unknown and untold lives on the screen has been important gender politically by expanding the cultural memory of various periods to include more women's lives and experiences.⁵⁴ The selection of female objects of attention in the past decade's films about the eighteenth century counteracts the traditional tendency to focus mainly on men. However, the fact that all films concern women of the upper echelons of Georgian society points to further paradoxes related to class and gender. On the one hand, it is striking that the interest in this social group is assumed from a predominantly middle-class audience.⁵⁵ Given that many of the aspects that are altered or omitted in the adaptation processes are ones that have typically been alien to middle-class culture from the eighteenth century to today, it could be that these changes are made to suit specifically middle-class and not just specifically modern tastes, ideals and preoccupations. After all, television and film tend to 'cultivate the perspective of the social order from which they spring', and the biopics discussed here can be seen to exemplify portrayals of the aristocracy from a middle-class perspective.⁵⁶ On the other, it is also quite ironic that it is the lives of women of relative power that are used to illustrate female disempowerment.

In fact, all biopics of eighteenth-century women made during the past decade take aristocratic or royal women as their subjects: in addition to the three films dealt with here, *Marie Antoinette* (2006) portrays the young French Queen and *Belle* (2014) tells the 'inspiring true story' of a hitherto unknown adoptive daughter of the famous Chief Justice Lord Mansfield.⁵⁷ Although *Marie Antoinette* frames its narrative in a slightly different manner from the biopics of British women, it does follow a very similar storyline to *The Duchess*, *The Scandalous Lady W*, and *A Royal Affair* with its focus on the arranged marriage, an affair, and challenges

facing the protagonist as she matures and as the story progresses.⁵⁸ *Belle*, on the other hand, has different plot elements to the other four films, but the narrative mode is very similar to the films discussed in detail here. It includes the paradox of positing a political framework for the narrative that is at times subverted by the storytelling devices and tropes deployed, for instance by insisting that Belle is the result of a romantic rather than exploitative relationship between a black woman and a white man, which undercuts its recurrent criticism of colonial Britain and the slave trade. The close connections between all these historical figures is an indication of just how small this world actually was: Georgiana Cavendish knew Marie Antoinette intimately and belonged to a social set which overlapped with Seymour Fleming's. Moreover, Georgiana was portrayed together with Seymour in Sheridan's *School for Scandal*, and Belle's adoptive father was the judge in the Worsley case and met Caroline Mathilde's husband during his stay in London. Eighteenth-century womanhood as recently depicted on screen, then, is not necessarily a composition of a representative selection of individuals and experiences. These critically acclaimed biopics are far from nostalgic revisitations of the eighteenth century, but their consistent focus on the lives of noblewomen also ensures that glamour, visual splendour, and sexual titillation remain integral to its cultural memory.

Aspects of the Past or Concerns of the Present?

Part of the reason why films have such an important function in shaping our conceptions of the past is their unrivalled ability to create an emotional connection to the past for their audiences.⁵⁹ As Murray Smith has shown, this emotional connection will predominantly have to be accomplished via viewers' ability to form an attachment to individual characters through recognition, alignment, and allegiance.⁶⁰ This is also very important for biopics, since they have such a prominent focus on the life of a historical individual. Smith's identification of a moral evaluative element in this process is particularly relevant in relation to the biopics discussed here: 'we may not form sympathetic allegiances just on the basis of the relative virtuousness of the various characters', he writes, but 'moral evaluation functions as a centre of emotional gravity when it comes to the sympathies we form with characters'.⁶¹ This may help explain the consistent cleansing of troublesome traits that is effected in the various adaptation processes analysed. It may also serve as an indication of how specific characteristics and experiences are valorized in contemporary culture. Based on the examples of these and similar

films, it seems that a modern audience is not expected to sympathize with women who are too political, too sexual, or too unmotherly, for instance. The substantial omission or alteration of certain features of these women's lives suggests not only that these are considered unpalatable today but also that identification and sympathy with these women may still be conditional and restricted.

Many scholars have pointed to the fact that films representing the past also simultaneously speak to the concerns of the present. They tend to address issues that are seen as relevant today and present the material of the past from a modern perspective.⁶² The subject matter can be used as critical commentary on contemporary questions or may be subject to exoticization by conveying a sense of distance – of the 'pastness of the past' – as a contrast to contemporary culture.⁶³ Moreover, irrespective of how the subject matter is handled thematically, it is always communicated via modern-day aesthetic conventions and standards.⁶⁴ Elodie Rousselot explains how representations of the past adapt it for a contemporary context by keeping only those elements that will fit the purposes of the present.⁶⁵ Even biopics engage in a complex interplay between the past and the present.⁶⁶ In addition, biopics have tended to combine their interest in the stories of the past with an implicit view of history as progressive, since they 'offer model lives for the purposes of admiration and emulation, and they communicate to us the vitally uplifting message that the times we live in are better – or are getting better', as Dana Heller argues.⁶⁷ In his discussion of the importance of biographies in cultural memory production, moreover, Max Saunders has also pointed to their function of upholding the values of the society in which they are made.⁶⁸

In biopics, then, exhibiting the past often comes with an implicit suggestion that it is inferior to the present and that the moral fibre of individuals and periods is under scrutiny. This is a tendency to which the three biopics in focus here conform. Moreover, by anchoring the oppression of women so firmly to the period itself, they also offer viewers a sense that history has progressed and that gender inequality is a thing of the past. There is not much time separating the written and screen versions of these eighteenth-century lives. Still, the consistency of the changes made in the book-to-film adaptations suggests a shift in the representation of eighteenth-century womanhood. Whether this shift predominantly has to do with medial, film generic, commercial, or cultural concerns is difficult to determine. However, and regardless of the causes of this shift, what is certain is that a new cultural memory of the eighteenth century is being constructed on the screen for new generations of viewers: one that paradoxically focuses on scandalous women while simultaneously attempting to purge them of traits that are seen as scandalous today.

Notes

1. *The Duchess*. Directed by Saul Dibb. 2009. (London: Twentieth Century Fox Home Entertainment, 2009). DVD; *A Royal Affair*. Directed by Nicolaj Arcel. 2012. (Oslo: Nordisk Film, 2012.) DVD; *The Scandalous Lady W*. Directed by Sheree Folkson. 2015. (London: Warner Home Video, 2015). DVD.
2. Amanda Foreman, *Georgiana: Duchess of Devonshire* (London, 1999); Bodil Steensen-Leth, *Prinsesse af blodet: En roman om Caroline Mathilde* (Copenhagen, 2000); Hallie Rubenhold, *The Scandalous Lady W: An Eighteenth-Century Tale of Sex, Scandal and Divorce* (London, 2008).
3. As will be discussed below, these strategies are identified by Richard Hand, in “‘It Must all Change Now’: Victor Hugo’s *Lucretia Borgia* and Adaptation”, in Dennis R. Cutchins and James Michael Welsh (eds.), *Redefining Adaptation Studies* (Blue Ridge Summit, 2010) and Márta Minier and Maddalena Pennacchia, in ‘Interdisciplinary Perspectives on the Biopic: An Introduction’, in Márta Minier and Maddalena Pennacchia (eds.), *Adaptation, Intermediality and the British Celebrity Biopic* (Farnham, 2014).
4. Astrid Erll, ‘Cultural Memory Studies: An Introduction’, in Astrid Erll, Ansgar Nünning, and Sara Young (eds.), *Cultural Memory Studies* (Berlin, 2008), 1–15 (p. 5). DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110207262>
5. Alison Landsberg, *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture* (New York, 2004), p. 2.
6. Astrid Erll and Ann Rigney, ‘Introduction: Cultural Memory and its Dynamics’, in *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*, ed. by Astrid Erll and Ann Rigney (Berlin, 2009), pp. 1, 3. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110217384.0.1>; Max Saunders, ‘Life-Writing, Cultural Memory, and Literary Studies’, in Erll et al. 2008, 321–331 (p. 324). DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110207262>
7. Robert Burgoyne, *The Hollywood Historical Film* (Malden, 2008), p. 1.
8. Burgoyne 2008, p. 16.
9. Belén Vidal, “Introduction: The Biopic and its Critical Contexts”, in Tom Brown and Belén Vidal (eds.), *The Biopic in Contemporary Film Culture* (New York, 2013), p. 3. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203384572>
10. Bronwyn Polaschek, *The Postfeminist Biopic: Narrating the Lives of Plath, Kablo, Woolf and Austen* (Basingstoke, 2013), p. 51.
11. Marcia Landy, *Cinematic Uses of the Past* (Minneapolis/London, 1996), p. 151.
12. George Custen, *Bio/Pics: How Hollywood Constructed Public History* (New Brunswick, 1992), pp. 7, 8.
13. Robert Rosenstone, *History on Film/Film on History* (Harlow, 2012), p. 122.
14. Custen 1992, p. 6; Rosenstone 2012, p. 104.
15. Dennis Bingham, *Whose Lives are they Anyway? The Biopic as Contemporary Film Genre* (New Brunswick, 2010), p. 10.
16. Bingham 2010, pp. 220, 218–19.

17. Polaschek 2013, p. 2.
18. Landsberg 2004, p. 3.
19. Tom Brown, 'Consensual Pleasures', in Tom Brown et al. 2013, p. 121. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203384572>; Minier and Pennacchia 2014, pp. 7, 11. However, this view is not completely uncontroversial, and has been criticized for not taking the differences between the two forms into account. See e.g. Minier and Pennacchia 2014, pp. 7, 9; Sara Brinch, 'Tracing the Originals, Pursuing the Past: *Invictus* and the "Based-on-a-True-Story" Film as Adaptation', in Jørgen Bruhn, Anne Gjelsvik, and Eirik Frisvold Hanssen (eds.), *Adaptation Studies: New Challenges, New Directions* (London, 2013), 223–244 (pp. 226, 237). DOI: <https://doi.org/10.5040/9781472543349.ch-011> and Christine Geraghty, *Now A Major Motion Picture: Film Adaptations of Literature and Drama* (Lanham, 2008), p. 171.
20. Robert Rosenstone, 'History in Images/History in Words', in Marnie Hughes-Warrington (ed.), *The History on Film Reader* (London/New York, 2009), p. 35; Robert Brent Toplin, *Reel History: In Defense of Hollywood* (Lawrence, 2002), p. 1.
21. Hand 2010, p. 17.
22. Minier and Pennacchia 2014, p. 12.
23. Robert Stam, 'Introduction: The Theory and Practice of Adaptation', in Robert Stam and Alessandra Raengo (eds.), *Literature and Film: A Guide to the Theory and Practice of Film Adaptation* (Malden, 2005), p. 34.
24. Julianne Pidduck, *Contemporary Costume Film* (London, 2004), p. 4; Bill Nichols, *Engaging Cinema: An Introduction to Film Studies* (New York/London, 2010), pp. 258, 262–3.
25. See Geraghty 2008, p. 171.
26. Foreman 1999, p. 401.
27. See e.g. Foreman 1999, pp. 130, 317–18.
28. See e.g. Foreman 1999, pp. 160–61, 353.
29. Foreman 1999, pp. 126–27, 168, 369.
30. See Foreman 1999, pp. 41, 279.
31. Foreman 1999, p. 405.
32. Foreman 1999, image caption p. 250.
33. See Foreman 1999, pp. 345–46, 395–96.
34. The novel has not been translated into English. The translation of the title is mine.
35. Per Olov Enquist, *Livläkarens besök* (Stockholm, 1999). The translation is the official English title of the novel.
36. Björn af Kleen, 'Slaget om Dr Struensees liv' [the battle over Dr Struensee's life], *Expressen*, 15 April, 2012.
37. Custen 1992, pp. 53, 51.
38. Pidduck 2004, pp. 5, 4.
39. See Steensen-Leth 2000, p. 37.
40. See e.g. Steensen-Leth 2000, pp. 106, 131.

41. Steensen-Leth 2000, pp. 108, 132.
42. See e.g. Steensen-Leth 2000, pp. 6, 109–10, 113–14.
43. Steensen-Leth 2000, pp. 206–9.
44. Bingham 2010, p. 219.
45. See Rubenhold 2008, pp. 149, 147.
46. Rubenhold 2008, pp. 17, 22.
47. Rubenhold 2008, pp. 224–25, 245, 263.
48. Rubenhold 2008, pp. 21, 35–37.
49. See e.g. Maureen Turim, 'Flashbacks in Film', in Marnie Hughes-Warrington (ed.), *The History on Film Reader* (London/New York, 2009), p. 96 for a discussion of this.
50. See e.g. Rubenhold 2008, pp. 173, 175.
51. Rubenhold 2008, p. 266.
52. Bingham 2010, pp. 218–19.
53. Bingham 2010, pp. 218–20.
54. Saunders 2010, p. 327.
55. Minier and Pennacchia 2014, p. 5.
56. Custen 1992, p. 16.
57. *Belle*. Directed by Amma Asante. 2014. (London: Twentieth Century Fox Home Entertainment, 2014). DVD; *Marie Antoinette*. Directed by Sofia Coppola. 2006. (London: Sony Pictures Home Entertainment, 2007). DVD.
58. Saunders 2010, p. 328; Pam Cook, "History in the Making: Sofia Coppola's *Marie Antoinette* and the New Auteurism", in Tom Brown et al. (eds.) 2013, pp. 212–13. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203384572>
59. Burgoyne 2008, pp. 1–2.
60. Murray Smith, "Engaging Characters: Further Reflections", in Jens Eder, Fotis Janidis, and Ralf Schneider (eds.), *Characters in Fictional Worlds* (Berlin, 2010), p. 234. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110232424>
61. Smith 2011, pp. 244, 245.
62. Toplin 2002, p. 42; Burgoyne 2008, p. 11.
63. Landy 1996, p. 15; Toplin 2002, p. 48.
64. Burgoyne 2008, p. 4.
65. Elodie Rousselot, 'Neo-Victorian Experiments with (Natural) History in Harry Karlinsky's *The Evolution of Inanimate Objects*', in Elodie Rousselot (ed.), *Exoticizing the Past in Contemporary Neo-Historical Fiction* (Basingstoke, 2014), 120–137 (pp. 125–6). DOI: https://doi.org/10.1057/9781137375209_8
66. Landy 1996, p. 160.
67. Dana Heller, 'Films', in Gary R. Edgerton and Jeffrey P. Jones (eds.), *The Essential HBO Reader* (Lexington, 2008), p. 46. This is also a feature of other historical films (see e.g. Rousselot 2014, p. 8.).
68. Saunders 2010, p. 324.

Summary:

From Biographical Text to Biopic: Adapting the Cultural Memory of the Eighteenth Century

The article investigates how recent biopics of eighteenth-century women can be seen to form and/or revise the cultural memory of the period, with a particular emphasis on how the individuals represented in biographical texts are portrayed as figures with which a modern audience can sympathize as the material is adapted for the screen. An analysis of changes that have been made in the adaptation processes of *The Duchess* (2009), *A Royal Affair* (2012), and *The Scandalous Lady W* (2015) shows some of the ways in which the concerns of the present are central to representations of the past. The cultural memory of eighteenth-century womanhood as constructed by and represented in biographical films of the past decade is inherently paradoxical: the almost exclusive focus on 'scandalous' women co-exists with consistent attempts to purge their life stories of elements that are regarded as scandalous today.

Keywords: Biopic; biographical film; biographical novel; biography; adaptation; cultural memory; eighteenth-century womanhood; *The Duchess*; *A Royal Affair*; *The Scandalous Lady W*

Blonda själar: Johan Runius, maskulinitet, nation och genre i litteraturhistorien

Anna Cullhed

I den essä som inleder samlingen *Stridsmän och sångare* från 1910, beskriver den unge litteraturhistorikern Fredrik Böök diktaren Johan Runius med följande ord:

Det finns ett särskilt slags människor, som förmå gå ofördärvade och oskuldsfulla genom all livets smuts: på deras blonda själar stannar aldrig en fläck. Johan Runius är den kanske renaste typen för dessa naturer, som man gärna föreställer sig vanligare under svensk himmel än annorstädes.¹

Det finns åtskilligt att kommentera i passagen – något som jag också återkommer till – men inledningsvis vill jag se Bööks formuleringar som ett försök att ge en bortglömd författare från det tidiga 1700-talet upprättelse. Citatet skickar också en tydlig signal om varför denne Runius enligt Böök förtjänar sin plats i historieskrivningen: han är en representant för ett nationellt ideal, de ”blonda själar” som genom sitt världsförakt förblir manligt rakryggade. Detta ideal sägs färga hans poesi – tillfällesdikter, andliga dikter och världsliga dikter – som skrevs under en period som i litteraturhistorien anses ha gett magrare skördar än den gustavianska tidens kulturella överflöd. Huvudfrågan för denna artikel är hur bilden av 1700-talet har framkallats inom ramen för en specifik diskurs, den svenska litteraturhistorieskrivningen från 1800-talets pionjärinsatser till de handböcker som används i dagens litteraturvetenskapliga universitetsutbildningar. Därmed anknyter jag till det övergripande tema, 1700-talet då och nu, som behandlades under den andra nordiska 1700-talskonferensen i Uppsala hösten 2017. Som exempel har jag valt Johan Runius, en tidig 1700-talsförfattare i marginalen, och jag vill i förlängningen även diskutera Runius framtid i litteraturhistorieskrivningen.

Inledningsvis kommer jag att presentera Runius som han framstår i aktuella litteraturhistorier för att därefter återvända till 1800-talets litteraturhistoria med representanter som Lorenzo Hammarsköld, Peter Wieselgren, P.D.A. Atterbom, Gustaf Ljunggren och Henrik Schück.² Att den tidiga svenska litteraturhistorien står

i nationens tjänst är välkänt, men jag kommer att resonera kring frågan om vilken roll nationen spelar, direkt eller indirekt, även i senare framställningar. Flera forskare har noterat en kvardröjande nationalistisk tendens i moderna framställningar, trots att de på ytan fjärrat sig från 1800-talets utgångspunkter. Annika Olsson, litteraturvetare och genusvetare, har nyligen använt det i grunden sociologiska begreppet "metodologisk nationalism" i sina kritiska granskningar av litteraturhistorieskrivningen.³ Hon visar hur nationen uppfattats som så självklar att den både ignoreras, naturaliseras och territorialiseras som en ordnande kategori inom olika discipliner.⁴ Dessa historiska vetenskapsgrenar utvecklas under nationens århundrade, 1800-talet, vilket bidragit till det nationella perspektivets närvaro.

Jag vill också visa hur nationen som ordnande princip är tätt sammankopplad med specifika föreställningar om manlighet, och samtidigt framstår diktarens maskulinitet stundtals som problematisk. Diktaren ses i 1800-talets historieskrivning ibland som en representant för ett helt folk, ett språkrör för den ideale mannen, ibland som en undantagsvarelse som inte når upp till tidens maskulinitetsideal. I denna undersökning kombineras studier om svensk litteraturhistorieskrivning och maskulinitetsforskning.⁵

En tredje fråga som ställs i denna artikel rör de genrer som premieras i litteraturhistorieskrivningen under olika tidsperioder. Tillfällesdiktningen föraktades under 1800-talet som en följd av den romantiska estetikens krav på originalitet och i stället premierades lyriken som en subjektiv genre. Det är först från 1900-talets senare hälft som forskningen har återupprättat tillfällesdiktningen som den kvantitativt dominerande diktningen i Sverige.⁶ Repertoardiktningen, alltså den diktning som utgår från en ständigt närvarande tillgång till "en uppsättning genrer, stoffer, förebilder och allmänna regler" förutsätter ett retoriskt och representativt perspektiv på poesin.⁷ Romantikens ideal om verkdiktning – poeten är en subjektiv röst som drivs av ett individuellt uttrycksbehov som präglar varje rad – tenderar att skymma att 1600-talets och 1700-talets diktning skrivs utifrån andra förutsättningar, som behovet av meritering för statliga tjänster, som ett sätt att förstärka sociala nätverk, och mot betalning.⁸ Jag kommer i denna artikel att argumentera för att värdeskalen för olika litterära genrer är sammanlänkade med litteraturhistorieskrivningen, med uppfattningen om nationen och med föreställningar om diktarens maskulinitet.

Johan Runius, en tämligen perifer och numera sällan läst diktare, fungerar som en utgångspunkt för mer principiella resonemang kring de tre problemkomplex som skisserats ovan. Runius befinner sig i trädan före den gustavianska guldåldern, ständigt omhuldad i litteraturhistorieskrivningen sedan tidigt 1800-tal, med Carl Michael Bellman som sinnebilden för ett nationellt originalgeni. Sigbrit

Swahn har redan i sin avhandling *Ryktets förvandlingar* från 1974 grundligt redogjort för 1700-talets bedömning av Runius till och med det tidiga 1800-talet.⁹ I Swahns undersökning framkommer att Runius rykte står sig förhållandevis väl under 1700-talet, trots att antalet kritiska röster ökar under seklet, medan den romantiska litteraturhistorieskrivningen under det tidiga 1800-talet är nedgörande. Den enda större undersökningen av Runius är fortfarande Magnus von Platens doktorsavhandling *Johan Runius: En biografi* från 1954, där Bööks essä omnämns med gillande.¹⁰ von Platen behandlar "Levnaden", "Personligheten" och "Verket" i sin omfattande studie, som växlar mellan noggranna retoriska analyser av enskilda verk och försök att utifrån dikterna resonera kring personlighetsdrag, som faderslängtan. Jag kommer främst att bygga vidare på Swahns resultat i och med att undersökningens fokus är Runius litteraturhistoriska konjunkturen, men dessa sträcks längre fram i tiden. I likhet med Swahn hävdar jag att beskrivningen av Runius kan sättas in i ett sammanhang där nationell självförståelse är en central del av litteraturhistorieskrivningen.¹¹ Som Swahn påpekar, med exempel från såväl den tyske Herder som den franske Sainte-Beuve, blir denna uppfattning dominerande i Europa under 1800-talet: "Språket i poesin var nationalandens stämma."¹² Men jag vill även tänga frågor om manlighet och genreideal som väsentliga delar i en kritisk granskning av litteraturhistorieskrivningen som nationellt projekt. Ett studium av Runius kan bidra till en historiografisk diskussion som aktualiseras av flera nya litteraturhistoriska projekt med relevans både för forskningen och undervisningen vid universitet och högskolor, och till diskussionen om hur vi i ett nytt sekel ska hantera äldre svensk diktning och en förskjutning av kanon.

Vem var Runius?

Det finns en risk att även en kort sammanfattning av Runius liv och verk skapar en bild som fungerar som facit för det jämförelsematerial som kommer att presenteras längre fram i artikeln. Jag ska ändå göra ett försök med utgångspunkt i *Nationalencyklopedins* artikel, och samtidigt uppmärksamma ett par tendenser som kan följas bakåt i tiden.

Den anonyme skribenten presenterar Johan Runius (1679–1713) på följande sätt:

R., som var fattig prästson från Västergötland, tvingades avbryta sina studier i Uppsala och ta tjänst som informator, vilket innefattade uppgiften att uppvakta familjen och dess vänkrets med tillfällespoesi. Han visade sig snart vara en virtuos rimkonstnär; hans bröl-

lopsdikter är vid sidan av Lucidors tidens bästa. Hans talrika andliga visor är fyllda av ljus förtröstan, hans världsliga poesi uttrycker förakt för ära och rang. Under sina sista levnadsår blev han känd som poet, och den postumt utgivna diktsamlingen *Dudaim* (1–2, 1714–15) befäste hans ställning i medvetandet under hela 1700-talet. Diktare som Dalin och Bellman imiterade honom.¹³

Läsaren möter här några av de kännetecken vi kommer att följa. Poetens villkor beskrivs i form av den fattige diktaren som rimmar i tjänsten. De genrer Runius behärskade, som bröllopsdikt, världslig poesi och andliga visor, lyfts fram, liksom Runius särdrag – den tekniska skickligheten och stämmningslägen som ”ljus förtröstan”, ”förakt för ära och rang”. Även i denna begränsade lexikonartikel syns likheter med Bööks värdering av Runius som en världsföraktare, till detta kommer jämförelsen med en av 1600-talets stora stjärnor, Lars Johansson, kallad Lucidor, virtuos tillfällesdiktare som blandade de muntraste dryckesvisor och bröllopsdikter med andliga dikter om syndarens ånger och skräck inför döden.¹⁴ Slutligen diskuteras Runius eftermäle – hans korta berömmelse under livstiden, och hans inflytande på just de författare som ansetts viktigare i svensk litteraturhistorie-skrivning – Olof von Dalin, som förnyar svenskan som litteraturspråk under decennierna efter Runius död, och Bellman, estradör och visdiktare, som uppfattats som nationalskald, den gustavianska erans eget naturgeni.¹⁵

Om vi går till de litteraturhistoriska översiktsverk som används vid grundutbildningen i litteraturvetenskap vid högskolor och universitet blir bilden lite mer nyanserad. Runius tilldelas ett utrymme på knappt en sida (halvannan spalt) i Bernt Olsson och Ingemar Algulins *Litteraturens historia i Sverige*, en handbok från 1987 som 2009 gavs ut i en femte omarbetad upplaga. Som jämförelse kan nämnas att Lucidor behandlas på tre spalter och att Bellman tilldelas ungefär nio spalter och dessutom bilduppslag. Av Bernt Olssons framställning får man veta att Runius, prästson från Larv i Västergötland och död i Stockholm redan 1713, var ”en född diktare”, ”en överdängare i att finna rim och sätta ihop en vers”.¹⁶ Runius var sjuk i tuberkulos, han beskrivs också som alkoholiserad – och till dessa omständigheter lägger Olsson till att han var ogift. Denne sjuke diktares produktion utgörs ofta av bröllopsdikter och gravdikter, men också visor med melodiangivelser. Olsson kommenterar också Runius optimistiska livshållning. Publiken var ofta borgerlig, även om Runius under flera år arbetade som informator åt en adlig familj, och i diktform ”tar han ställning mot hovkulturen”. Den poetiska stilen beskrivs som enkel och konkret, den är musikalisk och innefattar folkliga uttryck och står långt från barockens ”långsökta metaforer och djupsinnigheter”, som det står i handboken.¹⁷

Och Runius lever sitt undanskymda liv som en randförfattare, mellan 1600-talets storheter som Georg Stiernhielm, kallad "den svenska skaldekonstens fader", och Lucidor å ena sidan, och å andra sidan Bellman. Runius är "Bellmans föregångare", som rubriken lyder i sjubandsverket *Den Svenska Litteraturen* från 1987–1990, med en reviderad utgåva senast 1999.¹⁸ Här flyttas Runius ut ur den löpande framställningen och får i stället en separat boksida, grafiskt markerad för att skiljas ut från den övriga texten. I innehållsförteckningen kallas dessa utvikningar för "Notiser" och behandlar ibland enskilda författare, som Runius eller Sophia Elisabet Brenner, ibland andra händelser eller företeelser.¹⁹ Att Runius förvandlas till en notis bidrar till att han fjärras från sina samtida, och rubrikens koppling till Bellman gör att Runius framför allt får funktionen som vägröjare. Därtill görs en jämförelse mellan de två diktarnas estetiska halt: "goda diktare undanträngs alltid av genier". Den dikt som citeras, *Över Världens Fåfänglighet*, är vald för att visa likheten med Bellman, och den Ölström som figurerar i dikten beskrivs som "en anfader till den odödliga urmakaren Fredman".²⁰

I åtskilliga framställningar från 1800-talet och framåt citeras också Bellman själv, ur *Fredmans epistel* N:o 24:

Jag skull' supå om ni tror,
Liksom Runius, Lucidor.²¹

Att det är Fredman som talar i episteln hanteras tämligen lättsinnigt. Poängen blir att Runius inlemmas i raden av supande svenska diktare och Bellmans egen hänvisning har blivit en självklar utgångspunkt i litteraturhistorieskrivningen.²² Bilden av Runius för vår tids studenter framstår som ganska begränsad och hårt beskuren. Medan Olsson ger fler exempel på olika typer av dikter och diskuterar Runius stilistiska repertoar understryker Delblanc både förbindelsen med och kvalitetsskillnaden gentemot Bellman. Samtidigt tycks Runius vara en lätthanterlig diktare i marginalen – han nämns för fullständighetens skull, men behöver inte problematiseras.

Om vi återgår till Böök 1910 behöver frågan ställas vad som står på spel 1910. Varför ägnar Böök just Runius så stor uppmärksamhet? Inledningsvis redogör Böök utförligt för hur Runius rykte dalade redan från mitten av 1700-talet och hur poeten fick löpa "gatlopp", som Böök formulerar saken. Detta polemiska gatlopp fungerar som en indikation på att 1800-talets syn på Runius behöver undersökas närmare, för att sedan ställas mot de egenskaper och särdrag Böök tillskriver Runius i sin äreräddning, och hur dessa i sin tur skapar ett svenskt författarideal.

Med utgångspunkt i Bööks polemik och Swahns undersökning ska vi nu undersöka 1800-talets version av poeten Runius.

1800-talets Runius

Litteraturhistorieskrivningens århundrade är utan tvivel 1800-talet. I Sverige brukar Lorenzo Hammarskölds *Svenska Vitterbeten* från 1818–19 räknas till pionjärverken, och P.D.A Atterboms *Svenska siare och skalders* som gavs ut i sex delar (sju band) under perioden 1841 till 1855 kallas "vår litteraturhistorias första monumentalverk".²³ Både Hammarsköld och Atterbom deltog i Uppsalaromantikernas kamp mot äldre litteraturideal och de räknas båda till den estetiskt färgade litteraturhistoria som kombinerade det skönas filosofi med ett studium av dess historiska framträdande. Alfred Sjödin tecknar i en artikel 1800-talets litteraturhistorieskrivning just som en förskjutning från estetik till historia. Huvudtanken är "att detta spekulativa moment gradvis avtynar till förmån för en historiskt orienterad vetenskap", med Henrik Schücks avståndstagande från estetik som en vändpunkt.²⁴ Vägen mellan dessa ytterligheter är "inte spikrak", som Sjödin påpekar, och Gustaf Ljunggrens *Bellman och Fredmans epistlar* från 1867, där Runius behandlas, omnämns som ett exempel på "denna klyvning mellan estetik och litteraturhistoria".²⁵ Till de källor Sjödin diskuterar lägger jag även Peter Wieselgrens *Sveriges sköna litteratur* i fem band publicerade från 1833 till 1849. Den kulturhistoriska nyorienteringen inleds med Henrik Schücks och Karl Warburgs redan omnämnda *Illustrerad svensk litteraturhistoria* utgiven i tre volymer 1896–1897. Två nya omarbetade upplagor följde, den tredje ombesörjde Schück på 1920-talet efter Warburgs död 1918, och denna tredje upplaga avslutades så sent som 1949, två år efter Schücks död. Nedanstående genomgång av Runius öden i litteraturhistorieskrivningen är uppställd i kronologisk ordning.

I Lorenzo Hammarskölds *Svenska Vitterbeten* (1818–1819; andra upplagan, Per Adolf Sondén, 1833) drabbas verkligen Runius av det gatlopp som Böök så förtrytsamt nämnde. Hammarsköld konstaterar helt frankt: "Om vi nu mer utan allt slags fördom betrakta dessa, på sin tid så mycket berömda arbeten, nödgas vi medgifva, att knappast någon så stor tomhet och tråkig obetydlighet, förr eller sedan, blifvit innesluten i ett så stort quartband."²⁶ Trots att Runius "haft en ovanlig lätthet att rimma" och "en viss grad af sällskaplig, prosaisk qvickhet" döms hans tillfällesdikter hårt, de "sakna originalitet, uppfinring och behag." Hans övriga dikter beskriver Hammarsköld som "utan undantag triviala producter af ett lågt och platt sinne". Runius är prosaisk. Han tycks sakna allt som krävs av en verklig

diktare enligt 1800-talets idealistiska och romantiska uppfattning – originalitet, idéer, ”sunda tankar”, ”uttryckets adel”, ”versens välljud” och därtill ”genialitet och humor”.²⁷ Hammarskölds uppenbara motvilja utgör Runius mörkaste stund i 1800-talets historieskrivning, en negativ bedömning som förstärkte det senare 1700-talets begynnande skepsis mot den tidigare så populära skalden, som Böök uppmärksammade. I Hammarskölds förintande framställning framskyntar också den ideale diktaren – en originell skald, ett geni som kombinerar höga tankar och en förfinad språkbehandling.

Peter Wieselgren vill mildra det tidiga 1800-talets stränga dom i *Sveriges sköna litteratur* III från 1835. Främst vill han återupprätta Runius i rollen som ”Bellmanismens förste härold” vid sidan av Lucidor – de båda beskrivs som ”svenskt bildade skalder”.²⁸ Det är tydligt att Wieselgren framhäver vissa diktare som representanter för en nation. Vidare kritiserar Wieselgren Hammarskölds skarpa nedvärdering av Runius: ”Äfven inom litteraturens dombana höfves humanitet.”²⁹ Men inte heller Wieselgren vill göra en fullständig omvärdering av Runius. Han citerar ett antal dikter i polemiken mot Hammarsköld, men tilldelar diktaren från Larv en något underordnad position: ”Vi vilja ej upphöja Runius till våra skalders ära, men vi försvara hans rätt, att ej mätas efter deras aln.”³⁰ Ordet skald reserverar Wieselgren för en verkligt betydande diktare.³¹ Wieselgrens gradering av olika typer av diktare visar att hans historieskrivning ger plats åt fler än skalderna i toppen och rimmarna i botten. Även i detta sammanhang låter Wieselgren Runius själv kommentera sin egen ödmjuka hållning, där han räknar sig till skaran av tröga ”Rimmare”, till skillnad från de upphöjda ”Stjernhjelmar”.³²

I Atterboms *Svenska siare och skalder* (II, 1843; 2:a uppl. 1862) finns en både mer utförlig och generös behandling av diktaren. Runius figurerar redan i Atterboms ”Inledning”, återigen med ordet skald som vattendelare: ”Dock kunna äfven författare, som äro långt från att vara verkliga skalder, någongång såsom vittra tids-bilder äga en betydlig märkvärdighet: så t. ex. Runius.”³³ Trots att han inte är en ”skald”, ett namn som tilldelas ett fåtal, fungerar Runius som en ”tids-bild” i enlighet med Atterboms språkbruk. Denna kommentar blir betydelsebärande när Atterbom längre fram i företalet beskriver den svenska litteraturen som en sammanhängande kedja: ”epoch har utbildat sig ur epoch, och företeelse ur företeelse, i ett oafbrutet sammanhang”.³⁴ Därmed är även de främsta och de självständigaste diktarna länkar i denna kedja, de ”stå hos föregångarne i största förbindelsen”, som Atterbom hävdar.³⁵ Med utgångspunkt i detta resonemang blir förbindelsen mellan Runius och Bellman teoretiskt motiverad i en syn på litteraturen som en sammanhållen nationell utvecklingsgång.

Det andra bandet i *Svenska siare och skalder* är ägnat "Stjernhjem" och "Stjernhjelm's efterföljare". Här antyder Atterbom huvuddragen i det kommande avsnittet om parhästarna Lucidor och Runius i en kommentar om "den Carolinska tidsålderns vittra bildning". Tiden medger "ett framskridande", i Lucidors och Runius fall består detta "i ett poetiskt fribyteri, som likväl, i sjelfva sin yra och spillning af missbrukade krafter, vittnar om en diktarliflighet, en fantasiens rörlighet och lekande form-skiftlighet som hos reformationstidens rimmare aldrig funnits."³⁶ Återigen pekar Atterbom ut en generell utvecklingstendens, där 1500-talets "rimmare" saknar mycket av den "fantasiens rörlighet" och nya poetiska former som åtminstone ansas i det sena 1600-talets och det tidiga 1700-talets poesi. De två "vagabunderna" Lucidor och Runius får följas åt mot ljusare tider och i inledningen till avsnittet om de två fastställer Atterbom schablonbilden av lättsinniga drickande och rimmade bröder.³⁷ Det karakteristiska för Lucidor och Runius är:

[...] att de föga bekymrade sig hvad de skrefvo och allraminst huru de skrefvo, emedan stundens lust – eller stundens betalning – var det mål, bakom hvilket de sällan tänkte sig ett annat; att de voro ett slags cyniska filosofer, som midt i samhällslifvet bibehöllo ett obsväradt natur-tillstånd; att de, i några af sina qväden, slagit an, om icke Bellmanska, dock Bellmans-artade toner [...].³⁸

Lucidors och Runius knyts till en form av "natur-tillstånd", ett obekymrat diktande drivet av stunden. Även genrevalet tolkas i litteraturhistorieskrivningen ofta biografiskt och därmed blir en vanlig genre som dryckesvisan ett tecken på att svenska skalder gärna tog till flaskan. Om de därtill skrev andliga dikter, en viktig del i repertoardiktningen, fungerade genrekombinationen som stöd för att bakruset ledde till ånger och syndamedvetande. Då Atterbom i huvudavsnittet karakteriserar Runius beskrivs han som "en i allo spakare och tamare natur" än Lucidor.³⁹ Trots världsliga motgångar och klen hälsa hyllas hans sätt att möta sitt öde: "Hans rikedom bestod i förmågan att taga allting lätt och sätta allting i rim."⁴⁰

Atterboms ovilja mot tillfällesdikt framkommer i kritiken mot 1600-talet och det tidiga 1700-talet, då "de fleste ännu ansågo poesien vara till egentligen för att uppvakta vid bröllopp och graföl, vid födelsedagar och namnsdagar, vid disputations-acter och befordringar, vid kannan och gröten."⁴¹ För Atterbom har diktkonsten ett högre syfte än att vara en konventionell brukspoesi, och hans tidigare lovord om Lucidor och Runius som representanter för "fantasiens rörlighet" ger en vink om den poet han sätter i tillfällesdiktarens ställe. Som ett led i att visa hur Runius höjer sig ur rimmarhopen prisar Atterbom dennes "hertelag":

”Det är en viss oförställd godmodighet, en oskrymd upprigtighet; hvad han säger, tycks alltid vara verkligen menadt.”⁴² Det Atterbom visar, med sitt beröm, är att Runius är en diktare som närmar sig 1800-talets måttstock, dikten blir ett uttrycksmedel för ett unikt subjekt. Till detta hör nästa led i Atterboms beröm, i relation till de gängse tillfällesdiktarna: ”Han var dock ingen fal lakej-själ, som de.”⁴³ Han rimmade inte för pengar. I Atterboms kommentar anas hotet mot en självständig manlighet – en diktare bör inte degraderas till en tjänande position, en ”lakej-själ” som säljer sig till högstbjudande, med risken att därtill feminiseras och framställas som en prostituerad. Självklart går det inte att lyfta ut Runius ur tidens system av olika former av belöningar för vittra tjänster, i reda pengar eller i form av andra förmåner. Runius tjänstgjorde flera år i det Strombergska hushållet som informator och sekreterare, och hans senare diktning för Stockholms borgerskap kan knappast ha varit helt utan ersättning, enligt von Platen.⁴⁴ Att Atterbom insisterar på att Runius diktar för diktens skull ska snarast förstås som ett sätt att uppvärdera poeten med utgångspunkt i ett romantiskt diktarideal – och manlighetsideal – än som en vederhäftig beskrivning av Runius försörjningsmöjligheter.

Dudaim, en samling med poetens andliga dikter, gavs ut 1714, året efter Runius död, och i en andra del från 1715 samlades bröllops- och gravdikter. I en andra upplaga tillfogades en tredje del av *Dudaim*, och i denna blandning av ”visor och småverser” finner Atterbom att ”några gullkorn (eller åtminstone silfverblickar) af poesi, här och der, framglimma: än i komisk art, såsom infall af verklig qvickhet och rolighet; än i lyrisk, såsom godsinta utgjutelser af epicureisk belåthenhet och bacchisk hänryckning”.⁴⁵ I detta sammanhang återkommer Atterbom till förbindelsen med den senare 1700-talsdiktaren – i dessa dikter finner han ”ett tycke af släktskap med Bellman”.⁴⁶ Atterbom citerar också hela åtta strofer av 17 ur ”Fris-kens och Runii resa till Dalarön, påskafton 1712” som ett exempel på Runius bästa dikter. Just denna muntra reseskildring bibehåller även senare sin plats bland antologistyckena, i de fall Runius får vara med, som ett exempel på poetens goda humör och hans Bellmanska ögonblicksbilder. Sammanfattningsvis är Atterbom välvilligt inställd till Runius och finner åtminstone ”några gullkorn” i hans verser, trots tidens missbruk av själva poesin. På detta sätt är Runius en poet trots sin samtid, men även det tidiga 1700-talet fyller en funktion i en utveckling mot en mer fulländad poesi under slutet av 1700-talet, företrädd av exempelvis Bellman.

Gustaf Ljunggrens bok *Bellman och Fredmans epistlar. En studie* från 1867 är inte ett regelrätt litteraturhistoriskt översiktsverk. Däremot innefattar studien en bred litteraturhistorisk kontextualisering av Bellman, med analyser av äldre diktare som Lucidor och Runius. Det är i avsnittet ”Humorn i Konstpoesin före Bellman” som

Runius behandlas, i bokens första del, "Förstudier", och intresset för begreppet humor ser Sjödin som ett tecken på Ljunggrens förankring i en idealistisk estetik.⁴⁷

Ljunggren utgår uppenbarligen från Bellmans sammanställning av Lucidor och Runius i *Fredmans Epistlar* N:o 24, som citerats tidigare. I jämförelse med Lucidor är Runius "en vida tamare natur", men han har också en tillgång: "I ett godt och sorglöst lynne hade han ett kapital".⁴⁸ Av allvar finner Ljunggren inte en tillstymmelse, för Runius sägs livet vara "blott en surrande myggdansen i solnedgången".⁴⁹ I likhet med Atterbom framhäver också Ljunggren diktarens kombination av gott humör och poetiskt lättsinne, "det oförytterligt goda lynnet" och "de vilda rimgalloppaderna". Till dessa fogas "det lifliga natursinne" och "en oförneklig qvickhet".⁵⁰

Sedan Runius karakteriserats på detta sätt, helt i linje med de mer erkänn samma tendenserna från Wieselgren och Atterbom, återkommer Ljunggren till den tidigare nämnda diktarduon: "Lucidor och Runius kunna i viss mån sägas suppleras hvarandra, och slår man bådas bättre egenskaper samman, får man en skaldenatur, som icke är mycket olik Bellman."⁵¹ Detta kan synas vara en drastisk form av estetisk transplantationskonst. I huvudsak fokuserar Ljunggren på Lucidors själsdjup, som än uttrycks i dryckesvisan, än i psalmdiktningens syndabekännelse, i förhållande till Runius glada rimmarhumör.⁵² Men i sin slutkaraktäristik öppnar Ljunggren en avgrund mellan de två äldre diktarna och Bellman:

Deras poesi bildar liksom råämnet för den Bellmanska dikten; men som Orientens bildverk förhålla sig till de konstverk, som frambesvuros af en Praxiteles' mejsel, förhålla sig en Lucidors och en Runii skapelser till en Bellmans.⁵³

Trots 1800-talets nationella tendens skrivs den svenska litteraturhistorien in i en tradition som ständigt återkallar antikens diktning. Så skedde redan under 1700-talet, då tillnamn som "den svenska Sappho" (om Sophia Elisabeth Brenner) eller "Sveriges Anakreon" (Bellman) var vanliga. Bellmans tid blir i Ljunggrens framställning identisk med den grekiska antikens konstnärliga blomstring under 300-talet f. Kr., medan Runius placeras i en primitiv forntid och dessutom geografiskt i "Orienten". Det gustavianska Sverige får i Ljunggrens framställning överta rollen som ett mönsterbildande ideal, medan Runius funktion är att utnämnas till en föregångare. Hans dikter placeras både tidsmässigt och kulturellt i ett avlägsnare och mörkare förflutet. I Ljunggrens sätt att argumentera förutsätts historiska förlopp vara jämförbara, oavsett tid och plats. Samma framåtskridande kan förutsättas i Grekland och "Orienten" som i Sverige, och en mer "primitiv" konst följs

automatiskt av en period som kan prestera estetiskt mer fulländade konstverk. Inte heller är Ljunggren intresserad av att skilja konstarterna åt – att en diktare jämförs med en bildhuggare är oproblematiskt. Därmed har Ljunggren frammanat en civilisatorisk historieskrivning, en utvecklingskurva där antiken trots allt ligger som ett raster över den lilla nationen Sverige.⁵⁴

Schücks och Warburgs *Svensk illustrerad litteraturhistoria* ingår i varje översikt över 1800-talets litteraturhistorieskrivning, som ett banbrytande verk med kulturhistorisk inriktning. I sin inledande översikt över stormaktstidens litteratur nämner Schück Runius som en typiskt svensk skald i samband med en diskussion kring en kvarlevande religiös känsla även i den världsliga litteraturen.⁵⁵ Den "glade Runius" citeras och placeras in i ett nationellt sammanhang, "denna, halft elegiskt-religiösa grundton har den svenska lifsglädjen bevarat genom alla tider".⁵⁶ Schück hänvisar vidare till folkvisor och till "de skalder, som i bästa mening blifvit folkets", med namn som Anna Maria Lenngren och i synnerhet Bellman.⁵⁷ I denna framställning får alltså Runius inte bara rollen som föregångare till Bellman utan han blir del av en större nationell gemenskap, byggd på en känslöstämning som Schück tillskriver "folket". Här kan man notera att denna emotionella nationstillhörighet enligt Schück kan gestaltas av både manliga och kvinnliga diktare.

Schück inleder sitt avsnitt om Runius med att förebrå Atterbom för dennes hårdhet i behandlingen av "den stackars Runius". Det sena 1800-talet är inte lika föraktfullt mot tillfällesdikten, men Schück övertar trots detta en av Atterboms övertygelser om Runius försörjning. Poeten sägs ha diktat "för att göra sina vänner och gynnare glada, och några ekonomiska bifasikter synes han icke hafva haft med sitt skaldskap".⁵⁸ Uttalandet fyller en viktig funktion i Atterboms estetiska argumentation – han vill rädda Runius från rimmarpaket som skriver beställningsdikt för pengar – medan det hos Schück snarast blir en bekräftelse på Runius livsglädje, uppenbarligen en önskvärd manlig egenskap. Det följs också av en biografisk läsning av den sena dikten *Rimdantz i Fastlagen*. Det som framhålls som poetens främsta tillgång, förutom de återkommande hyllningarna av hans formella skicklighet och rimkonst, är en nyhet: "i Runius' dikter gick borgarklassens åskådningssätt igen i den realistiska hvardagsdräkten".⁵⁹ Tidigare beskrev Schück Runius stämning som förankrad i en folklighet, men nu framhävs de "genretaflor" av Stockholms borgerskap som utgör en stor del av Runius diktning. En liknande bedömning av Bellman som Stockholmsskildrare återfinns vid samma tid och visar förskjutningen av litteraturhistoriska ideal.⁶⁰ Schück knyter dem till idyllen som genre och till Bellman, och hyllar den klara – men också barnsliga – blick som bidrar till åskådlighet och närvaro.⁶¹

Runius tycks under tiden bli gladare och gladare. Hos Schück är Runius ”så oförargligt, glittande glad, han rimmar med en sådan oförbrännelig nonchalans och säkerhet, att vi ej hafva svårt att förlåta honom hans försyndelser mot den goda smaken”.⁶² Schück antyder att Runius har drag av en omogen manlighet, han är rentav barnslig, men poeten kan just därför omfattas av litteraturhistorikerns faderliga välvilja. Schück ställer också frågan om Runius glädje kan sägas stå ”på gränsen af hjärtlöshet” i relation till den karolinska tiden – det stora nordiska kriget pågår och ”Sverige vacklade på sina grundvalar”.⁶³ Schück låter läsaren ana en främmande tid:

Men Karl XII:s tid var en annan än vår. Mer än någon annan period var denna den verkliga lifsglädjens tidsålder. Runius saknade alls icke sinne för de olyckor, af hvilka hans land hemsöktes, med det är, som om intet kunnat stäffa det osläckeliga, karolinska lefnadsmodet.⁶⁴

Schück resonerar mindre biografiskt än sina föregångare. För honom kan Runius både gestalta en nationell grundstämning, kanske även en nationellt präglad manlighet i sitt livsmod, han kan teckna borgarklassens vardag och bli en representant för tidens egenart, ”det osläckeliga, karolinska lefnadsmodet”. Denna breda kulturhistoriska ansats ger mindre utrymme åt relationen med Bellman och placerar Runius mer bestämt i det tidiga 1700-talets sammanhang. Runius är ”en representant för den karolinska tidens goda, glada skämtlynne, dess stilla, barnafromma förnöjsamhet och dess tacksamma glädje öfver lifvet”.⁶⁵

Böoks Runius – att vända underordning till världsförakt

Så långt 1800-talet. Men vad är det då Böök gör i sin uppsats om Runius? Han vänder sig skarpt mot det förakt som Runius mött från tidigare litteraturhistoriker. Men det egendomliga är att Bööks bedömning av Runius psykologiska profil som ”blond själ” i huvudsak tycks vara densamma som 1800-talets. Han menar att det först är med Schück (och Evert Wrangel) som det ljusnar för Runius, men jag vill i stället hävda att de bärande elementen upprepas i samtliga översikter. I stället är det värdeskalen som slutgiltigt kastas om, en process som inleddes redan under det föregående seklet. Den godlynte Runius, som vi har mött i samtliga exempel, blir med Bööks ord ”rörande” och ”tjusande”. Precis som hos Schück tycks nu det goda humöret få en både etisk och estetisk funktion – det ses inte längre som en brist på själsligt djup och på manlighet. I stäl-

let fogas det nu in i ett synsätt som uppvärderar livsglädjen och omedelbarheten som en reflekterad livshållning, satt i ett specifikt historiskt och nationellt sammanhang.

Jag föreslår att Runius som poet kan tacka det senare 1800-talets och det tidiga 1900-talets föreställningar om maskulinitet för sin nya upphöjelse. Att han inte nådde de världsliga framgångar som kan förknippas med en solid borgerlig manlighet är uppenbart, vilket också framhävs i litteraturhistorieskrivningen. För Böök blir inte heller Runius försök att försörja sig på sin dikt ett problem. Att tjäna pengar är en inte oviktig del av 1800-talets manlighetsideal och Bööks slutsats är enkel: "För Runius har denna poetiska verksamhet helt säkert betingats icke bara av hans varma hjärtas överflöd på sympati, utan också av hans slitna pungs brist på mynt."⁶⁶ Runius försökte åtminstone.

Men hur hanteras då en sjuk och troligen alkoholiserad diktare, en diktare som under större delen av sin karriär fungerade som en kombination av informator och sekreterare hos greve Stromberg? Varken kroppsligen eller i sin yrkesroll uppnådde Runius upp till ett ideal som betonar självständighet och kontroll – han befann sig ständigt i en underordnad position. Därtill beskrivs han ofta som ett barn eller en pojke av 1800-talets litteraturhistoriker och riskerar därmed att beslås med "omanlighet".⁶⁷

De drag som i tidigare historieskrivning beskrevs i termer av barnslighet kan med några pennstreck förvandlas till en medveten livshållning. För Böök är Runius "en ärkeslarv, en urtyp på svensk likgiltighet för denna världens goda, en frikostig slösare med stora och rika pund, självfallet obekymrad om sin timliga framgång".⁶⁸ Men Böök för in en åldersfaktor i Runius levnadslöpp. Som ung student sägs diktaren "ha levat ett muntert liv i Uppsala", samtidigt som han inte "försummat studierna".⁶⁹ Böök hävdar därefter att den mogna Runius "synes ha burit sitt öde med filosofisk ro". Ordet "filosofisk" är inte oviktigt. Med hjälp av detta förvandlas Runius från en avvikare i relation till en borgerlig uppfattning om manlighet till en man som dels levt ynglingens lidelsefulla liv, dels danat sin "karaktär" och nått fram till en mognare form av självbehärskning. Detta ligger helt i linje med den analys av borgerlig manlighet under 1800-talet som historikern David Tjeder presenterar.⁷⁰ Ungdomens utsvävningar var enligt vissa debattörer från tiden ett hot mot en mogen karaktär, medan andra omfamnade tanken på att "unga män 'måste rasa ut'".⁷¹ Böök utvecklar sin analys av Runius ungdomstid i relation till hans senare livsåskådning. Som gymnasist hade Runius klagat på att han inte fått stipendier, han hade "som yngling haft sin tid av missnöje och bitterhet, av upprorslusta och självsäkerhet".⁷² Böök vill se en själslig utveckling hos Runius och drar följande slutsats: "Hans ringakt-

ning för sin egen framgång, hans ödmjukhet ha helt säkert sin rot i denna erfarenhet från ungdomsåren.”⁷³ Böök förklarar vidare att Runius visar ”ångern hos den som förgått sig, självkritiken hos den som inser sin oförmåga att skipa rättvisa” och ser i specifika dikter Runius ”mogna och upphöjda indifferentism”.⁷⁴ När Böök lånar en formulering från Atterbom i beskrivningen av Runius som ”cynisk filosof”, har han trots den skenbara upprepningen förändrat bilden av skalden. Böök har omsorgsfullt tecknat en personlig utvecklingsgång med en kombination av biografiska fakta och dikter som exempel. Detta utgör garanten för att Runius efter att ha låtit lidelserna regera uppnått en reflekterad form av maskulinitet. Diktaren är inte bara filosof, utan därtill ”djup humorist, och en stor skald”.⁷⁵

Det goda humöret som uppmärksammades redan tidigare blir i Bööks tolkning ett ”sublimt världsförakt” som bygger på en karaktärsutveckling. Och det är nu Böök lägger till ytterligare en förklaring till Runius munterhet: han uppvärderar den senkarolinska tiden och förvandlar Runius till ett svenskt ideal. På många sätt kan man alltså säga att även Böök menar att skalden ska ha ett själsligt djup, att konflikten och krisen är väsentliga. Men om Runius goda humör ställs inte bara mot mannens mogna uppgörelse med ungdomens upprorslusta, utan även i relation till yttre faktorer – tiden kring 1700 – kan konflikten bibehållas. Motsättningen finns inte enbart i Runius inre, utan även i hans samtid. Böök beskriver det tidiga 1700-talets Sverige med följande ord: ”Men idel klagan och jämmer var icke den karolinska tidens sak, och med en obruten gudsförtröstan var munterheten icke långt borta mitt i nöden.”⁷⁶ Precis som Schück menar Böök att Runius i sin glädje och fadersfromhet blir representant för en era. Runius förmåga att möta den karolinska tidens vedermödor med sitt ”fjärilshumör” gör honom till en tillräckligt komplex gestalt.⁷⁷

I samband med denna uppvärdering förs både manligheten och nationen in i Bööks ekvation på ett allt tydligare sätt. En diktare som Runius blir ”ett folks levande röst”, han tolkar nationens ”manliga och rena sinnelag”.⁷⁸ Mer överraskande är att Runius förses med attribut som länkar honom till krigiska dygder, han är ”stöpt av samma ädla malm som den karolinske krigaren”.⁷⁹ Tidigare har Böök skrivit om Runius böner om fred i olika typer av dikter. Runius är sjuk och kroppsligt svag och allt annat än ett soldatämne, han är därtill tillfälldiktare med alkoholproblem. Det är, menar jag, intressant att se hur den stolta självständigheten, det maskulinitetsideal som Böök frambesvärjt, plötsligt omfattar den som avsäger sig de krigiska dygderna. Just genom att avvisa krigarrollen tycks Runius genom Bööks manöver ändå tvångsrekryteras och förvandlas till en tapper karolin.

Genrens makt

Att tillfällesdikten utgör ett problem för 1800-talets smakdomare är välkänt och har berörts i inledningen till denna framställning. Att underkasta sig ett specifikt tillfälle, att sälja sina rim till den som vill betala, är ett tydligt brott mot den poetik som såg diktkonsten som ett subjektivt uttryck med högre syftning. Indirekt kan denna hållning knytas till det manlighetsideal som diskuterats ovan – underordning och ekonomiskt beroende förknippat med tillfällesdiktaren rimmar illa med den manlighet som förutsätter egenmakt, självständighet och ekonomiskt välstånd. Inte minst uppfattades anpassningen som problematisk, den karaktärsbrist som de hyrda känslorna var ett tecken på. Diktaren riskerade också att betraktas som effeminerad. Likaså kan litteraturhistorikernas fokus på dikten som ett uttryck för ett folk och en tid sägas stå i motsättning till tillfällesdiktens villkor. Det ska påpekas att tillfällesdikt inte är en genre – det finns tillfällesdikt inom åtskilliga genrer, från de lägsta till de högsta – utan en etikett som anger några grundvillkor för exempelvis plats, sammanhang, syfte, adressat och funktion. Diktaren är bunden av tillfällets krav, som naturligtvis kan variera även inom så väldefinierade sammanhang som ett bröllop eller en begravning. Det finns åtskilliga bidrag till forskningen som nyanserat synen på denna konventionsbundna diktkonst från 1600-talets och 1700-talets Sverige.⁸⁰ Den litteraturteoretiska diskussionen kring poesins roll var livlig under Runius livstid och den tar inte sällan diktens form. Det blir tydligt att Runius gör anspråk på att tillhöra den högre skolan när han avfärdar tanken på att ljuga för pengar just i en begravningsdikt:

Et dichtat Lof/ en konstig Lögn at smida/
 Bewar' mig GUD! fast jag fick Gull som Gräs;
 Hos mig som skref det efter åt skull' swida/
 Och medlertid förarga den som läs.⁸¹

Runius försäkran tjänar på att tolkas utifrån repertoarens krav snarare än utifrån biografiska spekulationer. Föreställningar om poesin som en skön lögn tävlade mot tanken på poesin som en högre sanning, något som kunde kräva att diktaren positionerade sig mellan ytterligheterna. För 1800-talets historieskrivning är dock rågången tydlig. För att Runius ska kunna höjas över rimmarpaketet krävs också att han genremässigt förflyttas från de diktyper som utgör tillfällesdiktens stapelvaror. Det är i detta sammanhang som lyriken tilldelas en bärande roll. I Runius fall är det främst den enkla visan – en lyrisk undergenre som sätts högt från slutet av 1700-talet och framåt – som låter honom kvalificera sig som en

verklig poet.⁸² I Atterboms beskrivning av tidens diktning är genrefrågan central. När han kommenterar "Stjernhjelm's efterföljare" kan han till sin glädje notera framsteg: "Det är, hos några af dessa skalder, en stigande upptining af lyrisk innerlighet och förhöjning af känsloton". Vidare prisar Atterbom, helt i lyrikens tecken, "en rikare musikalisk behandling". Förutom de diktare som gjorde "sin poesi till värdig tolk för en from och vis lefnadsåsig", fanns även den grupp som Lucidor och Runius tillhörde, de poetiska fribytarna med "en diktarliffighet, en fantasiens rörlighet".⁸³ Innerlighet, stark känsla, musikalitet, livlighet och fantasi är Atterboms ledord. Dessa förknippas också starkt med just den lyriska genren från slutet av 1700-talet – ett intensivt och subjektivt känslouttryck som behöll den ursprungliga lyrikens förbindelse med musiken. I det romantiska 1800-talet är det inte bara visan, utan folkvisan, som står i fokus. Genom att lyrikgenren kan laddas med vissa positiva ledord kan även tillfällesdikter räddas över till ett lyriskt idiom. Så länge de har en lösare anknytning till själva tillfället och kan läsas av en publik som inte har kunskap om ursprungssituationen fungerar de i enlighet med 1800-talets lyrikbegrepp. De upphöjs till poesi.

Det lyriska idealet har alla förutsättningar att omfamna även den religiösa lyriken, som psalmen, och olika former av andliga sånger och dikter. Intressant nog är 1800-talets litteraturhistorieskrivning ambivalent i relation till den andliga lyriken, och Runius är en av de diktare som ofta avfärdas. Trots känslointensitet och "fantasiens rörlighet" kan han beslås med en brist – förnöjsamhet. Det är i smakdomarna om Runius psalmdiktning som nyanserna i 1800-talets diktarideal mejslas ut. Lorenzo Hammarsköld är sedvanligt klar i sin dom: "Hans andeliga Sånger, långsträckta och vattenaktiga, hafva ingen skymt af den upphöjning och innerlighet, som fordras af en god psalm."⁸⁴ Atterbom utesluter i stort den religiösa dikten från diskussionen. Hans "gullkorn" är hämtade ur de blandade dikterna, och han konstateras bara helt kort om Runius psalmer att de "bli ej sällan slagdängor".⁸⁵ Ljunggren saknar i Runius andliga diktning en djupare känsla: "de hafva intet af det patos, som utmärker Lucidors andliga sånger."⁸⁶ Att Runius valde kända världsliga melodier, som *Aimable vainqueur* till sina psalmer menar flera litteraturhistoriker ligger honom i fatet, och resultatet beskrivs som "menuettartadt".⁸⁷ Schück kommenterar diktarens brist på "djup, ty reflexionen var ej Runius styrka", men framhäver det okonstlade draget i psalmerna. Runius är "samma goda, älskvärda barn som vanligt, nöjd, tacksam och belåten".⁸⁸

Böök delar 1800-talets krav på den religiösa diktaren, som framskymtar hos tidigare smakdomare, men utvecklar resonemangen och motiverar varför Runius inte håller måttet: "Han var en alltför harmonisk och barnsligt osammansatt natur för att kunna uppleva den religiösa krisen med det mörka och passionerade allvar,

som utmärker de djupast religiösa naturerna.”⁸⁹ Böök uttalar det som framskymtat i tidigare litteraturhistorier: en verkligt stor religiös skald ska gestalta tvivel, ruese och kris. Förnöjsamheten och barnsligheten signalerar snarast omanlighet. I detta fall tycks inte Bööks eget erkännande av Runius stoiska livshållning räcka till för att rädda psalmdiktaren. I jämförelsen mellan Lucidor och Runius står det klart att den förre kan prestera rätt sorts religiösa känslor. “[G]lad tacksamhet och ogrumlad förtröstan”, och ”rimmade parafraser” faller inte heller det tidiga 1900-talet i smaken och Bööks dom är hård: Runius andliga visor ”ha föga konstnärligt värde”.⁹⁰ Däremot kan Böök uppskatta enstaka exempel på det han kallar ”en innerlig lyrisk stämningston” i Runius andliga diktning – ”innerlighet” är också Hammarskölds kriterium på en god psalm. Och här visar det sig återigen att det är ett lyriskt skaldeideal som framhävs. De dikter som med lite god vilja kan uppfattas som sprungna ur en personlig känsla och som sägs gestalta en medveten livsfilosofi lyfts fram. Litteraturhistorien sorterar bland genrerna och även i fråga om den religiösa dikten anstränger sig smakdomare från Atterbom och framåt att rädda några andliga visor till lyrikens domäner.

Runius då, nu och i framtiden

Böök, och före honom Schück, kan alltså förvandla Runius från en alltför okomplicerad och glad rimmare till ett exempel på en ideal svensk man och skald – hans dikter i lättare genrer blir bevis på ett stolt världsförakt, en manlighet som visar svenskens förmåga att med frimodighet möta även de svåraste omständigheter. Detta är en historisering som visar en estetisk förskjutning. Det tidigare 1800-talet syn på den manliga diktaren skapar en lite svårhanterlig och delvis omanlig gestalt. Diktaridealet förutsätter själsligt djup och konflikter, individualitet och ett subjektivt uttryck. Just diktaren som geni har förknippats med manlig sexualitet, eller snarare fertilitet, och med gudomlig skaparkraft. De egenskaper som tillskrivs Runius, det goda och glada lynnet, stämmer illa överens med detta ideal.⁹¹ Han är för nöjd och glad och saknar den sexuellt kodade kraften att skapa nytt och kallas till och med för ”barnslig” eller ”pojktig” i flera översiktsverk. Vi ser en hög värdering av den känslomässige mannen, men för rollen som poet duger inte vilka känslor som helst – han får framför allt inte vara för glad.

Senare under 1800-talet kan geniet ersättas av en diktare som placeras fastare i en bred kulturhistorisk kontext, vilket ger nya möjligheter att presentera en annan typ av maskulinitet. Det är genom en ganska vinklad historisering som Runius kan bli ett exempel på en ideal manlighet och en ideal svenskhet. Den bygger helt på

en bild av den karolinska tiden som fylld av levnadsmod, trots de svåra villkoren. Även om det nationella perspektivet är en grundförutsättning för hela 1800-talets litteraturhistorieskrivning skrivs den nationella tendensen fram på ett mycket tydligare sätt hos Böök. På detta sätt skapar Böök sina blonda själar under svensk himmel.

Slutligen pekar allt framåt mot Bellman, även detta en historiografisk reflex hos 1800-talets lärde. I Bellman kan både ruset och ruelsen nå en ideal förening, han omfamnar hög och låg och hans unika snille fungerar utmärkt i en nationell kontext. I honom finner de den "djupa genialiska individualitet" och den mest svenska av alla diktare, av Atterbom kallad "naturskald" och "folkskald".⁹² För Schück och Böök spelar inte Bellman en lika stor roll eftersom Runius blir starkare förankrad i det krigshärjade tidiga 1700-talet. Det tidiga 1800-talets utvecklingstanke ersätts med en kulturhistorisk positionering av diktaren. Bellmans närvaro blir desto starkare i *Den Svenska Litteraturen*, och Delblanc motiverar Runius plats i den svenska litteraturens historia med sin eftersläpande geniestetik. I *Litteraturens historia i Sverige* nämns inte Bellman i det korta avsnittet om Runius, utan Bernt Olsson placerar honom i tidens stilistiska repertoar, där hans vislyrik bidrar till "dämpandet av barocken".⁹³

Vad kan man då dra för slutsatser av dessa utflykter i äldre litteraturhistorieskrivning? Det som är slående är inte så mycket skillnader som likheter. Samma formuleringar återkommer i hög grad, samma exempel, och i stort sätt samma bedömningar av Runius brister och förtjänster. Det visar sig att även de litteraturhistoriska handböckerna från det sena 1900-talet, som på ytan av sagt sig äldre tiders ideal, i princip upprepar sina föregångare. Utan att reflektera över 1800-talets grundantaganden förmedlar ungefär samma bild av Runius även till vår samtid. Bilden behöver inte nödvändigtvis vara felaktig men den kritiska reflektionen saknas.

Litteraturhistorieskrivningen står just nu under lupp och frågan kvarstår hur en ny litteraturhistoria skulle hantera Runius. Som nämndes inledningsvis, med hänvisning till Annika Olssons kritiska granskning, kvarstår starka tendenser till "metodologisk nationalism" aktuell litteraturhistorieskrivning.⁹⁴ Olsson öppnar i stället fältet för intersektionella perspektiv för att tydligare kunna se historieskrivningens uteslutnings- och inneslutningsmekanismer, och föreslår ett mer interdisciplinärt angreppssätt. Trots den teoretiska förnyelse vi ser inom litteraturvetenskapen och andra discipliner är det påfallande att litteraturhistorieskrivningen är så statisk, kanske i synnerhet när den äldre litteraturen behandlas.

Jag har prövat att koppla samman maskulinitet, nation och genre i granskningen av litteraturhistoriska översiktsverk. Samma begrepp kan användas för

att ge en ny bild av Runius, men det första kravet är naturligtvis viljan att läsa Runius dikter. Hans tillfällesdikter till Stockholms borgare, som ofta lyfts fram i den äldre forskningen, är av stort intresse som exempel på just tillfällesdiktens spännvidd och möjligheter. Hans halsbrytande rim och ordlekar har kommenterats, men jag menar att analysen behöver göras även på hela dikter. En nyläsning av Runius borde kunna förskjuta bilden av 1700-talets dikt Konst och problematisera den lyriska slagsidan – och naturligtvis själva definitionen av lyrikgenren. Magnus von Platen påminner sina läsare om att Runius tillhör en annan tid, före ”subjektivismens, känslsamhetens och individualismens inbrott”.⁹⁵ Det är en annan form av subjektivitet och maskulinitet som får poetisk form kring 1700, men den är inte mindre angelägen att undersöka. Jag ser också starka skäl att ompröva betydelsen av Runius inplacering i ett svenskt sammanhang. Även här finns ett tidsavstånd att ta hänsyn till: Runius verkar före nationalismen, i ett rike med andra gränser och en annan mångspråkighet, men även under en tid av såväl språkpatiotism som av gräns- och språköverskridande litterära ideal. Det finns många initiativ inom forskningen att utgå ifrån, från nya tolkningar av världslitteratur och jämförande litteratur till den färska *Nordens litteratur*, som alla utgör försök att förnya litteraturhistorieskrivningen genom att resonera kring geografiska avgränsningar som inte sammanfaller med nationalstaten.⁹⁶ Ytterligare exempel på en nyorientering utgörs av Anne-Marie Mais trebandsvverk om dansk litteratur, *Hvor litteraturen finner sted* från 2010–2011, som behåller språket som ordnande princip, men som låter platsen, från kyrkan och herrgården till världsstäderna och internet, vara avgörande för den historiska översikten.⁹⁷ Inte heller föreställningen om författarskapet som en avgränsad kategori för en litteraturvetenskaplig undersökning borde fredas från kritik. Ingen skulle idag drömma om att beskriva Runius som en blond själ, och det kanske inte heller är så intressant att peka ut honom som en föregångare till Bellman. Det är hög tid att fundera över alternativa formuleringar om 1700-talet, nu och i framtiden. Bara om vi läser hans dikter på nytt kan vi ta ställning till om Runius ska erövra en plats i 2000-talets kanon. Och var han verkligen så glad?

Noter

1. Fredrik Böök, ”Runius”, i *Stridsmän och sångare: Svenska essayer* [1910], 2 uppl. (Stockholm, 1922), s. 23. Böök är en av 1900-talets betydelsefulla litteraturhistoriker och kritiker. Formuleringen ”blonda själar” kan sättas i samband med Bööks välkända nazistsym-

patier. För en inträngande studie om den motsägelsefulle Böök, se Svante Nordin, *Fredrik Böök: En levnadsteckning* (Stockholm, 1994).

2. Om skillnaden mellan en äldre estetisk inriktning och en yngre historisk inriktning som framhävt av Lars Gustafsson och andra, se Alfred Sjödens aktuella forskningsöversikt i "Bellman, Hafiz, Anakreon: Gustaf Ljunggren och världslitteraturens skala", i *Sammlaren*, årg. 137, 2016, s. 118–142; här s. 120 ff.

3. Annika Olsson, "Fångad av orden och nationen: Metodologisk nationalism och förmågan att tänka frånvarande ting", i Elisabeth Bladh & Christina Kullberg (red.), *Litteratur i gränzonen: Transnationella litteraturer i översättning ur ett nordiskt perspektiv* (Falun, 2011), s. 14–23; "Blott Sverige svenska krusbär har': Nation och kön/genus i svensk litteraturhistorieskrivning", i Eva Heggstad, Anna Williams & Ann Öhrberg (red.), *Fält i förvandling: Genusvetenskaplig litteraturforskning* (Hedemora, 2013), s. 64–76.

4. Med territorialisering menas att studier begränsas till området innanför nationens gränser och att allt som ligger utanför dessa gränser ignoreras. För litteraturhistorieskrivningen är detta på många sätt en problematisk avgränsning, eftersom texter ofta rör sig över nations- och språkgränser.

5. Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden: Manlighet och modernitet 1840–1940* (Möklinta, 2006).

6. Se exempelvis Per S. Ridderstad, "Vad är tillfällesdiktning?", *Personhistorisk tidskrift* 76 (1980), s. 25–41, Stina Hanssons omfattande forskning om 1600-talets och 1700-talets litteratur.

7. Motsatsparet repertoardiktning och verkdiktning diskuteras av Horace Engdahl i Lars Lönnroth & Sven Delblanc (red.), *Den Svenska Litteraturen II: Upplysning och romantik, 1718–1830* (Stockholm, 1988), s. 177–180; här s. 178; se även Horace Engdahl, *Den romantiska texten: En essä i nio avsnitt*, diss. (Stockholm, 1986), s. 37. Stina Hansson har utifrån Engdahl använt och utvecklat dessa begrepp i sina många studier. Se exempelvis *Från Hercules till Swea: Den litterära textens förändringar* (Göteborg, 2000), s. 40 f., 94–100, 137–141.

8. Om drivkrafter för diktning, se exempelvis Bo Bennich-Björkman, *Författaren i ämbetet: Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850*, diss. Uppsala (Stockholm, 1970); Magnus von Platen, *Yrkesskalder – fanns dom? Om tillfällespoeternas försörjningsfråga* (Stockholm, 1985); Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer: Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*, diss. Uppsala (Hedemora, 2001).

9. Sigbrit Swahn, *Ryktets förvandlingar: Stiernhielm, Lucidor och Runius bedömda av 1700-talet – en studie i den litterära kritikens utveckling i Sverige*, diss. (Lund, 1974).

10. Magnus von Platen, *Johan Runius: En biografi*, diss. (Stockholm, 1954). Om Bööks "yp-perliga essä", se s. 7.

11. Swahn 1974, s. 291 ff.

12. Swahn 1974, s. 292.

13. *Nationalencyklopedin*, Johan Runius. <http://www.ne.se.ezp.sub.su.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/johan-runius>, hämtad 7 maj 2018.
14. Lucidormyten kommenteras av Stina Hansson i Lars Lönnroth & Sven Delblanc (red.), *Den Svenska Litteraturen I: Från forntid till frihetstid, 800–1718* (Stockholm, 1987), s. 217. Hon poängterar hur hans diktning lästs biografiskt och "vildromantiskt". Man kan notera att Lucidor utnämns till "den kyniske filosofen", ett drag han delar med historie-skrivningens Runius.
15. Se exempelvis Lönnroth & Delblanc 1988, om Dalin s. 16–26 samt om Bellman s. 77–99. Lönnroth kommenterar även 1800-talets bild av Bellman där han går från roman-tikens "visionär" till att uppskattas som "realistisk Stockholmsskildrare" (s. 99).
16. Bernt Olsson, Ingemar Algulin & al., *Litteraturens historia i Sverige*, 5 uppl. (Stockholm, 2009), s. 95 f.
17. Olsson, Algulin & al. 2009, s. 96.
18. Lönnroth & Delblanc 1987, s. 272. Sidan om Runius är signerad SD (Sven Del-blanc).
19. Lönnroth & Delblanc 1987, s. 141, 178 f., 270.
20. Lönnroth & Delblanc 1987, s. 272.
21. <http://www.bellman.net/texter/epistel.php?nr=24>, hämtad 28 december 2017. Jfr Swahn 1974, s. 272.
22. Intresset för dryckesvisan i ett nationellt perspektiv kan ses redan i Gustaf Ljung-gren, *Bellman och Fredmans Epistlar: En studie* (Lund, 1867). Se även Bo Nordstrand, *Bellman och Bacchus: Genrestudier i Bellmans tidiga dryckesvisor och ordenskapitel samt i Fredmans epistlar*, diss. (Lund, 1973).
23. Formuleringen är hämtad ur författarpresentationen i Litteraturbanken: <https://litteraturbanken.se/bibliotek?filter=atterbom&title=SvenskaSiareOchSkalderII&author=AtterbomPDA>, hämtad 7 december 2017.
24. Sjödin 2016, s. 120. Sjödin hänvisar även till Thomas Olssons klagörande artikel "Litteraturforskning – estetik eller filologi", i Per Dahl & Torill Steinfeld (red.), *Videnskab og national opdragelse: Studier i nordisk litteraturhistorieskrivning I* (København, 2001), s. 53–82.
25. Sjödin 2016, s. 121.
26. Lorenzo Hammarsköld, *Svenska vitterheten: Historisk-kritiska anteckningar*, 2 uppl.: Övfer-sedd och utgifven af P. A. Sondén (Stockholm, 1833), s. 162. Jfr Swahn 1974, s. 331 f.
27. Hammarsköld 1833, s. 162.
28. Peter Wieselgren, *Sveriges sköna litteratur: En öfverblick vid akademiska föreläsningar III* (Lund, 1835), s. 440.
29. Wieselgren 1835, s. 443.
30. Wieselgren 1835, s. 444.
31. Se SAOB, skald 1): https://svenska.se/saob/?id=S_03257-0173.78y7&pz=7, häm-tad 27 december 2017, där ordet stundtals ställs mot exempelvis "rimmare, versmakare".
32. Wieselgren 1835, s. 444.

33. P.D.A Atterbom, *Svenska siare och skalder eller Grunddragen af svenska vitterhetens häfder intill och med Gustaf III:s tidevarf*, II, i *Samlade skrifter i obunden stil*, Tredje delen, 2 uppl. (Örebro, 1862), s. [IX]. Jfr Swahn 1974, s. 333–336.
34. Atterbom 1862, s. XVII.
35. Atterbom 1862, s. XVII
36. Atterbom 1862, s. 124. Jfr Swahn 1974, s. 338.
37. Atterbom 1862, s. 124, 154.
38. Atterbom 1862, s. 154.
39. Atterbom 1862, s. 176.
40. Atterbom 1862, s. 178.
41. Atterbom 1862, s. 185.
42. Atterbom 1862, s. 186.
43. Atterbom 1862, s. 187.
44. von Platen 1954, s. 200 f.
45. Atterbom 1862, s. 187 f.
46. Atterbom 1862, s. 188.
47. Sjödin 2016, s. 121, 123 ff.
48. Ljunggren 1867, s. 38.
49. Ljunggren 1867, s. 38.
50. Ljunggren 1867, s. 39.
51. Ljunggren 1867, s. 41.
52. Jfr Swahn 1974, s. 277, som visar hur kontrasten mellan Lucidor och Runius etableras redan under 1700-talet.
53. Ljunggren 1867, s. 41. Jfr Swahn 1974, s. 339.
54. Om Ljunggren och världslitteraturen som en självklar referens i diskussionen om Bellman, se Sjödin 2016.
55. Henrik Schück & Karl Warburg, *Illustrerad Svensk Litteraturhistoria I: Sveriges Litteratur till Frihetstidens början* (Stockholm, 1896), s. 240. Den första delen är skriven av Henrik Schück och hänvisningar ges i fortsättningen till Schück 1896.
56. Schück 1896, s. 241.
57. Schück 1896, s. 241.
58. Schück 1896, s. 348 f.
59. Schück 1896, s. 346.
60. Jfr Lönnroth & Delblanc 1988, s. 99.
61. Schück 1896, s. 347 f.
62. Schück 1896, s. 351. Uttrycket "glittande glad" nämns i SAOB som en variant av "glittrande glad": https://svenska.se/saob/?id=G_0441-0135.w9wS&pz=7, hämtad 27 december 2017.
63. Schück 1896, s. 351.
64. Schück 1896, s. 351.

65. Schück 1896, s. 348.

66. Böök 1922, s. 15. Längre fram i sin framställning diskuterar Böök Schücks påstående att Runius inte fått betalt för sina dikter. Böök håller detta för otroligt, men håller med om att Runius "älskade mänskorna – det finns någon sällsynt gång kärlek som är köpt men icke fal". Denna formulering kan tolkas som om tillfällesdiktaren riskerar att feminiseras eftersom han beskrivs närmast som en prostituerad, men att Runius bevarar en form av manlighet trots de ekonomiska transaktionerna.

67. För en diskussion om olika sätt att hantera begreppet maskulinitet, se Claes Ekenstam, "Män, manlighet och omanlighet i historien", i Lorentzen & Ekenstam 2006, s. 9–47. Jag läser litteraturhistorieskrivningen i relation till begreppsparet manlighet och omanlighet "som relationella fenomen" (s. 43), där ålder (s. 45) kan aktiveras som ett tecken på omanlighet. Likaså diskuteras ett borgerligt karaktärsbegrepp som innefattar exempelvis "självbehärskning, ståndaktighet ... integritet ... men framför allt manlighet" (s. 11). Manlighet behandlas här som en diskursiv konstruktion inom litteraturhistorieskrivningen.

68. Böök 1922, s. 12.

69. Böök 1922, s. 13.

70. David Tjeder, "Borgerlighetens sköra manlighet", i Lorentzen & Ekenstam 2006, s. 69.

71. Tjeder 2006, s. 69.

72. Böök 1922, s. 40.

73. Böök 1922, s. 41.

74. Böök 1922, s. 41.

75. Böök 1922, s. 44. von Platen diskuterar Runius som stoiker med utgångspunkt i "Öfwer Werldenes Fåfångligheter" och visar också på dubbelheten i diktarens pose som "kyniskt vis" och "hur han på en gång har accepterat sitt öde och bevarat sitt trots". von Platen s. 293.

76. Böök 1922, s. 34.

77. Böök 1922, s. 42.

78. Böök 1922, s. 37.

79. Böök 1922, s. 37.

80. Exempelvis ägnas *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2012:2–3 tillfällesdikten, och inleds med en översättning av Wulf Segebrechts definition av tillfällesdikt utifrån tillfället, dikten, sändaren och mottagaren. En konferens om tillfällesdikten hölls i Lund 2017.

81. Johan Runius, *Samlade skrifter*, utg. av Erik Noréen, Fredrik Sandwall och Carl Larson, Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet XVII (Stockholm, 1933–1955), här: I, s. 275.

82. Om lyrikteori under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal, se Anna Cullhed, *The Language of Passion: The Order of Poetics and the Construction of a Lyric Genre 1746–1806*, diss. Uppsala 2001 (Frankfurt am Main, Berlin etc., 2002).

83. Atterbom 1862, s. 124.
84. Hammarsköld 1833, s. 162.
85. Atterbom 1862, s. 187.
86. Ljunggren 1867, s. 38 f.
87. Ljunggren 1867, s. 39.
88. Schück 1896, s. 349.
89. Böök 1922, s. 38.
90. Böök 1922, s. 38. von Platen diskuterar utförligt Runius religiositet och framhåller hans faderslängtan och optimism. von Platen 1954, s. 226 ff.
91. Tanken om det lyckliga geniet avfärdas som en självmotsägelse i Penelope Murray (red.), *Genius: The History of an Idea* (Oxford, 1989), s. 7. Om geniet, se Kristina Nordströms översikt i *Det sanna snillet: Genus och geni hos Thomas Thorild*, diss. Stockholm (Göteborg, Stockholm, 2014), s. 17–24, med hänvisningar.
92. Hammarsköld 1833, s. 341; Atterbom, *Svenska siare och skalder VI:1* (Upsala, 1852), s. 4.
93. Olsson, Algulin & al. 2009, s. 96.
94. Se Olsson 2011 och 2013.
95. von Platen 1954, s. 3.
96. Margareta Pettersson & Rickard Schönström (red.), *Nordens litteratur* (Lund, 2017).
97. Anne-Marie Mai, *Hvor litteraturen finder sted: Bidrag til dansk litteraturs historie I–II* (København, 2010–2011).

Summary:

'Blond Souls': Johan Runius, Masculinity, Nation and Genre in Literary History

This paper shows that the historiographical accounts of Johan Runius (1679–1713) remain remarkably stable, from the early stages of national literary history of the nineteenth century to the late twentieth century, despite the radical theoretical shifts taking place during the period. The poet Runius is generally described as an occasional poet, a rhyme virtuoso, a good-tempered man, and as a precursor of the celebrated Carl Michael Bellman, considered a uniquely Swedish genius. These features are connected to nineteenth- and early twentieth-century ideals of masculinity and the nation. Whereas Runius in the early nineteenth century was described as childish, during the later nineteenth century his good temper was interpreted as an ideal, steadfast masculinity in the face of the hardships of early eighteenth-century Sweden. Further, the histo-

riographical tradition set greater store by poems defined as lyrical. The hailed poems were, in fact, occasional poems, but they were recontextualised by the literary historians as proof of Runius' personal feelings. The article ends with new suggestions for reading Runius beyond nation as the ordering principle of literary history.

Keywords: Johan Runius; historiography; Swedish literary history; genre; masculinity; nation

The Meaning of Urban Centrality in a Medium-Sized Eighteenth-Century Town

Panu Savolainen

In May 1777, the council of the elders of the Swedish town of Turku (Åbo) decided to establish a new principle for the taxation of taverns. Previously, the taverns had been taxed at the same level, but that arrangement had been unpopular because some taverns were located in more convenient places than others and, thus, had higher product sales. The new taxation system divided the taverns into four categories according to their location and ease of access in the topography of the town; those in the ‘best’ places were to pay four times as much tax a month as those in the ‘less attractive’ places.¹ Reading between the lines, the tax reform reveals that there was an understanding of the town as a symbolic topography of more central and more peripheral places. But what did eighteenth-century townspeople mean when they wrote about ‘better’ or ‘worse’ places? More generally, how can we use historical sources and methods to approach early modern symbolic understandings of urban topography?

In human geography and economic geography, the exploration of *centrality* stems from Walter Christaller’s *central place theory* (1933), which describes an abstract model for generating hierarchical levels of centrality in human residential settlements.² Since Christaller’s time, central place theory has been reevaluated and thoroughly debated, and the phenomenon of centrality and centralisation has been studied in human geography from a wide range of standpoints, including urban land value, traffic and distance, accessibility, power and administration, and qualitative and imagined dimensions of the urban experience.³ Recent developments in the research on centrality and central places include, among other things, the use of big data and a shift towards networks and clusters.⁴

In the field of history, however, relatively few scholars have immersed themselves in the study of urban centrality as a historical phenomenon. One of the earliest examples is Hans-Heinrich Blotevogel’s research on eighteenth-century and early nineteenth-century Westphalia, where he investigated the relationship

between urban and rural centres as a measurable subject.⁵ In subsequent studies, historical centrality has been observed from the standpoint of the economic history of urban development in Central Europe.⁶ Furthermore, the historical research on centrality has tackled the subjects of social topography and urban renewal.⁷ In recent studies, the historical aspects of urban centrality have been explored through symbolic representations of townscape and urban infrastructures, the historicity of the concept of centrality, the spatial distributions of entrepreneurs and political and ceremonial performativity in urban space.⁸

This article examines what centrality entailed in an eighteenth-century medium-sized town. The central question of the article is how the symbolic understandings, everyday practices and the geographic and spatial distribution of various social and economic factors and actors exhibit the phenomenon of centrality, and moreover, what 'centrality' means in historical enquiry. The question is approached from four angles that cover (1) the linguistic expressions of urban topography, (2) the urban land value and social topography, (3) the spatial distribution of restaurants and taverns and (4) the practices of control and surveillance. These case studies are chosen, because they enlighten, first of all, the historical wordings of urban perception, and at the same time the symbolic, economic, social and institutional aspects of urban geography and the use and experience of urban space. The case studies, based on a comprehensive sample of various historical sources, are examined with historical geographic information system (historical GIS)⁹ methods. The four thematic approaches follow previous historical studies about urban centrality, and here the simultaneous scrutiny of these different aspects within one town aims at the reading of the interrelation of various aspects and outcomes of centrality. The article strives to understand how the analysis of distinct case studies and their interrelations can explain how the phenomenon of centrality was conceived, described and produced in an early modern medium-sized town. Naturally, as the reverse of 'centrality', this article observes as well the 'periphery' that arises particularly in the cases of eighteenth-century concepts, taverns and street lighting.

The case study explored in this article is the town of Turku, which today is located in Finland but in the eighteenth century was one of the most important towns of Sweden. The empirical material used in the study includes newspapers, court minutes, city council minutes, historical cartography and tax registers. The variety of sources and their cross-readings allow for the simultaneous examination of conceptual, qualitative and quantitative aspects of different source types. This method strives to unveil how parallel historical phenomena are represented in divergent types of documentary evidence.

A major challenge in the examination of centrality as an eighteenth-century or, more generally, a historical phenomenon is the historicity of the concepts related to centralities and symbolic experiences of urban space. The notion of the *city centre*, *centre ville* or *centrum* is derived from the Latin word *centrum*, which designates a central point. It does not appear in European major languages with its modern meaning of *urban core* until the end of the nineteenth century.¹⁰ The problematic nature of *centrality* and *centre* as subjects of historical enquiry has been highlighted by Pierre-Yves Saunier. He depicts how the notion of centrality is often taken for granted, as a universal concept, applicable in all contexts over time and in different historical circumstances. Saunier highlights how the 'city centres' in England and France were economically and socially different, and how the concept of 'centrality', as a modern conceptual framework, is too vague for a historical approach to the question of urban symbolic and topographic hierarchies.¹¹ Therefore, the examination of urban centrality as a historical subject lies in the complex interdependent settings of the history of concepts and various economic, social, symbolic and topographic phenomena.

Historical GIS stems largely from the framework of geography, and a major issue is often the processing of historical sources into adequate datasets for programs. As Ian Gregory and Paul Ell have emphasised, the relevance of the method for historical questions is equally important.¹² In historical GIS, a central problem is the difficulty of attaining data that can be interpreted spatially and numerically at the same time in order to unveil its historical contexts and meanings. This twofold methodological question is unavoidable in an exploration of urban centrality, because the representations of centrality are formed in a process that intertwines the symbolic values of urban space, urban topography and language and concepts.

In addition to the purely historical interest in the subject, historical perspectives on the subject of centrality may also enrich contemporary theories and understandings of urbanisation by emphasising the role of long-term processes and the historical roots of modern theories and representations of urbanity.

The article begins with a short overview of Swedish urbanisation in the eighteenth century and the status and role of Turku in the Swedish and European urban setting. The next section discusses the conceptual and linguistic perceptions of the townscape in addition to the concepts that were used to express centrality and the symbolic hierarchy of the urban topography. The subsequent three sections apply historical GIS methodology to urban history and the question of centrality. The first of these introduces a method of mapping eighteenth-century property values in the urban topography and contemplates its relation to urban centrality and social

topography. The next section explores the location of taverns, restaurants and coffee houses in the town and examines how they exhibited centralities in the social topography of the townscape. The final section elucidates the meanings of centrality in the practices of surveillance, control and street lights.

Urbanisation in Eighteenth-Century Sweden and the case of Turku

In the eighteenth century Sweden was sparsely populated, and the degree of urbanisation was relatively low compared with that of Central and Western Europe. The capital, Stockholm, was the only metropolis of eighteenth-century Sweden, with approximately 50,000–80,000 inhabitants. Turku was among six large towns in Sweden, with between 5,000 and 15,000 inhabitants.¹³ In the European context, Turku was a medium-sized town. The majority of the urban population of early modern Europe lived in small or medium-sized towns like Turku.¹⁴

Among the towns of eighteenth-century Sweden, however, Turku was exceptional. It was the only town in Sweden with a university, an episcopal see, and several administrative and judicial bodies. Furthermore, it was the hub of foreign trade for Finland, or the *eastern land* (*österland*) of Sweden.¹⁵ The social composition of the townspeople was heterogeneous, which can also be seen from the historical records that tell us about everyday life in the streets of the town. The presence of all urban social classes of eighteenth-century Sweden renders the town an ideal subject for a case study in historical urban geography.

Turku was founded at the end of the thirteenth century. By the end of the fourteenth century the town area consisted of a dense settlement around a cathedral, a market square and a Dominican convent, situated along the banks of the River Aura.¹⁶ By the end of the eighteenth century, Turku had expanded far beyond its medieval limits, and the urban fabric was formed of a thousand urban plots situated in the river valley, which was enclosed by rocky hills. Clearly visible on the eighteenth-century maps are the medieval town centre, with its narrow streets around the cathedral and the marketplace, and the seventeenth-century rectangular quarters and wider streets, which were built after the regularisation of Swedish towns from the 1630s (figure 2).¹⁷

The main axes of the town were the river and the two parallel, latitudinal streets of *Konungsgatan* and *Drottningsgatan* on opposite sides of the river. The most important nodes of the urban topography were the market square (*Stor torg*), with the only bridge of the town crossing the river, the cathedral, and the new market square (*Ny torg*). The boundary of the town was marked with a toll fence, a central

Figure 1. The population of the towns in Sweden in 1800. Sources: *Historisk statistik för Sverige, del. I. Befolkning* (Stockholm: Statistiska centralbyrån, 1969), pp. 61–62; *Suomen kaupunkilaitoksen historia, tilasto-osa* (Helsinki: Suomen kaupunkiliitto, 1984), pp. 12–13. Map: Panu Savolainen.

feature in Swedish towns after land customs were established throughout the kingdom in the 1620s.

Turku had experienced severe devastation during the Russian occupation from 1713 to 1721 during the Russo-Swedish war, and the second quarter of the eighteenth century became a period of reconstruction. During the second half of the

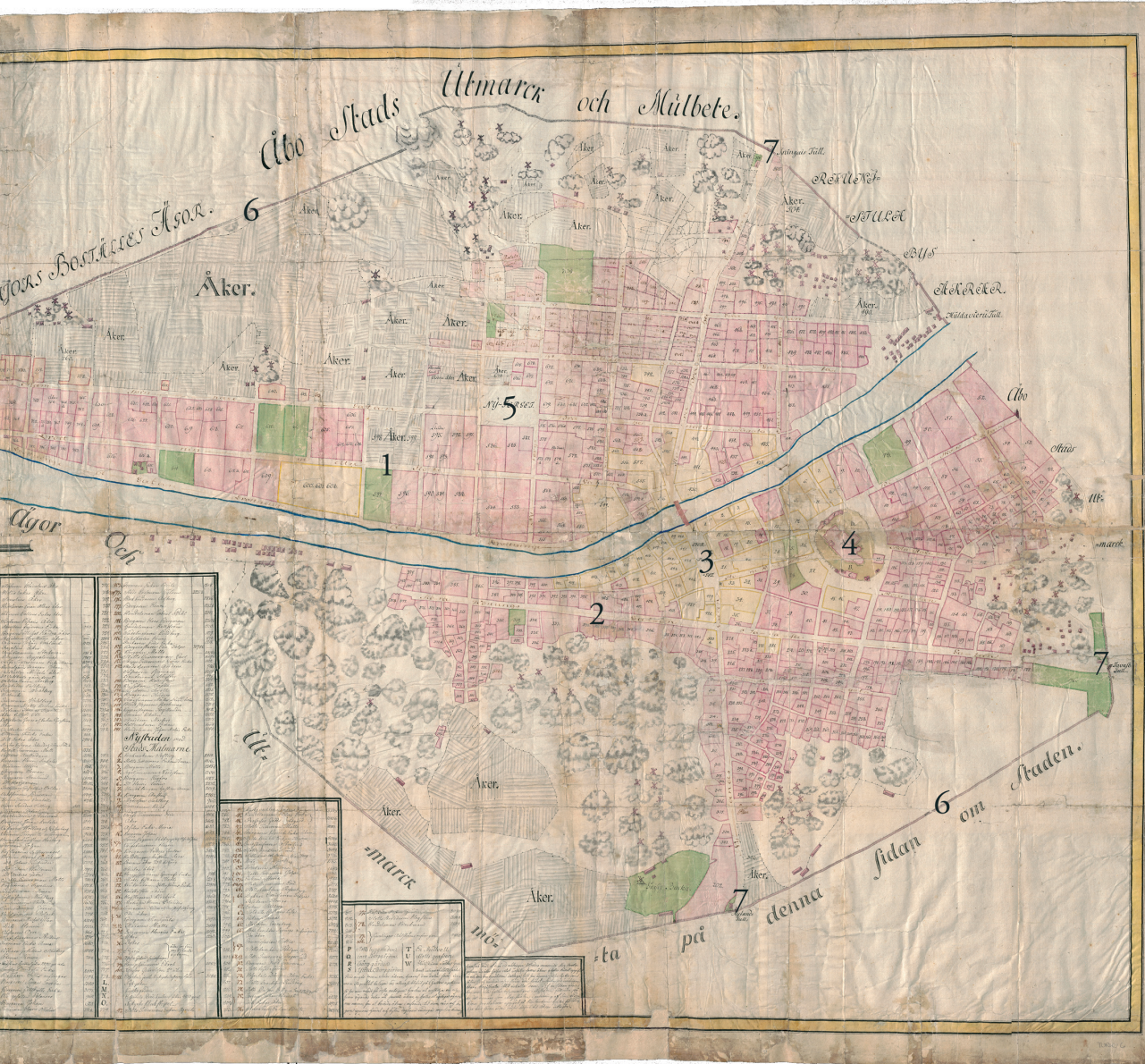

Figure 2. Map of Turku from 1756. 1: Drottningsgatan, 2. Konungsgatan, 3. The Market Square, 4. The Cathedral, 5. The New Market, 6. The toll fence, 7. Toll gates. The National Archives of Finland, Helsinki.

Figure 3. The town of Turku in 1798, as seen downstream from the town. The Royal Library, Stockholm.

century, extensive improvements were made to the townscape of Turku. The urban administration (*magistrat*) and the advocates of royal power stipulated regulations to render private construction more elegant; furthermore, public projects, such as pavements and street lighting, received increasing attention from the higher authorities.¹⁸ The closing decades of the eighteenth century were an active period of progress in private construction, and the townscape was constantly being renewed. However, there were only minor changes to the town plan in Turku, and all the new districts were all located in the outskirts of the town.¹⁹ Despite the recommendations to build in stone and the tax exemptions for stone buildings, the majority of the buildings in the town were still one- or two-storey wooden houses, which was the case in most eighteenth-century Swedish towns.²⁰

As the framework of the article stems from the symbolic, economic and social meanings of centrality, the approach excludes the impacts of town planning for centrality, although I will briefly discuss the important seventeenth-century expansions, as well as the large nineteenth-century urban renewal, at the end of the article. The interrelation of centrality and town planning is an obvious back-

ground of the article, since several previous historical studies of urban centrality stem from major actions of newly planned city centres.²¹

Although historical maps offer a useful starting point to approach the historical topography of a town or city, they reveal symbolic or experiential aspects of centrality or the hierarchy of the urban space mainly through the locations of monuments, landmarks and nodes. Therefore, attaining the representations of the experienced urban space presumes the examination of various documentary records that reveal the symbolic dimensions and social imagination of the urban space and topography.

The Language of Urban Space and Concepts of Centrality

This section of the article explores the expressions and concepts that were used in the written sources from Turku during the eighteenth century to define the symbolic dimensions of centrality and the hierarchy of the urban topography. Descriptions of urban topography can be found from various and divergent sources, and the following examples illustrate how an eighteenth-century academic dissertation, court minutes, newspapers and administration documents reveal different conceptual formulations of centrality. The court material is based on the minutes from 1760, 1775 and 1790, and the newspaper material has been gone through at the digital portals of the royal/national libraries of Sweden and Finland. It is important to notice that in Swedish and Finnish newspapers, the phrase 'city centre' (*stadens centrum*) was used for the first time in the early nineteenth century in descriptions of military occupations.²² The modern meaning of the expression – the central area of an urban settlement – did not become established until the 1860s.²³ Therefore the following analysis explores what words and concepts were used to depict the symbolic and spatial hierarchies of the town.

In Turku, the most important symbolic hierarchy was the deep-rooted convention of dividing the town into 'major' and 'minor' sections (in Swedish, *Stora* and *Mindre sidan*). Even though by the end of the eighteenth century the urban fabric was evenly distributed on both sides of the river, this division persisted. It followed the medieval topography, where the town's most important monuments and nodes (the cathedral, the Dominican convent and the market square) were located on the eastern side of the river. References to the major and minor sides of the town appear frequently in tax records,²⁴ and they are highlighted in topographic descriptions of the city. Daniel Juslenius begins his description of the topography of the town in his dissertation *Aboa vetus et nova* (1700) by stating: 'The river

Aura intersects the city, and divides it to the *eastern part*, or the *major*, and to the *western*, or the *minor*, and runs into the sea beside the castle'.²⁵ In addition to the division into major and minor sides, the town was frequently described and categorised according to six administrative quarters, which were distributed evenly with three on each side of the river. Four of the quarters – the Church Quarter (*Kyrkoqvarteret*), the Convent Quarter (*Klösterqvarteret*), the *Mätäjärfwi* Quarter and the *Aningais* Quarter – were of medieval origin. The Southern Quarter (*Södra qvarteret*) and the New Town Quarter (*Nystadsqvarteret*) were formed in the seventeenth century.²⁶

The major and minor sections described an image of the town as a whole, and the administrative quarter names were used mainly in urban administration documents such as tax registers and newspaper announcements, but on more specific occasions the symbolic topography was expressed in different ways. These expressions, which originated from discourse in everyday life, have left traces in eighteenth-century newspapers, administrative records, court testimonies and diaries. This 'micro-level approach' to urban topography offers a glimpse into everyday life in the lived urban space.

The testimonies of the lower court (*kämnärsrätten*)²⁷ reveal how ordinary townspeople depicted the surrounding townscape. As the court minutes were transcribed from oral testimonies into revised protocols, their information must be interpreted carefully according to the original verbal phrasing in the courtroom. Rigorous reading reveals, however, that the expressions in the court minutes probably follow the descriptions provided by the witnesses relatively faithfully. The variations of the written testimonies of the same events indicate that the court clerk strictly followed the details of the spoken narration when compiling the revised protocols. For example, descriptions of movement and routes in the town were usually narrated in detail, and they reveal three different ways of locating places in the urban topography: (1) place names (quarters, streets), (2) places related to certain people (houses, taverns, fields) and (3) landmarks (hills, the toll fence, the cathedral).²⁸ These three separate methods are often all present in topographical narrations in the court minutes, and they form a tripartite categorisation that has been recognised in previous studies that have explored the spoken discourses of toponymy.²⁹ A central feature of the topographic narrations of the court minutes is their specificity: they lack general definitions of topography. The only symbolic characterisations of centrality appear in the descriptions of movement, where 'upward' (*upåt*) and 'downward' (*utföre* or *ner*) mean towards or away from the market square, one of the nodes of the town.³⁰

The newspapers offer glimpses of more specific expressions of centrality, especially in the rental announcements. The first rental announcements or queries about rooms for rent in the newspapers of Turku³¹ in the 1780s simply listed the rented rooms with their street names or the names of their quarters. From the 1790s, the rental queries began to mention housing preferences as well, and a key concept for designating the quality of the location was ‘a veritable street’ (*reel gata*) or ‘a major street’ (*stor gata*).³² In eighteenth-century Swedish, the concept of *reel gata* meant a street lined with elegant houses or located in a reputable neighbourhood.³³ In the newspapers of Stockholm, these expressions emerged some decades earlier when announcements were first introduced.³⁴ In Turku, the central location of the rental rooms or apartment was also specified by using the expression ‘in the vicinity of the church and/or the market square’ (*nära kyrkan och/eller torget*).³⁵ This shows that the descriptions of the urban topography lacked concepts of centrality expressed at a general level; without exception, they instead referred to specific urban nodes or monuments.

To sum up, the exploration of a variety of eighteenth-century sources unveils diverse conceptual and linguistic expressions that were used to designate the symbolic dimensions of urban topography. The example of Turku reveals not only some of the general concepts that were common in eighteenth-century Swedish, such as the notion of *reel gata*, but also a number of specific expressions of centrality that originated from the local topography, such as the convention of dividing the town into major and minor parts on either side of the river. These follow the five elements of mental maps of urban topography, edges, pathways, districts, nodes and landmarks, outlined by the urban geographer Kevin Lynch in his seminal work *The Image of the City*, and also the conventions of describing sixteenth-century Florentine townscapes.³⁶ The next sections of the article introduce the methodology of historical GIS to examine how the geographical and spatial analysis of centrality relates to the symbolic and linguistic levels of urban topography.

Property Value and Social Topography

The following paragraphs will consider how historical GIS methods can be applied to the examination of urban centrality. Historical GIS originated in the 1990s and is an interdisciplinary field of history, where geographical tools are applied to the analysis of historical datasets that contain spatial information.³⁷ Here, historical GIS is applied to analyse and cross-read various datasets in the framework of centrality in the context of a single town.

In economic geography, land values and property values have been a central theme in the exploration of urban centrality. The underpinning assumption in these studies is the commensurate relation between land value and urban centrality; in other words, that central places increase the value of the surrounding land according to a certain function of distance.³⁸ Land value has been analysed previously as a subject of historical GIS; for example, in a case study of the prices of meadows in fourteenth-century England.³⁹ The following analysis is an example of turning early modern property records into spatial data and a geographical visualisation of property values.

The property values used in the analysis are based on a comprehensive assessment of property (*förmögenhetsuppskattningen*) that was carried out in Sweden between 1800 and 1803. It was decreed at the Diet of Norrköping in 1800 after a severe state debt crisis of the 1790s, and the objective was to increase the taxing of private property. The assessment included every household and listed the various categories of property.⁴⁰ Although the households were listed according to the numbering of the urban plots, the statistical data can be turned into geographical information with the help of a town plan from the early nineteenth century.

In Turku, the assessment was carried out in 1800. The assessment of property values was partly based on earlier fire-insurance policies or previous assessments made by the town officials about the prices of the plots and buildings. In cases where no previous value had been defined for a house, the public servants responsible for the assessment made an estimation of its value. If a household was indebted, their property was not valued, and publicly owned property was also excluded from the assessment.

Because the original historical dataset is rather subjective, a close statistical analysis of the land values would not be meaningful. However, the spatial distribution of the land values (figure 4) reveals a pattern that provides opportunities for qualitative insights. First of all, the distribution reflects a centrality, as property values were much higher in the surroundings of the cathedral, the market square and the bridge than in the fringe areas of the town. Moreover, the most valuable urban houses followed the strands of the river. The geographic relief correlates strongly with the values in the fringe areas, where properties were mainly built on rocky hillsides. The property values drop and become flat in line with the isograms. In general, house values were more or less proportional to their distance from the market place and the river, and here the pattern is similar to many modern examples examined by urban geographers.⁴¹ Nearly all houses assessed at over 1,000 riksdaler were located in the oldest part of the town, which was settled before the seventeenth century. Being on the main axes or the most important street

Figure 4. Property values in Turku in 1800. Map: Panu Savolainen.

corners also seemed to increase house values, which echoes previous remarks on the value of medieval housing in large towns in medieval Europe.⁴²

The pattern of property values seems to follow the conceptual and symbolic understandings of urban topography. In newspaper announcements, only the cathedral and the market square were highlighted to specify the location of rented apartments, and this central area of the town was also the most valuable in the quantitative data. Equally, the higher value of the properties flanking the major streets is relatively clear on the map.

The distribution of property values reflects the social topography, which can also be approached by exploring the spatial distribution of the population and households. From 1765, in principle every individual in Sweden was listed in the poll-tax records, regardless of whether they had to pay the tax.⁴³ In towns, the households (or social units living under a common patronage) were listed according to the plot number; hence, the record comprises spatial data on the population that can be turned into a geographical representation to reveal the number of households living on each plot (figure 5).

The spatial distribution of households in 1775 reveals a pattern that is relatively consistent with the spatial distribution of property values, notwithstanding that the cases have a time difference of 25 years. The data indicates a much higher population density in the more modestly built fringe areas of the town and throws into sharp relief the strong contrasts between the social topography of the district around the cathedral and the market square and the fringe areas of the town. The examples of property values and the number of households per plot both show how divergent historical datasets may converge when converted into geographical representations. Here they represent the common denominators of the historical social topography, which is reflected in different documents created for different purposes.

Taverns, Restaurants and Centrality

The examination of the spatial distribution of business activities reveals how specific economic actors were settled in the urban geography. Here the analysis of various serving and restaurant entrepreneurs offers an apposite case study, since these entrepreneurs can be comprehensively listed and, because of the traceable addresses, also mapped with precision. Moreover, these serving places were primarily and sometimes the only social institutions frequented by the majority of townspeople, and their spatial distribution offers a comprehensive case study to

Figure 5. Number of lodger households per plot in 1775. Map: Panu Savolainen.

reveal how the social and economic topography was structured.⁴⁴ They also enable references to earlier studies from other cities.

More than thirty restaurants and coffee houses were established in Turku during the second half of the eighteenth century. The coffee houses were of Swedish import and the first ones, from 1743 onwards, were established by incomers from Stockholm.⁴⁵ The locations of the coffee houses (*kaffebus*), taverns (*krog*) and restaurants (*källare, tracteur*) are indicated in the minutes of the city council and in newspaper announcements, or they can be traced in the poll-tax records. They enable us to explore the spatial distribution of the various businesses using GIS.

The mapping reveals the contrast between the spatial distribution of taverns on the one hand and restaurants and coffee houses on the other hand. During the second half of the eighteenth century, all the coffee houses, except for the first one established in 1743, and all the houses where restaurants were run, were located within 300 metres of the market square. By contrast, less than ten per cent of the taverns were situated as close to the market square; the majority of these were located in houses that were approximately 500 metres to one kilometre from the market square. This pattern resembles the spatial distribution of different serving and restaurant entrepreneurs in eighteenth-century English towns.⁴⁶ In the case of Turku it is noteworthy that the most distant areas of the town lacked taverns.

The coffee houses of Turku were located in much the same manner as in Stockholm and London. In Stockholm, the eighteenth-century coffee houses were a feature of the old town, especially the northern part of *Gamla stan*, whereas restaurants (*källare*) were spread more evenly across the whole city and the southern and northern islands, known as the *stadsmalmar* or suburbs.⁴⁷ In London, too, the coffee houses were concentrated in the oldest district of the city.⁴⁸

The spatial distribution of the taverns follows a pattern that resembles that of the property values and the distribution of the number of lodger households (figures 4 and 5). This follows a certain logic: the larger clusters, on both the major and minor sides of the river, were located in areas inhabited mostly by craftspeople and retailers.⁴⁹ Many of them kept taverns as a secondary trade, and the distribution follows more or less accurately the pattern of these social strata. An interesting cluster is the concentration of taverns further down the river; this might have been a consequence of high demand in the vicinity of the sea customs and port area of the city. Where the restaurants and coffee houses formed a monocentric concentration around the market place, the taverns composed several consolidations and exhibit an underlying polycentric pattern of social and economic topography of the town.

Figure 6. Taverns, restaurants and coffee houses of Turku, 1743–1809. Map: Panu Savolainen.

The arrangement of taverns, restaurants and coffee houses reflects a relatively systematic spatial distribution within the urban topography. It indicates that restaurant and coffee-house entrepreneurs systematically sought and acquired suitable spaces for their trade in the vicinity of the market square. The contemporary records do not reveal any explicit reasons for this spatial concentration. Nevertheless, the spatial distributions of the serving and restaurant entrepreneurs reveal nuanced differences in the topography of the town. They represent a centrality that was probably created as a result of multiple factors, such as the social topography, mutual economic interests, the symbolic importance and status of the market square, and the availability of suitable physical spaces in the more affluent houses around the market square.

Major interventions of town-planning had been changing the town plan of Turku during the latter half of seventeenth century. The purpose of the mid-seventeenth-century town plan was to create a new grid plan, with a new market square, on the 'minor' side of the river. Despite the completely realised new plan, the most valuable property, the houses with the smallest numbers or without lodgers, coffee houses and restaurants at the end of the eighteenth century were almost entirely grouped in the oldest part of the town around the market square and the cathedral. The limits of the medieval town area are primarily recognisable in the property values and in the map with the number of lodgers. It seems that the status of the old town area persisted over centuries even though more spacious quarters with better built wide streets were designed on the 'minor' side of the river.

Practices of Control and Street Lights

The last section explores the questions of control and surveillance, concentrating on the town guards and the introduction of street lighting. I examine what the spatial patterns of patrolling of the guards and the street lighting reveal of the urban topography and the aspects of centre and periphery.

The town guards operated from the *corps de garde*, which was located in the market square. They patrolled the streets at 9 pm and 10 pm and sporadically during the night.⁵⁰ If a threat or a crime occurred, the distressed townspeople had to head towards the market square or call the guards by shouting. The cases that were brought to the lower town court often described how the attention of the guards had been obtained. Sometimes, when patrolling the streets, the guards intervened in incidents they encountered, on their own initiative, but usually the townspeople had to call the guards by shouting or by fetching them from the market square.

Some of the court cases are identified with house or street names so accurately that the scenes of the crime can be plotted on a map. Figure 7 shows all the geographically identifiable cases that were brought to the lower court in 1760, 1775 and 1790. There are relatively few cases and they do not form a sufficient dataset for a quantitative analysis, but they allow us to make some remarks about the activity of the guards. The guards made routine patrols every evening, but it seems that certain taverns were under constant surveillance because these taverns regularly stayed open later than they were allowed to. These taverns were situated in a relatively broad area that spanned both sides of the river.⁵¹

The interventions of the guards were concentrated in the streets surrounding the market square and *Konungsgatan/Tavastgatan* Street, leading to the eastern toll gate. Most of the interventions took place on the initiative of the guards or after the guards had been fetched from the *corps de garde*. In the three years included in the sample the guards could find the scene of the crime by locating the shouting person, without visual perception, in only two cases.⁵²

The map shows how the public control and surveillance of the urban space was oriented to the central location of the *corps de garde*, the habitual patrol routes of the guards and certain taverns. The fringe areas of the town lacked immediate public intervention in crimes; these cases may have been settled by the townspeople or brought to the court later without any intervention from the guards. In the eighteenth century larger European cities witnessed a process where town guards and police forces were territorialised and distributed evenly among the districts to render the control more effective.⁵³ The example of Turku shows how the town guards acted in a medium-sized town, without territorial division, but having effective patrolling in the most troubled streets and taverns, although leaving the fringe areas of the town unsecured.

The question of control was also related to the physical character and centrality of the soundscape. The urban soundscape was important for keeping track of time, for a wide range of public notices, which were indicated with drums and chimes, and for controlling the urban space at night. Therefore, it was important to clear the auditory landscape of all unnecessary disturbances. In many regions of early modern Europe, and in Sweden, shouting for no reason was illegal.⁵⁴ The historian David Garrioch has argued that the early modern city ‘formed a semiotic system, conveying news, helping people to locate themselves in time and in space, and making them part of an “auditory community”’.⁵⁵ In this sense, the use of the voice for surveillance also made up part of this auditory landscape that was determined by the physical distance from the *corps de garde*.

Besides the patrolling guards, the installation of street lights shows how the topography of surveillance was produced and experienced. The use of light represented a key issue of power, especially in the northern towns where the nights are long. The establishment of street lighting (and also the lack of light) was intertwined with the means and practices of control of the urban space all over eighteenth-century Europe.⁵⁶

Discussions to establish a permanent lighting were held already during the last decades of eighteenth century, but the town got its permanent street lights only in 1805. Before the installation of the street lighting in 1805, the midwinter city was dark from 5 pm onwards. All who were moving on the streets had to use a hand lantern, but eventually this obligation was not always respected.⁵⁷ Descriptions from court records reveal how the dark streets could lead to fatal accidents, when drunken townsfolk stumbled on the narrow streets, or simply fell down to the river when they put a foot wrong.⁵⁸

There is no comprehensive information about the locations and the number of lanterns that were installed in the winter of 1805. The distribution of the lanterns can however be reconstructed approximately by indirect pieces of information. In Turku, the house owners were in charge of buying and maintaining lanterns in front of their houses, and the urban administration checked that they respected their duty. During the first years after the installation of the lighting, several police inspections were carried out to tackle negligent maintenance. These documents reveal over 60 names of house owners ordered to participate in the maintenance, as well as house owners that were exempted from the maintenance.⁵⁹ Using the census registers, it is possible to position their houses on the map. Using these fragments of information, it is possible to reconstruct roughly the density and topography of the street lighting established in 1805 (figure 7).

Nearly all the cases of neglect were clustered in the streets that were at a longer distance from the market square (figure 7). It seems that the house owners living in the vicinity of the market square fulfilled their duties better, perhaps because of the proximity of the controlling authorities. All the five houses exempted from the maintenance were located on the fringes of the town. The urban administration reminded these complaining house owners that their houses were already located in districts without the duty of lantern maintenance, and this reveals that the fringes of the town were left without lanterns.⁶⁰ As the newspaper *Åbo Tidningar* reported in February 1806, the 'major streets' of the town were furnished with lanterns.⁶¹

The significance of street lighting for the security and collective surveillance of the urban space is demonstrated by a catastrophe that took place in the town of Turku two decades after the lighting was installed. In 1827, three-quarters of

Figure 7. Means of alerting the town guards detailed in crimes brought to the lower court of Turku in 1760, 1775 and 1790. Only the cases that are described with identifiable spatial information are plotted on the map. Map: Panu Savolainen.

the town was destroyed in the most devastating fire in the history of Northern European towns. The oldest districts, about 75 per cent of the urban fabric, were completely destroyed, and all that remained were the outskirts on the southern and eastern sides of the town. Most of the urban population who had lost their homes were sent to the neighbourhoods that had been saved. The population of these districts increased hugely during the months that followed.⁶² Among the first orders from the authorities was the installation of street lights in the remaining districts.⁶³ This reflects the importance of light as an instrument of surveillance, security and control. The dim flames of candles and oil lamps did not produce much light for the urban space; nevertheless, as one of the first interventions for the afflicted town, it was considered important.

As the duty of purchasing and maintenance of the lanterns was a duty of house owners, the installation caused a remarkable change to the character of the night-time urban space. As the townspeople kept a check on the lanterns attached to their houses, the new practice created at the same time a mutual surveillance of street life among the urban community. A common pattern in relation to other European towns was the unequal distribution of light: the most affluent quarters and streets were illuminated first, and the fringes were left unlit.⁶⁴ The public light was an instrument of control and surveillance, but it also had a dimension of social inequality that followed the geographical centrality.

Conclusions

One of the challenges of urban history is to tackle the subject of urban space not only from the angle of the physical and geographical urban fabric, but also from that of the social and symbolic existence of urban space. Urban centrality covers both angles as a result of the interplay between cities as physical spaces on the one hand and as imagined and socially produced spaces on the other hand. Through the lens of historical geography, or geographical history, the concept of centrality becomes a historical subject.

The results of this article are twofold. First, the case of Turku reveals how centrality was put into words in eighteenth-century expressions and how these symbolic dimensions of urban topography can be traced in the spatial distribution of various economic, social and institutional phenomena. Secondly, this attempt clarifies how historical GIS methods can be applied to conceptual analysis and considers opportunities for a cross-reading of geographical data, where divergent historical datasets are used at the same time.

Even though expressions like ‘centrality’, ‘centre’ or ‘periphery’ did not exist in the eighteenth-century language, the hierarchies of urban topography were depicted in other kinds of wordings. These reveal how the urban topography was understood in different circumstances and how the idea of centrality (and periphery) was tied to various formulations, such as the ‘major’ and ‘minor’ sides of the town, moving ‘upward’ (away from the centre) or ‘downward’, or characterisations as ‘a veritable street’. These descriptions of the experiential topography reveal a detailed and nuanced picture how eighteenth-century townspeople, most of them completely unfamiliar with maps, understood, navigated and narrated their spatial surroundings.

The modern ubiquity of maps has transformed our perception of urban topography profoundly.⁶⁵ However, urban historians often interpret the urban hierarchies from historical cartography where the urban geography is transformed into geometrical forms and often represents the interests of the central power and town planners.⁶⁶ Printed town plans emerged in the case of Turku only in the nineteenth century, as was the case in the majority of European medium-sized and small towns. As the vast majority of the townspeople of eighteenth-century Europe were unfamiliar with town plans, the analysis of the descriptions of urban topography renders visible a linguistic and symbolic realm of the urban topography that preceded the cartographic worldview of ordinary townspeople.

The means of GIS offer a more detailed and spatially precise glimpse of the hierarchies and the patterns of eighteenth-century urban topography. The case studies uncover how the urban topography was composed of a (1) central core, the surroundings of the market place and the cathedral, (2) the fringes of the core marked by high concentrations of taverns and (3) the outskirts, lacking taverns, public surveillance by the town guards and finally left without street lights when the lanterns were installed in the streets of Turku in 1805. This pattern that follows a geographical principle of centrality in relation to the distance from the market square is visible in various ways in all the case studies, unveiling the superimpositions and correlations of distinct economic, social and institutional phenomena. The pattern of centrality follows the verbal valuations of e.g. rental announcements, described by the vicinity of the market square and the cathedral in the newspapers. Put together, these examples reveal a centrality that had common factors in the property values, verbal expressions, the social structure of the town, and the distribution of restaurant entrepreneurs. This highlights the importance of the simultaneous understanding of the conceptual and geographical, or qualitative and quantitative, dimensions of the symbolic hierarchies in historical urban geography, recently highlighted in the emerging field of ‘spatial humanities’.⁶⁷

The most valuable property, and all the more esteemed social institutions such as coffee houses and restaurants, were located in the urban heart and followed the limits of the medieval urban area, which reveals the durability of the temporal persistence of urban topography, urban fabric and symbolic values. Despite the vast new town planning efforts of the seventeenth century, the historical town core persisted as the heart of the city. Beyond the oldest part of the city, the spatial distribution of taverns interestingly exhibits the clustering of lower-class serving entrepreneurs outside the oldest town area. These smaller clusters reveal how a town could incorporate several smaller superimposed and merged centralities that were functionally divergent. The coexistence of a general pattern of centrality and on the other hand smaller nuances and various qualitative and functional levels of centralities uncovers the complex and constantly changing nature of urban topographies, earlier highlighted e.g. by the case of commercial entrepreneurs of eighteenth-century Paris.⁶⁸

Finally, the article shows what GIS with simultaneous analysis of eighteenth-century textual descriptions of topography can reveal in the field of urban history. The cross-reading of historical datasets and the eighteenth-century wordings of urban topography can shed light on the different understandings and levels of centrality. The mix of approaches and the use of different datasets underline the importance of geographic and symbolic topography in the research of everyday life of early modern towns and for urban history in general.⁶⁹

Historical urban fabrics, even if protected and left (almost) physically unchanged, are constantly being altered by changing symbolic values, representations and imaginaries. In the redesign of Turku after the fire of 1827 the market square was moved to the other side of the river. It completely changed the physical, visual and symbolic topography of the city, and only few fragments of the old town around the old market square were rebuilt, while most of the area was made into a park. The old urban heart was abandoned. From the 1980s, there has been a growing intent to recreate 'the historical centre' of Turku around the old market square. The collective historical consciousness is producing a new, historically motivated centrality around the physical remains of the past.

Notes

1. Urban Administration Protocol 30 May 1777 §1 p. 570, Turku City Archives.
2. Walter Christaller, *Die Zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen* (Jena, 1933).

3. On later developments of Central Place Theory and different aspects of centrality in urban geography, see e.g. Keith Beavon, *Central Place Theory: A Reinterpretation* (London and New York, 1977); Alex Anas, Richard Arnott & Kenneth A. Small, 'Urban Spatial Structure', *Journal of Economic Literature*, 36 (1998), pp. 1426–1464; Rafael Henrique Moraes Pereira, Vanessa Nadalin, Leonardo Monasterio & Pedro Albuquerque, 'Urban Centrality: A Simple Index', *Geographical Analysis*, 45 (2013), pp. 77–89. DOI: <https://doi.org/10.1111/gean.12002>
4. Richard Shearmur & David Doloreux, 'Central Places or Networks? Paradigms, Metaphors, and Spatial Configurations on Innovation-related Service Use', *Environment and Planning A*, 47 (2015), pp. 1521–1539. DOI: <https://doi.org/10.1177/308518x15595770>; Michiel van Meeteren & Ate Poorthuis, 'Christaller and 'Big Data': Recalibrating Central Place Theory via the Geoweb', *Urban Geography*, 39 (2018), pp. 122–148. DOI: <https://doi.org/10.1080/02723638.2017.1298017>
5. Hans-Heinrich Blotevogel, 'Kulturelle Zentralfunktionen – theoretische Konzepte und Beispiele aus Westfalen seit dem 18. Jahrhundert', in Günter Wiegmann, (hrsg.), *Kulturelle Stadt-Land-Beziehungen in der Neuzeit* (Münster, 1978), pp. 63–114.
6. See e.g. Harold Carter, 'The Development of Urban Centrality in England and Wales', in Dietrich Denecke & Gareth Shaw (eds), *Urban Historical Geography: Recent Progress in Britain and Germany* (Cambridge, 1988), pp. 191–210; Dietrich Denecke, 'Research in German Urban Historical Geography', in Dietrich Denecke & Gareth Shaw (eds), *Urban Historical Geography. Recent Progress in Britain and Germany* (Cambridge, 1988), pp. 24–33.
7. Pierre-Yves Saunier, 'Center and Centrality in the Nineteenth-Century. Some Concepts of Urban Disposition under the Spot of Locality', *Journal of Urban History*, 24 (1998), pp. 435–467. DOI: <https://doi.org/10.1177/009614429802400401>; Marko Lamberg, *Dannemännen i stadens råd: Rådsmanskretsen i nordiska köpstäder under senmedeltiden* (Stockholm, 2001), pp. 139–165; Daniel Malet Calvo, 'The meaning of centrality and margin in Lisbon's Rossio: Spatializing urban processes before and after the 1755 earthquake', *Portuguese Journal of Social Science*, 14 (2015), pp. 123–141. DOI: https://doi.org/10.1386/pjss.14.2.123_1
8. Monnet, Jérôme, 'Les dimensions symboliques de la centralité', *Cahiers de Géographie du Québec*, 44 (2000), pp. 399–418. DOI: <https://doi.org/10.7202/022927ar>; Reculin, Sophie, 'L'établissement et la diffusion de l'illumination publique à Rennes au XVIIIe siècle', *Annales de Bretagne et de pays de l'Ouest*, 120 (2013), pp. 89–106. DOI: <https://doi.org/10.4000/abpo.2670>; Karin Sennefelt, *Politikens hjärta : Medborgarskap, manlighet och plats i frihettidens Stockholm* (Stockholm, 2010), pp. 172–187; Natacha Coquery, *Tenir boutique à Paris au XVIIIe siècle* (Paris, 2011).
9. Historical GIS is a discipline that uses methods of Geographical Information Systems to explore historical sources and datasets, see e.g. Ian N. Gregory & Paul S. Ell, *Historical GIS. Technologies, Methodologies and Scholarship* (Cambridge, 2007); Ian Gregory & Alistair

Geddes (eds), *Towards Spatial Humanities: Historical GIS and Spatial History* (Indianapolis, 2014).

10. Saunier, 'Center and Centrality in the Nineteenth-Century', p. 436; *Oxford English Dictionary*, headword 'city centre'; Svenska akademiens ordbok, headword 'centrum'; *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des arts et des métiers* (tome second, 1751), pp. 822–828.

11. Saunier, 'Center and Centrality in the Nineteenth-Century', p. 436.

12. Gregory & Ell, *Historical GIS*, pp. 11–12; Sam Griffiths & Alexander von Lünen, 'Preface', in Sam Griffiths & Alexander von Lünen (eds), *Spatial Cultures: Towards a New Social Morphology of Cities Past and Present* (London & New York, 2016), pp. xxiii–xxiv. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315610269>

13. Sven Lilja, 'Small Towns in the Periphery: Population and Economy of Small Towns in Sweden and Finland during the Early Modern Period', in Peter Clark (ed.), *Small Towns in Early Modern Europe* (Paris & Cambridge, 1995), pp. 50–76.

14. Peter Clark (ed.), *Small Towns in Early Modern Europe* (Paris & Cambridge, 1995), p. 1.

15. Oscar Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809* (Åbo, 1970).

16. Liisa Seppänen, *Rakentaminen ja kaupunkikuvan muutokset keskiajan Turussa: Erityistarkastelussa Åbo Akademin tontin arkeologinen aineisto*. Academic Dissertation. (Turku, 2012).

17. Riitta Laitinen & Dag Lindström, 'Urban Order and Street Regulation in Seventeenth-Century Sweden', *Journal of Early Modern History*, 12 (2008), pp. 257–287. DOI: <https://doi.org/10.1163/157006508x369884>

18. Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809*, pp. 43–87; Panu Savolainen 'Une ville retardaire? Le début de l'éclairage des rues dans une ville provinciale finlandaise (1805–1827)', *Revue d'histoire urbaine*, 50 (2017), pp. 13–28. DOI: <https://doi.org/10.3917/rhu.050.0013>

19. Panu Savolainen, *Tirkistelyä förmaakeihin ja ylisbuoneisiin: Turkulaista asumista kahden vuosisadan takaa* (Turku, 2014).

20. See e.g. Thomas Hall & Katharina Dunér (red.), *Den svenska staden: Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism* (Stockholm, 1997).

21. Saunier, 'Center and Centrality in the Nineteenth-Century'; Malet Calvo, 'The Meaning of Centrality and Margin'.

22. *Göteborgs Allehanda* 72 & 73, 10 June 1808, p. 4; *Finlands Allmänna Tidning* 103, 4 September 1823, p. 4.

23. tidningar.kb.se; digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti, keywords 'centrum' and 'stadens centrum'

24. Voudintilit, Turun kenraalikuvernementin tulli- ja muita tilejä 7063 (1717–1719), p. 60, p. 65, The National Archives of Finland.

25. Daniel Juslenius, *Aboa vetus et nova* (Aboae 1700), p. 5: 'Aura amnis mediam intersecat urbem; & dividens eam in partes orientalem seu majorem, & occidentalem seu minorem, ad arcem mari miscet.' Translation by the author, the italics are original.

26. Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809*, p. 32.

27. In the lower town court or *kämmnärätten*, in Swedish, were brought all minor crimes and the court functioned also as a preliminary investigator to the higher town court (*Rådstufvurätten*).
28. See e.g. Åbo Kämner Rättens Protocoll 26 August 1760 §1, p. 1286; 6 December 1760 §2, p. 1779; 11 March 1775 §6, p. 173; 16 March 1775 §2, p. 181; 30 March 1775 §4, p. 208 12 October 1775 §4, p. 564. The National Archives of Finland.
29. Emanuel A. Schegloff, 'Notes on a Conversational Practice: Formulating Place', D. Sudnow (ed.), *Studies in Social Interaction* (New York, 1972), pp. 75–119.
30. See e.g. Åbo Kämner Rättens Protocoll 11 March §6, p. 27, 24 March 1760 §2, p. 503; 2 October 1760 §3, p. 1498; 19 February 1790 §5, sine pagina, The National Archives of Finland; Pehr Stenberg, *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning: Av honom själv författad på dess lediga stunder*. Del 1. 1758–1784. Utgiven Av Elg, Fredrik; Stenberg, Göran & Wennstedt, Ola. (Umeå, 2014), p. 519.
31. *Åbo Nya Tidningar* 1789, *Åbo Tidningar* 1791–1799, 1801, *Åbo Tidning* 1800–1810.
32. digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti, headwords 'stor gata' and 'reel gata'.
33. *Svenska akademien ordbok*, headword 'reel gata'.
34. tidningar.kb.se, keywords 'stor gata' and 'reel gata'.
35. See e.g. *Åbo Tidningar* 29, 15 July 1793, p.4.
36. Kevin Lynch, *The Image of the City* (Boston 1960); Colin Rose, 'Thinking and Using DECIMA: Neighbourhoods and Occupations in Renaissance Florence', in Nicholas Terpstra & Colin Rose (eds), *Mapping Space, Sense, and Movement in Florence: Historical GIS and the Early Modern City* (London & New York, 2016), pp. 19–20. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315639314>
37. Gregory & Ell, *Historical GIS*, pp. 1–2.
38. See e.g. Warren R. Seyfried, 'The Centrality of Urban Land Values', *Land Economics*, 39 (1963), pp. 275–284. DOI: <https://doi.org/10.2307/3144365>; Edwin S. Mills, 'The Value of Urban Land', in Harvey S. Perloff (ed.), *The Quality of Urban Environment: Essays on 'New Resources' in an Urban Age* (London & New York, 2015), pp. 231–253. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315680484>
39. Gregory & Ell, *Historical GIS*, pp. 178–180.
40. Kollegiers m. fl. landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelser till Kungl Maj:t 1600–1840, Förmögenhetsuppskattningen 1800–1803, The National Archives of Sweden.
41. Seyfried, 'The Centrality of Urban Land Values'.
- 4.2 Jean Lestocquoy, *Les Dynasties Bourgeoises d'Arras du XIe au XIVe siècle* (Arras, 1945), p. 122; Bronisław Geremek, *The Margins of Society in Late Medieval Paris* (Cambridge, 1991), pp. 68–77; Lamberg, *Dannemännen i stadens råd*, pp. 151–152.
43. Kirsi Sirén, 'Skatteindrivarna och prästerskapet som folkbokförare, befolkningshistoriska källor i kritisk belysning', *Historisk Tidskrift för Finland*, 83 (1998), pp. 1–16.

44. Beat Kümin & Ann B. Tlustý, *The World of the Tavern: Public Houses in Early Modern Europe* (Farnham, 2002); Beat Kümin, 'Drinking and public space in early modern German lands', *Contemporary Drug Problems*, 32 (2005), pp. 9–27; Susanne Rau & Gerd Schwerloff (eds.), *Zwischen Gotteshaus und Taverne: Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit* (Köln, 2004).
45. Panu Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki: Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810* (Turku, 2017), p. 174.
46. Rosemary Sweet, *The English Town 1680–1840: Government, Society and Culture* (London & New York, 1999), p. 233.
47. Claes Lundin, 'Källare och kaffehus i Stockholm under senare hälften af 1700-talet', *Samfundet St. Eriks årsbok* 1903, p. 55.
48. Cowan, Brian, *The Social Life of Coffee: The Emergence of the British Coffeehouse* (New Haven & London, 2005), pp. 157–161.
49. Raimo Ranta, *Turun kaupungin historia 1600–1721* (Turku, 1975), pp. 185–192.
50. Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809*, pp. 212–214.
51. Åbo Kämner Rättens Protocoll, 27 March 1760 §8, pp. 542–545; 21 June 1760 §7, pp. 932–936; 15 July 1760 §5, pp. 1084–1085; 20 November 1760 §2, pp. 1665–1671; 9 December 1760 §1, pp. 1780–1784; 11 March 1775 §3, pp. 170–170v; 15 April 1775 §1, pp. 229v–230; 18 April 1775 §2, 236v, The National Archives of Finland.
52. Åbo Kämner Rättens Protocoll, 20 January 1775 §1, 30v–34v; 21 February 1775 §3, pp. 134v–141, The National Archives of Finland.
53. Catherine Denys, 'La territorialisation policière dans les villes au XVIIIe siècle', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 50 (2003), p. 13–26.
54. Swea Rikets Lag 1734, Missgiernings Balk, cap. XXI, §8. See also Emese Bálint, 'Mechanisms of the Hue and Cry in Kolozsvár in the Second Half of the Sixteenth Century', *Journal of Early Modern History*, 12 (2008), pp. 233–255. DOI: <https://doi.org/10.1163/157006508x369875>; Samantha Sagui, 'The Hue and Cry in Medieval English Towns', *Historical Research*, 87 (2014), pp. 179–193. DOI: <https://doi.org/10.1111/1468-2281.12030>
55. Garrioch, David, 'Sounds of the City: The Soundscape of Early Modern European Towns', *Urban History*, 30 (2003), pp. 5–25 (p. 5). DOI: <https://doi.org/10.1017/s0963926803001019>. See also Niall Atkinson, 'Seeing Sound: Mapping the Florentine Soundscape', in Terpstra & Rose (eds) 2016, pp. 149–168.
56. Sweet, *The English Town 1680–1840*, p. 81; Sophie Reculin, '*Le règne de la nuit désormais va finir*': *L'invention et la diffusion de l'éclairage public dans le royaume de France (1697–1789)* (Lille, 2017).
57. *Åbo Tidningar* 12 February 1806. For the same practices elsewhere, see e. g. Wolfgang Schivelbusch, *The Disenchanted Light – The Industrialization of Light in the Nineteenth Century* (San Francisco, 1988), pp. 81–84; Roger Ekirch, *At Day's Close – Night in Times Past* (New York & London 2006), pp. 31–32, 66–67.

58. Riitta Laitinen, 'Nighttime Street Fighting and the Meaning of Place: A Homicide in a Seventeenth-Century Swedish Provincial Town', *Journal of Urban History*, 33 (2007), pp. 602–619. DOI: <https://doi.org/10.1177/0096144207299181>
59. Urban Administration Protocol 28 October 1807 pp. 758–763v., 31 October 1807 pp. 767v.–769, 769–770v, 737v.–738, 13 September 1809 pp. 415–416, 20 September 1809 pp. 421–422, 9 October 1809 pp. 459–459v., 5 March 1810 pp. 224–230, 10 March 1810 pp. 236–238, 12 March 1810 pp. 240–244, 6 October 1810 pp. 1025–1032v, Turku City Archives.
60. Urban Administration Protocol 8 April 1807 pp. 242v–245.
61. *Åbo Tidningar*, 1 February 1806.
62. Svante Dahlström, *Åbo Brand* (Åbo, 1929).
63. Urban Administration Protocol 20 October 1827, pp. 1015–1025, Turku City Archives.
64. Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki*, pp. 24–26; Wolfgang Schivelbusch, 'The Policing of Street Lighting', *Yale French Studies*, 73 (1987), pp. 62–63. DOI: <https://doi.org/10.2307/2930197>; Sweet, *The English Town 1680–1840*, pp. 81–83; Reculin, 'L'établissement et la diffusion', pp. 92–95.
65. J. S. Keates, *Understanding Maps* (London & New York, 1996).
66. See e.g. Jeremy Black, 'Government, State and Cartography: Mapping, Power and Politics in Europe 1650–1800', *Cartographica*, 43 (2008), pp. 95–105. DOI: <https://doi.org/10.3138/carto.43.2.095>
67. Ian Gregory & Alistair Geddes, 'Conclusions: From Historical GIS to Spatial Humanities: Challenges and opportunities', in Gregory & Geddes (eds) 2014, pp. 174–177.
68. Coquery, *Tenir boutique à Paris*, p. 158.
69. Nicholas Terpstra & Colin Rose (eds) 2016, pp. 213–214.

Summary:

The Meaning of Urban Centrality in a Medium-Sized Eighteenth-Century Town

During the last two decades, the spatial culture of urban societies has been explored with Geographical Information Systems (GIS) tools. This article explores the meanings of 'centrality', substantial in the field of urban geography but relatively seldom studied by urban historians, through the simultaneous interpretation of quantitative and qualitative spatial descriptions and datasets from the eighteenth-century Swedish town of Turku (Åbo). The concept of 'city centre' and 'centrality' emerged only at the end of the nineteenth century, and the article strives to understand how eighteenth-century townspeople conceptualised their city and how various quantifi-

able phenomena exhibit the spatial hierarchies, differences and thresholds of the urban topography. The empirical material consists of court minutes, newspapers, academic dissertations, various tax registers and documents of the town administration. The simultaneous examination of linguistic descriptions of the topography, the spatial distribution of property values and restaurant entrepreneurs, and spatial practices of control unveils how the town was spatially structured, experienced and conceptualised. The study reveals the different and changing patterns of geographical centrality and, moreover, raises the recently highlighted importance of spatial culture in the early modern urban experience.

Keywords: HGIS; Centrality; Urban geography; Topography; Toponymy; Spatial culture; Spatial humanities

Varierande titulatur: En jämförelse av titlar och social stratifiering i tre källtyper under svenskt 1730-tal

Henrik Ågren

Denna artikel behandlar förhållandet mellan titulering och social stratifiering i 1700-talets Sverige.¹ När en människa tituleras placeras hon på en social karta: vilken sfär hon tillhör och vilket anseende hon har. Detta var förstås särskilt viktigt i 1700-talets ståndssamhälle och följaktligen användes titlar snart sagt alltid när människor till- eller omtalades.

Studier av titulering kan utgå från titlar som preciserade en människas primära sociala position, oftast sysselsättning: skomakare, major, kyrkoherde etc.² Sådana titlar kallas här *positionstitlar*. Denna studie inriktas dock på sekundära titlar, vilka inte syftade till att presentera en människas sysselsättning utan till att visa respekt. Vanligast var så kallade *äretitlar*. De bestod av ett eller ett par adjektiv som ansågs karaktärisera den omtalade utifrån social tillhörighet: *välboren* för adelsmän, *manbaftig* för befäl etc. Därutöver förekom en del andra titlar av liknande slag: *herr* för män av högre social status; titlar avseende civilstånd för kvinnor, som *fru*, *bustru* eller *jungfru*; samt slutligen hantverkarnas speciella *mäster*.

Mer specifikt undersöker artikeln hur människor titulerade varandra i praxis. Trots att titlar i princip var direkt kopplade till social position kan det inte tas för givet att människor i daglig kommunikation och umgänge – det vill säga i praxis – titulerades på samma sätt i alla situationer. Här blir därför sekundära titlar särskilt intressanta. De var mindre precisa än positionstitlar och medgav därför större utrymme för variation.³ Denna variation kan visa vilka sociala gränser som uppfattades som viktiga vid sidan av officiella kategoriseringar som gjordes av rangrullor, Tabellverket etc. Vilka yrken och samhällspositioner förenades eller separerades genom titulering, på vilka grunder gjordes dessa kategoriseringar och hur stabila var de?

Dessa frågor har undersökts i en tidigare studie baserad på en enstaka källtyp: rättegångsprotokoll. Resultaten var intressanta, men så homogena att det finns anledning att förmoda att protokollen inte ger en fullständig bild av hur titlar

användes under denna tid.⁴ Därmed är den naturliga följdfrågan för denna artikel: Hur påverkas bilden av relationen mellan titulering och social stratifiering under 1700-talet av att olika källtyper jämförs?

Två typer av källor har studerats för det ändamålet: lagfartsbrev från Uppsala rådhusrätts lagfartsprotokoll och tillfälleslitteratur via Uppsala universitetsbiblioteks samling *Personalverser över enskilda*.⁵ Till skillnad från i rättegångsprotokoll formulerades titlar i båda källtyperna av privatpersoner. Medan lagfartsbreven är mindre högtidliga och mer formella står tillfällesdikterna för motsatsen: mer högtidliga eftersom texterna kom till i samband med att en person skulle hyllas, mindre formella eftersom de inte var del av affärsöverenskommelser. I denna artikel jämförs alltså dessa båda källtyper med rättegångsprotokoll och med varandra. Därmed är artikelns syfte tudelat: dels att undersöka hur titlar användes i praxis, dels genrens betydelse för eventuella variationer.⁶

Artikelns bredare syfte är att bidra med ny förståelse av ståndssamhällets sociala stratifiering. Sten Carlssons epokgörande *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865* (1949) visade att de fyra stånden varken var stabila eller i sig utgjorde en tillräcklig grund för att förstå det svenska 1700-talets sociala struktur. Verket utgår dock från att den sociala tillhörigheten i varje given situation var mer eller mindre fast. Detta perspektiv kom länge att dominera forskningen.⁷ Under senare tid har historikers intresse däremot alltmer riktats mot praxis: hur människor uppträder, kommunicerar eller betraktar sig själva och andra. Detta intresse har bland annat påverkat forskning om social klassificering och stratifiering.⁸ Social tillhörighet ses inte längre som fast ens i ett givet historiskt läge, utan som något som befinner sig i ständig förhandling.

I ståndssamhället var förvisso sociala gränser både striktare och tydligare än i vårt eget. Uppfattningen var att om varje människa höll sig till sina uppgifter och sin plats i förhållande till andra, säkrades samhällets fortbestånd.⁹ Primärt garanterades gränserna genom att lagar och privilegier var olika beroende på samhällsgrupp. Detta legitimerades genom schematiska och idealtypiska framställningar av befolkningen.¹⁰ Systemet upprätthölls dock inte uteslutande av lagar eller normativa skildringar utan också av hur människor uppträdde och behandlade varandra i både ceremoniella och vardagliga sammanhang, både privat och publikt. Regler måste reproduceras för att verkligen vara en integrerad del av ett samhälle. I sådan praxis försvinner dock garantin för att de absoluta kategorierna och deras strikta gränser iakttas. Det dagliga umgänget har en tendens att leva sitt eget liv och följer inte nödvändigtvis den norm det från början utgick ifrån.¹¹ Det är därför värt att pröva hur de gränser lagar och normer drog upp faktiskt iakttogs. Fanns det variationer i vilka människor som räknades till en specifik grupp? Kan

det rent av vara så att praxis skapade nya gränser och grupper som skiljde sig från de officiella? Vilka var de i så fall?

Titulering och social stratifiering i rättegångsprotokoll

Enligt rättegångsprotokollen styrdes titulering av tre principer:

1. Stånd. Denna princip syftar på titlar som gavs åt samhällsgrupper vars samhörighet enbart grundades på privilegier och/eller samhällsfunktion. Det bästa exemplet är adeln, där alla, oavsett kön eller sysselsättning, titulerades *välboren* eller *högvälboren*.

2. Profession. Här avses titulering till lika distinkta grupper, vars särart dock baserades på utbildning och specialistkompetens: präster (varianter på *vördig* och *lörd*), ämbetsmän i hög- eller mellanposition (*bögaktad* eller *välbetrodd*) samt hantverkare (*mäster*). Att profession var en viktig princip visas också indirekt. Dels av att köpmän, gästgivare och lägre tjänstemän (länsmän, frälsefogdar m. fl.) – av vilka inte krävdes formaliserad utbildning – inte heller gavs exklusiva titlar utan delade på titeln *välaktad*.¹² Dels av att kvinnors titlar inte skilde sig åt mellan olika yrkesgrupper. En gift kvinna tillhörde sin makes stånd och kunde – exempelvis bland hantverkare – dela hans arbetsuppgifter, men hon var inte en erkänd medlem av hans profession. Mästarbrev var inte tillgängliga för henne. Det var med andra ord inte den reella sakkunskapen utan den formella kompetensen som var avgörande för tituleringen.¹³

3. Status. Denna princip genomsyrade all titulering men visas tydligast ur två aspekter. Den ena är att samhällets lägre skikt – upp till bönder, bergsmän och de lägsta tjänstemännen – aldrig titulerades. En gräns drogs alltså mellan vad som i princip kan kallas allmoge respektive ståndspersoner.¹⁴ Den andra är titlar som tydligt separerades efter anseende. Sådana fanns dels inom distinkta grupper. Inom adeln titulerades obetitlade *välboren* och högadel *högvälboren*; bland befäl gällde *äreboren och manhaftig* för underofficerare och *ädel och manhaftig* för officerare etc. Dels märks det också inom bredare grupper. Kvinnors titlar avslöjade inte något om gruppstillhörighet, men däremot status. Högt uppsatta kvinnor titulerades *fru*, något enklare *madame* och vanligt folk *bustru*, oavsett vad de och deras makar sysslade med. Jämför också att köpmän, gästgivare och vissa enklare tjänstemän alla titulerades *välaktad*.

Ytterligare en intressant detalj är att rättegångsprotokollens titulering inte bara var enhetlig utan också i stort följde rekommendationerna ur Johan Biurmans instruktionsbok i brevskrivning, *En kort doch tydlig bref-ställare*.¹⁵ Denna bok

var ingen förordning och det är inte känt hur spridd den var, men det närmaste en normativ källa som samtiden hade.¹⁶ Förhoppningen om att titlar använda i praxis skulle vara mer flexibla än i principiella och schematiska källor har alltså så långt kommit på skam.

Det innebär dock inte att den hypotesen är helt falsifierad. Rättsprotokoll ger visserligen en varierad bild av mänskliga mellanhavanden, men de är i första hand myndighetstexter. Inställsamhet, intimitet eller andra faktorer som kan medföra variationer i hur individer tituleras verkar knappast förekomma. Det är därför som denna artikel bygger på just källor formulerade av privatpersoner: lagfartsbrev och tillfällesdikter. I sådan interaktion finns det större anledning att förvänta sig variationer av känslomässiga, diplomatiska eller personliga skäl. I jämförelsen med de tidigare resultaten blir frågan: Var sociala gränser fasta eller fanns det utrymme för variation beroende på källtyp?

Lagfartsbrev – utförlighet och flexibilitet

Lagfartsbreven bekräftar huvudsakligen den redan etablerade bilden. Adelsmän titulerades *välborna*, präster *lärda*, hantverkare *mäster*; människor av högre rang fick finare titlar än de av lägre etc.¹⁷ Stånd, status, och profession var även här viktiga principer för social stratifiering. En skillnad är dock att lagfartsbrev och andra inlagor som väntat var artigare än protokollen. Detta tog sig olika uttryck.

Ett var att titlar var mer utförliga. Två illustrativa exempel är *äreboren* och *konsterfaren*. Äreboren var ett förstärkningsord till bland annat ämbetsmäns *välbetrodd* eller det mer allmänna *välaktad*.¹⁸ I protokoll användes äreboren enbart i underofficerares titel *äreboren och manhaftig*, för att skilja dem från officerares *ädel och manhaftig*. Orsaken till att termen aldrig användes före välbetrodd eller välaktad var rimligen att den inte fyllde någon funktion: konstruktionerna *ädel och välbetrodd* eller *ädel och välaktad* förekom nämligen inte. I inlagor skrevs äreboren däremot ibland ut, till exempel när inspektorn Erich Hallberg kallades "äreborne och välbetrodde".¹⁹

Samma typ av utförlig artighet återfinns när skomakaren Erik Bodman och färgaren Anders Kihlberg titulerades "konsterfaren mäster".²⁰ *Konsterfaren* var en specifik hantverkartitel.²¹ Den användes aldrig i protokoll – där kallades hantverkare enbart *mäster* – men privatpersoner emellan var artigheten tydligen större. Dessa exempel styrker därför antagandet att inlagor var generösare än protokoll. Samtidigt är det viktigt att understryka att exemplen inte förändrar bilden av social stratifiering. Inga nya gränser mellan grupper upprättades och inga tidigare

iakttagna överskreds. I ordet konsterefarens ligger emellertid ytterligare en precisering, utöver mästare, av hantverkarens yrkesskicklighet.

Däremot finns det fall där inlagorna överskred gränser som protokollen upprätthöll. De är få och inte särskilt utmanande, men visar ändå att sociala gränser inte var absoluta. Främst handlar det om personer som i inlagor titulerades finare än sina likar i protokollen. Återigen finns goda exempel bland hantverkare. I en inlaga kallades sämskmakaren Johan Holmberg *välaktad* och hans hustru Eva Mejer *madame*, i två andra guldsmeden Carl Lemoin *herr*.²² I protokoll var samtliga dessa tre titlar reserverade för personer som befann sig högre upp på den sociala skalan än hantverkare. *Madame* användes för att titulera ämbetsmän- och prästmakor, *välaktad* för lägre tjänstemän, köpmän och gästgivare samt *herr* för i princip alla män över allmogestatus utom just hantverkare. Därför är dessa titlar uppenbart finare än de titlar hantverkare och deras makor fick av protokollen: *mästare* respektive *bustru*.²³

Ett liknande exempel är hur rådmannen Anders Upström kallades *högaktad*.²⁴ Den titeln användes i protokollen uteslutande för högre ämbetsmän: borgmästare, auditörer, slottsfogdar etc. Rådmän kallades där *välbetrodna*, vilket var titeln för något lägre ämbetsmän, som skrivare, kronofogdar och bokhållare.²⁵ Rådmän var strikt sett inte ämbetsmän utan borgerskapets förtroendevalda. Under 1700-talet var dock uppgifterna så krävande, tillsättningsproceduren så byråkratiserad samt utbildningen och kompetenskraven så höga att rådmännen de facto var en blandning av förtroendemän och ämbetsmän.²⁶ Protokollens titulering gav dem ett erkännande i den riktningen, medan den aktuella inlagan gick ett steg längre och jämställde dem med borgmästare.

Att dessa människor gavs finare titlar innebar i praktiken att den sociala stratifieringen blev mindre markerad. De personer vars titlar de approprierade – prästmakor, lägre tjänstemän och köpmän i hantverkarnas fall respektive högre ämbetsmän i rådmannen Upströms – befordrades nämligen inte i lagfartsbrev (med undantag av en köpman, se nästa avsnitt).²⁷ Därför blev gränsdragningen mellan olika grupper mindre skarp. Personer och grupper som protokollen separerade behandlades mer jämlikt i inlagor. Värt att notera är dock att ingen av titlarna *madame*, *välaktad* eller *herr* var kopplad till specifika kunskaper eller uppgifter i någon källtyp. De markerade enbart status. Rådmän tillhörde i sin tur samma samhällssfär som borgmästare. Sätillvida är skillnaderna mellan materialen så här långt alltså ganska små och rör främst vertikal stratifiering, inte horisontell.²⁸

Horisontella gränser överskreds dock när köpmannen Nils Kyronius, fältskären Carl Hultman och språkmästaren Anton Papi alla titulerades *högaktad*.²⁹ I protokoll användes titeln *herr* för människor inom samtliga dessa tre sysselsättningar.

Köpmän kunde dessutom kallas *välaktad* och fältskärer *mäster*.³⁰ Titeln högaktad användes i protokollen för högre ämbetsmän och var alltså finare än alla dessa, men det viktigaste är att den därmed också var reserverad för en samhällsfunktion ingen av de ovan nämnda tillhörde.

Här finns alltså det första belägget för att lagfartsbrev kunde överskrida protokollens gränser, även när det gällde titlar som var starkt förknippade med specifik uppgift. Särskilt revolutionerande är detta dock inte. För det första är termen *högaktad* inte språkligt distinkt. Trots att den i protokoll användes om en lättavgränsad grupp, angav den till skillnad från titlar som *konsterfaren* eller *manhaftig* inte gruppsspecifika egenskaper. Kanske de personer som använde högaktad i breven bara betraktade det som en finare form av det mer allmänna *välaktad*. För det andra var det bara köpmannen Kyronius som helt saknade koppling till ämbetsmannarollen. Både fältskären Hultman och språkmästaren Papi var anställda vid universitetet och därmed i bred bemärkelse ämbetsmän.

Mer anmärkningsvärt är att samma inlaga kallade Papi "herr professor". Det kan tolkas som ett grovt överträdande av såväl vertikala som horisontella gränser. Språkmästarna undervisade på universitetet, men de moderna språken räknades inte till de akademiska ämnena utan till de så kallade exercitierna tillsammans med bland annat fäktning och ridning. Därför var lärarna inte professorer.³¹ Gränsöverträdelsen framstår som särskilt uppseendeväckande eftersom det inte var professors äretitel, utan själva positionstiteln Papi gavs. Det kan dock finnas en förklaring. Vissa språkmästare kunde erhålla professors värdighet som en utmärkelse, och trots att det är oklart huruvida Papi tillhörde dem finns det exempel på att han kallades professor i universitetets egna papper.³² Om författaren till inlagan, fiskalsänkan Catharina Korsman, titulerade fel, var hon alltså i gott sällskap.

Trots detta var det framför allt vertikala gränser som var otydligare i inlagor än i protokoll. De människor som kallades *högaktade* i protokoll, det vill säga högre ämbetsmän, fick samma titel i inlagor trots att det innebar att de titulerades på samma sätt som människor med enklare befattningar.³³ Här syns alltså samma fenomen som när hantverkarbefolkningen titulerades *herr*, *madame* och *välaktad*. Den ökade artigheten riktade sig främst mot samhällets mellanskikt och därmed blev den sociala stratifieringen mindre markerad.

Denna studie i lagfartsbrev och inlagor har visat att enskilda personer var friare i sin terminologi än myndigheter, en frihet som framför allt tog sig uttryck i ökad generositet vid titulering, men som bara i liten utsträckning utmanade den stratifiering som syntes i protokollen. Privatpersoner var artigare i sitt tilltal än domstolen. Rimligen beror det på att domstolen inte hade något behov av att ställa sig in eller förstärka ömsesidiga band. Denna artighet gick heller

inte till överdrift. Nya gränser eller sociala kategorier har inte stått att finna och de redan kända gränserna respekterades trots att terminologin förändrades något.

Tillfällesdikt

I tillfällesdikter känns mönstret från andra källor igen på flera punkter. De flesta horisontella och vertikala skillnader upprätthölls. Adelsmäns, prästers, befäls och hantverkares specifika titlar användes endast om respektive grupps medlemmar.³⁴ Vidare titulerades grevar och friherrar *högvälborna*, övrig adel *välborna*; både präster och ämbetsmän generellt med finare äretitlar ju högre position de hade, gifta kvinnor oftare som *fru* om de tillhörde samhällets övre lager, etc.³⁵ Det finns dock en del skillnader, varav en är av teknisk karaktär.

I tillfällesdikter förekom till skillnad från i domstolsmaterialet (protokoll och lagfartsbrev) ogifta kvinnor. Dessa titulerades på annat sätt än gifta kvinnor (mer om detta nedan). Att kvinnors titlar varierade med civilstånd är redan känt. För fullständighetens skull kan det dock bekräftas att även civilstånd var en faktor för stratifiering, men enbart för kvinnor. Huruvida män var ogifta eller gifta var inte lika viktigt. Rimligen har det att göra med att kvinnors samhällsposition i allmänhet påverkades mer av civilståndet än mäns: Dels ändrades deras juridiska och ekonomiska villkor, dels bytte de samhällsklass från faderns till makens om de gifte sig utanför sitt stånd. För män avgjordes däremot alla sådana frågor av yrke eller sysselsättning, vilket ju också speglas i tituleringen av dem.

Utförlighet

En annan teknisk skillnad var att medan domstolsmaterialet angav titlar sporadiskt, innehöll tillfällesdikterna snart sagt alltid sådana.³⁶ Inte heller detta är förvånande. Både protokoll och inlagor fyllde en praktisk funktion där det väsentliga var att identifiera personer. Eventuella hövliga titlar var bara en bonus. I tillfällesdikter var sådana titlar däremot en central del av budskapet eftersom de skrevs för att hylla eller ära någon.

Annars går den stora skiljelinjen inte mellan de olika källtyperna domstolsmaterial och tillfällesdikt. På flera punkter liknar inlagor och tillfällesdikter varandra mer än vad inlagor liknar protokoll. I båda användes till exempel *konsterfaren* om hantverkare.³⁷ Precis som i inlagor skrev också tillfällesdikterna gärna ut *äreboren* i sammanhang där protokollen utelämnade titeln.³⁸ Vem som formulerade

sig (enskild eller myndighetsutövare) var alltså en viktigare faktor än kontext (juridiskt ärende eller hyllning). Därmed överskreds dock inte några etablerade gränser. Äretitlarna höll sig inom sina horisontella gränser i alla källtyper. Tillfällesdikter kunde liksom rättsinlagor premiera folk och få dem att verka finare än vad protokollen bekyrnade sig med, men inte heller de utmanade gärna etablerade skiljelinjer mellan stånd och yrkesgrupper.

Mer preciserad stratifiering: profession

I ett par sammanhang var tillfällesdikterna mer specifika med skillnader än övriga källor. I båda betonades profession. Det ena sammanhanget är en smula otydligt. En rådmän och en borgmästare kallades *välwise*.³⁹ Titeln är inte känd från domstolsmaterialet, men Biurman anger den som korrekt tilltal vid brevskrivning till magistraten i Stockholm, tillsammans med *vällagfärne*.⁴⁰ Det är alltså uppenbart att *välwise* syftar på juridisk kompetens.

Det andra är desto mer tydligt. I domstolsmaterial titulerades både prostar och professorer med titeln *höglärd*.⁴¹ Bruket var traditionellt på två sätt. Dels utgick det från tidens ståndsindelning, enligt vilken professorer socialt tillhörde prästeståndet. Dels anspelar det på den gamla kopplingen mellan prästväsande och utbildning. Det är värt att notera att en prost framför allt hyllades för att vara just lärd.⁴²

I tillfällesdikter gör sig dock en skillnad mellan prästerskap och lärarkår gällande. Prostar kallades som väntat höglärda, men för professorer förekom även *vittberömd* och för juristen Johan Erik Fick *vittlagfärne*.⁴³ Här gjordes alltså en distinktion som grundades på funktion och samtidigt var ståndsgenomskridande. Skillnaden mellan professorer och prostar markerades tydligare än i övriga källor. I stället för bildning var det professorernas framgång som värderades. Man ska inte dra för stora växlar på termen i sig, eftersom det inte finns några belegg för att avsändaren i varje enskilt fall reflekterade över vad den betydde. Någon gång måste dock ett antal personer ha delat uppfattningen att det var mer hedersamt för en professor att vara berömd än att vara lärd samt att det samma inte gällde prostar.

Tillfällesdikternas viktigaste bidrag ur denna aspekt är ytterligare ett argument för att den moderna kategoriseringen profession ofta var viktigare än traditionell ståndsindelning. Ännu tydligare än i distinktionen mellan höglärda präster och vittberömda professorer märks det hos juristen Fick, som ju kallades vittlagfaren i stället för vittberömd. Här gjordes till och med skillnad mellan olika kompetenser inom professorsgruppen.

Specialfallet tromän: statstjänst

I tillfällesdikterna finner vi även en ny princip för titulering. Män i statlig tjänst kunde i fallande ordning tituleras *konungens högstbetrodde man* (rang över generaler), *konungens högtbetrodde man* (general och generallöjtnants rang), *konungens troman* (generalmajor till överstelöjtnants rang) eller *konungens trotjänare* (rang under överstelöjtnant).⁴⁴ Sådana titlar förekom enbart i tillfällesdikt, vilket antyder att de betraktades som särskilt högtidliga. I det studerade materialet finns fyra stycken: riksrådet Claes Ekeblad (d. ä.) titulerades "högstbetrodde man", överste Bengt Horn och biskop Nicolaus Barchius "troman" samt sergeant Nicolaus Grip "trotjänare".⁴⁵ Exempelen är få, men höll sig inom konventionerna.

Eftersom tromanna-titlar bara gavs till män i statlig tjänst, innebar de i sig en horisontell begränsning. Mer specifika sådana iakttoogs däremot inte: både excellenser, präster och befäl kunde vara tromän. Till skillnad från hur äretitlar användes hade varken ståndsgränser eller professionalism någon betydelse i det här fallet. Däremot framhävde titlarna alltså dels inbördes status, dels innehavarens relation till kungen och staten.

Det är värt att stanna till vid denna relation. Tromannens titel anspelar på att han representerade den högsta makten i samhället, även om hans egen position var relativt blygsam. Ett frekvent användande av tromanna-titlar skulle därför indikera att staten var en viktig faktor för social stratifiering, vilket statsmakten gärna också ville.

Med början under slutet av 1600-talet framträdde ett motstånd från staten och kungamakten mot stånd som överordnad princip för social stratifiering. För den starka statsmakt som växte fram kunde särskilt adelsståndet vara ett hinder. En adelsmans höga sociala status utgick från hans blotta existens. För statsmakten var det däremot viktigt att människors anseende i första hand bestämdes av vilka tjänster de utförde åt staten. Som ett medel att vända balansen från stånd till statstjänst infördes 1672 en rangrulla, följd av flera utökade och förnyade versioner. I dessa fastslogs en tydlig rangordning för statsanställda, helt baserad på tjänst och utan hänsyn till börd eller stånd.⁴⁶ En ofrälse kapten rankades alltid högre än en adlig löjtnant, en friherrlig lagman alltid högre än en grevlig härads-hövding etc.

Införandet av rangordningen innebar dock inte en upplösning av ståndssamhället. I stället uppstod två parallella system. På så sätt skiljde sig Sverige från till exempel Ryssland och Danmark, där rang- och ståndsordning integrerades så att den som uppnådde en viss rang automatiskt räknades som adlig.⁴⁷ Rätttegångsprotokoll och inlagor ger inte heller några indikationer på att rangrullan

påverkade tituleringen. Visserligen innebar högre positioner finare titlar bland präster, ämbetsmän och befäl, men det hade inte med rangordningen att göra. För det första var statstjänst inte ett villkor för de titlarna (även privatanställda ämbetsmän titulerades), för det andra togs präster inte upp i rangrullan och för det tredje förekom samma eller liknande skillnader även före rangförordningarna.⁴⁸ Detta betyder dock inte att synen på social stratifiering var helt opåverkad av tjänsterangens införande. Det har hävdats att rangordningen var viktig, i både det officiella och det sociala livet, särskilt under 1700-talet.⁴⁹

Tromanna-titlarna utgick alltså från rangen och var därför ett sätt att lyfta fram statstjänsten. Att sådana titlar förekom i tillfällesdikter tyder alltså på att uppfattningen om kungens/statens betydelse hade fått ett visst gensvar. Att de förekom så pass sällan och inte alls i andra källor tyder dock på att gensvaret var begränsat. Vidare avslöjar tromanna-titlarna ett behov av att särskilja sig. I en kontext där fler människor titulerades och vissa fick finare titlar än i andra sammanhang, var nya titlar ett sätt för exklusiva grupper att poängtera sin ställning. Inte heller detta tycks dock ha varit särskilt viktigt. Tromanna-titlarna användes trots allt sällan och förekom endast i tillfälleslitteraturen – den källtyp som på samma gång var mest högtidlig och minst formell.

Det finns dessutom detaljer som pekar åt motsatt håll. Precis som i domstolsmaterialet titulerades adelsmän till och med i hög ställning vanligen (*hög-*)*välbornen* i stället för med *troman*, *högaktad*, *manbaftig* etc. Claes Ekeblad och Bengt Horn var de enda adliga personer som presenterades som tromän och i deras titulatur ingick också högvälborne. För andra personer med hög position inom staten – till exempel landshövdingen Johannes Brauner, hovrättspresidenten Hans von Fersen och kammarherren Ulric von Düben – användes endast adlig äretitel.⁵⁰ Oavsett källtyp var börden generellt viktigare än tjänsten för adeln, till och med när de besatt högt uppsatta poster. Nicolaus Barchius var i sin tur den enda biskopen som figurerar i materialet, men även i hans fall kompletterades tromannatiteln med ämbets titeln *högvördige*. Även Nicolaus Grip, slutligen, gavs en äretitel vid sidan om tromannatiteln, men den avvek från det gängse och behandlas nedan.

Gränsöverskridande

Exemplen med vittberömda professorer och statsanställda tromän visar att tillfällesdiktarnas titelgenerositet jämfört med andra källor kunde få till följd att mer specifika sociala gränser beaktades. I andra fall fick sirligheten motsatt effekt.

Ett exempel som känns igen från inlagorna är att hantverkare ibland titulerades *herr* och därmed placerades på samma nivå som ståndspersoner.⁵¹ Ett annat är

hur ämbetsmän på mellannivå ibland titulerades med de högre ämbetsmännens *högaktad*. Vissa sådana ämbetsmän förekom i domstolsmaterial (där de titulerades *välbetrodde*): bokhållare, inspektor, stadsfiskal respektive uppbördsmän.⁵² I andra fall rörde det sig om innehavare av tjänster – tullnär och lantmätare – som inte figurerade i protokollen och som därför inte kan jämföras direkt.⁵³ De posterna befann sig dock knappast på samma nivå som de ämbetsmän som kallades *högaktade* i protokollen. Att det var fråga om en befordran är därför uppenbart.⁵⁴

Ännu mer anmärkningsvärt är hur studenter titulerades. De gavs ibland präst- och lärartitlar som *höglärd*, *högvällärd* eller *vällärd*.⁵⁵ Något liknande förekom inte i domstolsmaterial, där de möjligen kunde få den hedervärda men oprecisa titeln *herr*.⁵⁶ Horisontellt tillhörde både studenter och professorer präst- eller lärostandet, men vertikalt var skillnaden stor – rentav dikotomisk. De unga utbildade stod mot de mogna färdigutbildade. Att kalla en student *vällärd* kan jämföras med att kalla en lärling eller gesäll *mäster*. Här rör det sig alltså om en rejäl utmaning av en social ordning som andra källor respekterade, om än i det lilla. De vertikala gränserna suddades ut helt.

I normalfallet är vertikala överskridanden mindre utmanande än horisontella: gradskillnader är mindre uppseendeväckande än artskillnader. När ett dikotomiskt förhållande negligeras är dock skillnaden så stor att det kan jämföras med att ge någon en titel som helt och hållet förknippades med en annan samhällssfär. Nästa fråga är om sådant också förekom

Det gjorde det. Titeln *högaktad* användes faktiskt ännu bredare än vad exemplet ovan visar. Till att börja med om köpmän. Deras äretitel i protokoll var alltid *välaktad*. I lagfartsbrev användes *högaktad* om en ensam köpman, vilket får ses som ett undantag. I tillfällesdikterna förekom det däremot flera gånger.⁵⁷ Möjligen finns det en rent språklig förklaring till detta. *Högaktad* kan ha uppfattats som en finare form av *välaktad*, på grund av den språkliga likheten. Syftet var i så fall helt enkelt att särskilt hedra köpmännen. Därigenom utmanar denna avvikelse den gruppbaseade sociala stratifiering som tidigare har fastslagits endast i begränsad utsträckning.

Mer anmärkningsvärt var det att fältskären Johan Corlborn och sergeanten Nicolaus Grip kallades *högaktade*.⁵⁸ Fältskärer titulerades i rättsmaterial antingen *herr* eller *mäster*.⁵⁹ Den första titeln var allmän, men den senare var förknippad med en helt annan yrkesgrupp än titeln *högaktad*. Medan protokoll och inlagor närmast likställde fältskärer med hantverkare, jämställde denna tillfällesdikt dem med ämbetsmän. För en sergeant som Grip är variationen ännu mer talande. För befäl fanns den etablerade och tydligt beskrivande titeln *manhaftig*. En samhällsgrupp som i tidigare undersökta källor och i andra tillfällesdikter

titulerades genom en yrkesspecifik äretitel,⁶⁰ gavs här en titel som förknippades med en annan yrkeskår.

I fallen Grip och Corlborn är avvikelsen större än när högaktad användes i stället för välaktad. Titeln syftade inte till att kategorisera någon av dem utan till att helt enkelt visa dem extra respekt. Exempelen är få och det tyder på att de etablerade sociala skillnaderna inte utmanades på allvar, men de visar ändå att gränser och kategorier inte var heliga. Uppenbarligen fanns det utrymme för variationer i social stratifiering via titulering.

Friare titulering

Rimligen berodde variationerna på att tillfällesdikterna var privata skapelser, inte avsedda för myndighetsbruk, och därmed friare till formen. Detta blir än tydligare genom att det bland dem återfinns titlar och titelkombinationer som inte förekom inför rätta eller hos Biurman. Titeln högaktad föregicks ibland av äreboren i stället för av ädel: alltså *äreborna och högaktade*.⁶¹ När studenter kallades *höglärda, högvällärda* eller *vällärda* föregicks även dessa titlar i vissa fall av äreboren i stället för någon av de termer som domstolskällorna använde och Biurman rekommenderade (*vördig, ärevördig, högärevördig* eller *ädel*).⁶² Det rör sig om en sammanblandning av olika deltitlar som antingen kan förklaras med att skribenten inte var insatt i den korrekta titulaturen eller att det helt enkelt inte var så noga. Ännu mer flagranta exempel är de fall där häradsskrivaren Peter Hagelstein och bokhållaren Carl Haldin kallades "högaktad och välbetrodd" respektive "högvälaktad och välbetrodd".⁶³ Här fungerar termer som normalt användes som huvudord i stället som förled.

I andra fall användes rena hemmakonstruktioner. Föraren Johan Otto Fæder kallades till exempel "välädle och manhaftige".⁶⁴ Uppenbarligen tyckte författaren inte att det var tillräckligt att ersätta den normala underofficerstiteln *äreboren och manhaftig* med officerares *ädel och manhaftig*, utan bättrade på den ytterligare. I en annan dikt kallades Fæders vapenbroder, kvartermästare Lars Hallberg "väläreborne och välmanhaftige".⁶⁵ Både förledet och huvudordet är här förstärkt. På samma sätt fick somliga präster titeln *ärevördig* förfinad till *välärevördig* och prästmakor *äreborna* till *väläreborna* eller *högäreborna*.⁶⁶

Det fanns tydligen ett behov av att bättra på etablerade titlar med förstärkningar. Så långt skiljer sig fenomenet inte från de ovan nämnda fall där människor gavs etablerade titlar som egentligen var lite för fina för dem. Det intressanta är dock att de här förstärkningarna inte följde något hierarkiskt system. "Välärevördig" användes till exempel både om kyrkoherdar och komministrar och separerade alltså inte vertikalt. På liknande sätt kunde lantmätare kallas både *högaktade*,

högvälaktade och *välbetrodde* och köpmän både *högaktade*, *högvälaktade* och *välaktade*.⁶⁷ I tillfällesdikter användes med andra ord titlar för att fritt berömma.⁶⁸ Resultatet blev att både vertikala och horisontella gränser blev mer flytande. Behovet av att visa hövlighet mot individen var större än behovet av att manifesteras social stratifiering.

Ännu tydligare framgår detta av kvinnliga titlar. Visserligen framgick en gift kvinnas anseende ofta genom titlarna *fru-madame-bustru*, vilka precis som i andra källtyper i fallande ordning markerade samhällsställning.⁶⁹ I övrigt var dock distinktionerna mindre klara. Den ovanliga titeln *matrona* användes såväl om präst-, ämbetsmänna-, hantverkar- och köpmannamakor som om en del kvinnor av oklar social tillhörighet.⁷⁰ För ogifta kvinnor användes i sin tur *jungfru* om alla, oavsett social tillhörighet: adel, präst, befäl, högre eller lägre tjänsteman samt hantverkare eller köpman.⁷¹

Så långt kvinnors civilståndstitlar. Domstolsmaterialet gav endast äretitlar till adliga kvinnor: *välborna* eller *högvälborna*. I tillfällesdikterna fick däremot även ofrälse kvinnor äretitlar. De var dock inte stratifierande på något sätt. Alla utgjordes av variationer av egenskapen *dygd*. Detta säger i sig något om synen på kvinnors positiva egenskaper. Begreppet *dygd* var inte lika starkt kopplat till sexuell försiktighet som det senare har kommit att bli, utan avsåg vid denna tid berömliga egenskaper i allmänhet.⁷² Det faktum att arten av dygden inte preciserades i de här källorna innebär att kvinnor inte tillerkändes några specifika egenskaper alls: de förväntades helt enkelt vara dygdiga i allmänhet. Återigen påminns vi om att horisontella skillnader kvinnor emellan inte var intressanta.

Inte heller vertikala skillnader betonades, trots att dygdetitlarna fanns i många varianter: *dygdädla*⁷³, *dygderika*⁷⁴, *dygdesamma*⁷⁵, *dygdälskande*⁷⁶, *dygdförnäma*⁷⁷, *av sitt köns dygder zirda*⁷⁸, *dygdzirande*⁷⁹, *dygdbeprydd*⁸⁰ eller kort och gott *dygdiga*⁸¹. Inget tyder nämligen på att valet av titel berodde på den prisade kvinnans sociala tillhörighet. Den vanligaste titeln, *dygdädla*, gavs till kvinnor vars make (eller blivande make) besatt så olika positioner som sergent, prost, komminister, assessor, bokhållare, häradshövding, inspektor, länsman, bokbindare eller köpman, för att bara nämna några. Den mindre vanliga titeln *dygdesamma* omfattade en prostinna, en pastorskä, en guldsmedshustru samt en kaplans, en bokhållares, en köpmans, en traktörs och en gelbgjutares tillkommande. Variationen och detaljrikedomen var alltså större i tillfällesdikter än i andra källor, men de iakttagelser som gjorts där stärks: horisontella skillnader mellan kvinnor markerades inte och vertikala endast med gifta kvinnors civilståndstitlar.

Trots att detaljerna i tillfällesdikterna är fler än i andra källor, framstår skillnaderna mellan sociala grupper som mindre. Det rikare språket användes i några fall

för att finkalibrera sociala skillnader, i några för att befordra vissa personer eller samhällsgrupper, men framför allt för att förhållandevis fritt berömma vänner och patroner. I hyllningsskrifter frångicks strikt titulatur och därmed överskreds både horisontella och vertikala gränser. Trots att professions-, stånds- och statusskillnader iaktogs även här och att civilstånd och statstjänst kan läggas till de principerna, var manifesteringen av social stratifiering mindre strikt.

Slutsatser

Utgångspunkten för denna studie har varit att pröva genrens/källtypens betydelse för manifestationer av social stratifiering i 1730-talets Sverige. Mer precist har frågan varit om studier av titulering i texter skrivna av enskilda – lagfartsbrev och tillfällesdikter – ger en annan bild av social gränsdragning än studier av myndighetsmaterial, här företrätt av rättegångsprotokoll. Det bakomliggande problemkomplexet är huruvida social stratifiering i praxis följde andra gränslinjer och var mer flexibelt kontextbunden än i schematiska och idealtypiska framställningar. En tidigare undersökning av just rättegångsprotokoll gav negativt besked: där var gränserna och principerna för titulering fasta. Den här undersökningen visar dock att privatpersoner använde titlar på ett annat sätt än domstolar. Skillnaden låg visserligen framför allt i val av formuleringar. Variationen av titlar var större, men samma sociala gränser uppehölls i de allra flesta fall. Samtidigt fanns skillnader även i själva stratifieringen, vilka trots att de var små ändå är intressanta.

Tillsammans med den tidigare studien av rättegångsprotokoll ges följande bild av social stratifiering via titlar på 1730-talet: *Stånd*, *status* och *profession* kvarstår som viktiga principer, den sistnämnda enbart för män. Till dem kan nu läggas *civilstånd* för kvinnor respektive rollen som *statstjänare* för män. Den första av dessa nya principer är dock känd sedan tidigare och den senare var mindre markerad. Kvinnor kategoriserades dock allmänt i lägre utsträckning än män efter vilken samhällssfär de tillhörde.

En viktig skillnad är också att källor producerade av privatpersoner var utförligare, artigare och friare än rättegångsprotokoll. Detta innebar i några fall att nya gränser upprättades. Här kan förutom poängteringen av statstjänst nämnas den professionella åtskillnaden mellan ståndsbröderna professorer och prostar. Oftare ledde däremot den fria utförliga artigheten till motsatsen, nämligen att de gränser som iaktogs i protokoll överskreds i inlagor och tillfällesdikt. Även i detta fall rörde det sig om undantag, men ibland vann artighetsprincipen över stratifieringsprincipen. Vanligen ledde detta enbart till att vertikala gränser blev

mindre tydliga. Representanter för samhällets mellanskikt fick finare titlar utan att de som stod högre i rang befordrades ytterligare ett steg. Skillnader i status blev därmed mindre markerade.

Ibland upphävdes till och med så stora skillnader som horisontella och dikotomiskt vertikala gränser. De främsta exemplen är hur *bögaktad* användes om personer som inte var ämbetsmän och hur studenter fick titlar som i rättegångsprotokoll var reserverade för deras lärare – eller ställföreträdande fäder enligt tidens synsätt. Att behaga var i de fallen viktigare än att kategorisera. Det är signifikant att detta slog igenom i texter som hade enskilda personer som upphovsmän, medan myndighetsmaterialet förblev striktare.

Den stora skillnaden ligger dock inte i att andra sociala gränser manifesterades, utan i att titlarna i sig var mindre fasta. Hemmakonstruktioner som *bögärebornen* och *välmanhaftig* visar att det i privatmaterial till skillnad från i protokoll fanns utrymme att experimentera och pröva nytt. Intressant nog innebar även det att sociala skillnader oftare blev mindre markerade. Sådana titlar användes fördomsfritt om människor från olika horisontella och vertikala strata och förde därmed samman i högre grad. Därför är det värt att poängtera de flexibla och oprecisa inslagen i materialet som viktiga resultat för fortsatta studier, trots att de inte dominerade.

Spridda undantag är lätta att förbise och det kan med fog hävdas att likheterna mellan de olika källtyperna dominerade över olikheterna. I en jämförelse mellan materialen är det dock viktigt att privatpersoners texter gav utrymme för variation och frihet över huvud taget. Protokollens konsekventa titulering innebar ingen potential till förändring. I inlagor och tillfällesdikter, där både uttryck och gränser utmanades, kan däremot nya sätt att titulera och nya faktorer för social stratifiering gradvis ha växt fram – trots att skillnaden vid denna tid var liten. Inför fortsatta studier om utvecklingen under resten av 1700-talet kommer detta att bli en viktig utgångspunkt: när det gäller praxis var källor tillkomna genom privatpersoners initiativ mer flexibla och därmed mer föränderliga än myndighetsmaterial. Därför är det rimligt att förvänta sig att förändringar dyker upp där först för att sedan eventuellt sprida sig till formellare texter.

Noter

1. Studien är en del av det RJ-finansierade samarbetsprojektet *Se Ståndssambället!* (SESO). Jag vill tacka mina projektkamrater och alla andra kollegor som har kommit med värdefulla synpunkter.

2. Se till exempel Britt Liljewall, *Bondevardag och samhällsförändring: studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet* (Göteborg, 1995), s. 314 f.; Johan Sjöberg, *Makt och vanmakt i fadersväldet: studentpolitik i Uppsala 1780–1850* (Uppsala, 2002), s. 165; Esbjörn Larsson, "Att studera titlar som kapital: en teoretisk diskussion kring militära titlar i 1700-talets svenska samhälle", i Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson & Patrik Winton (red.), *Med börd, svärd och pengar: eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900* (Uppsala, 2003); Lennart Ryman, *Salanus, Tunström och Sporrang: tillnamnsbruk och framväxten av släktnamn i Uppland* (Umeå, 2002), s. 294. Den sistnämnde studerar även andra titlar.

3. Peter Henningsen, "Rang och titler klinge skal omkring mit navn som bjælder: titulaturer, prædikater og patronymer i 1700-tallets Danmark", *1066 – Tidsskrift for historie* nr. 2 (2002), s. 14–16; David A. Postles, *Social Proprieties: Social Relations in Early-Modern England (1500–1680)* (Washington, DC, 2006); William Stafford, "Representations of the Social Order in *The Gentleman's Magazine*, 1785–1815", *Eighteenth Century Life* 33:2 (2009), s. 72–75. DOI: <https://doi.org/10.1215/00982601-2008-046>; Mikaela Sandahl, "Äretitlar och social status under svensk stormaktstid", opubl. B-uppsats (Linköpings universitet, 2013); Mikaela Sandahl, "Titlar: en undersökning om användandet av titlar och deras symboliska värde under 1800-talet i Sverige", opubl. C-uppsats (Linköpings universitet, 2014).

4. Henrik Ågren, "Status, Estate, or Profession?: Social Stratification via Titles in 1730s Sweden", *Scandinavian Journal of History* 42 (2017), s. 166–192. DOI: <https://doi.org/10.1080/03468755.2016.1265853>

5. Lagfartsbrevet har lästs i sin helhet, medan studien av tillfällesdikter har utgått från titelsidan, där den person aktstycket riktades till presenterades utförligt med namn och titlar.

6. Däremot har relationen mellan avsändare och titulerad inte undersökts, trots att det vore intressant. Det främsta skälet till det är att det ofta är oklart vem som har skrivit breven och dikterna.

7. Se förutom Sten Carlsson, *Ståndssambälle och ståndspersoner 1700–1865: studier rörande det svenska ståndssambällets upplösning* (Lund, 1949) även till exempel Sven Erik Åström, *Ståndssambälle och universitet: universitetsbesöken som socialt fenomen i Österbotten 1722–1808* (Helsingfors, 1950), s. 27 f.; Ingvar Elmroth, *Nyrekryteringen till de högre ämbetena 1720–1809: en socialhistorisk studie* (Lund, 1962), s. 227; Sten Carlsson, *Att byta samhällsklass: ståndscirkulation och sociala omgrupperingar i det svenska samhället förr och nu* (Stockholm, 1971), s. 16 f.; Kaarlo Wirilander, *Herrskapsfolk: ståndspersoner i Finland 1721–1870* (Stockholm, 1982), s. 12; Jan Sundin, *För Gud, staten och folket: brott och rättsskipning i Sverige 1600–1840* (Lund, 1992), s. 28 f.

8. Se till exempel Andersson, Larsson & Winton (red.) 2003; Karin Sennefelt: *Politikens hjärta: medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (Stockholm, 2011); Carl Mikael Carlsson, *Det märkvärdiga mellantinget: jordbrukares sociala status i omvandling 1780–1900* (Stockholm, 2016), s. 32.

9. Se till exempel Robert Mousnier, *Social Hierarchies: 1450 to present* (London, 1973, 1:a utg. 1969), s. 23; George Duby, *The Three Orders: Feudal Society Imagined* (Chicago, 1980, 1:a utg. 1978), s. 1; Wirilander 1982, s. 56; Peter Englund, *Det hotade huset: adliga föreställningar om sambället under stormaktstiden* (Stockholm, 1989), s. 26; Peter Burke, "The Language of Order in Early Modern Europe", i M. L. Bush (red.), *Social Order and Social Classes in Europe since 1500: Studies in Social Stratification* (London, 1992), s. 4 f. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315845081>; Kekke Stadin, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige* (Lund, 2004), s. 22. Detta synsätt utmanades visserligen under 1700-talets strukturomvandlingar, men var fortfarande ett ideologiskt fundament.

10. Mikael Alm, "Making a Difference: Sartorial Practices and Social Order in Eighteenth-Century Sweden", *Costume* 50:1 (2016), s. 42–62 (s. 46). DOI: <https://doi.org/10.1080/05908876.2015.1129858>; C. M. Carlsson 2016, kap. 3.

11. Sarah Maza, *The Myth of the French Bourgeoisie: An Essay on the Social Imaginary 1750–1850* (Cambridge, Massachusetts, 2003); Peter Hallberg, "The Politics of Description: Egalitarianism and Radical Rhetoric in Pre-revolutionary Europe, Sweden 1769–1772", *History of Political Thought* XXVIII (2006), s. 291 f.; Leif Runefelt, *Att hasta mot undergången: anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830* (Lund 2015), s. 162.

12. Ågren 2017, s. 11.

13. Ågren 2017, s. 16 f. En grupp som är svår att hänföra till någon enskild av dessa principer är befäl. De var en distinkt yrkesgrupp med den specifika titeln *manhaftig*. Kraven på kompetens och utbildning var dock mindre än när det gäller präster, ämbetsmän och hantverkare. Alltså var villkoren för deras gruppekklusivitet delvis av ståndskaraktär. Åström 1950, s. 184 f.; Fredrik Thisner, *Militärstatens arvegods: officerstjänstens socialreproduktiva funktion i Sverige och Danmark, ca 1720–1800* (Uppsala, 2007), s. 55.

14. Ågren 2017, s. 8. Med reservation för att statusen som ståndsperson var tveksam för en del titulerade tjänstemän – exempelvis länsmän – och att Salas silverbergsmän var mer ståndspersonsmässiga än de flesta hantverkare. Se S. Carlsson 1949, s. 10; Wirilander 1982, s. 88; Per Frohnert, *Kronans skatter och bondens bröd: den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719–1775* (Lund, 1993), s. 50 för olika bedömningar av både hantverkare och lägre tjänstemän. Se också C. M. Carlsson 2016, s. 92.

15. Johan Biurman, *En kort dock tydelig bref-ställare...* (Stockholm, 1731). En första utgåva kom redan 1729, men 1731 års version var mer utförlig. Se vidare Stina Hansson, *Svensk brevskrivning: teori och tillämpning* (Göteborg, 1988), s. 22.

16. Ett mått på dess inflytande är alla nyutgåvor som kom ut under resten av 1700-talet: 1739, 1748, 1754, 1767 och 1792. Alla innehöll identiska rekommendationer vad gäller äretitlar. Johan Biurman, *En kort dock tydelig bref-ställare...* (Stockholm, 1739), s. 130–133; Johan Biurman, *En kårt dock tydelig bref-ställare...* (Stockholm, 1748), s. 130–133; Johan Biurman, *En kårt dock tydelig bref-ställare...* (Stockholm, 1754), s. 130–133; Johan Biurman, *En kårt dock tydelig bref-ställare...* (Stockholm, 1767), s. 130–133; Johan Biurman, *En kort dock tydelig bref-ställare...* (Stockholm, 1792), s. 130–133.

17. Till exempel adlige majoren "välborne" Julius Henrik von Höffner, 26/8 1734; syslomanen "ärevördige och höglärde" Johan Hernodius, 9/7 1734; guldsmeden "mäster" Nils Löfman, 16/6 1735. Allt ur Uppsala rådhusrätts och magistrat AIIb:1c, Uppsala landsarkiv (ULA).
18. Biurman 1731, s. 132.
19. 10/2 1735, Uppsala rådhusrätts och magistrat AIIb:1c, ULA.
20. Erik Bodman, 9/7 1734 (två inlagor); Anders Kihlberg, 29/7 1734, Uppsala rådhusrätts och magistrat AIIb:1c, ULA. Bodman titulerades ena gången dessutom med formen "ärebore och konsterefare mäster".
21. Biurman 1731, s. 132.
22. Johan Holmberg och Eva Mejer, 14/4 1735; Carl Lemoin, 16/6 1735, Uppsala rådhusrätts och magistrat AIIb:1c, ULA.
23. Carl Lemoin stod till exempel som mäster i rättens introduktion till samma ärende.
24. Anders Upström, 22/7 1734; 21/4 1735, Uppsala rådhusrätts och magistrat AIIb:1c, ULA.
25. Ågren 2017, s. 9.
26. Anne Marie Fällström & Ilkka Mäntylä, "Stadsadministrationen i Sverige-Finland under frihetstiden" i Birgitta Ericsson et al., *Stadsadministrationen i Norden på 1700-talet* (Oslo-Bergen-Tromsö, 1982), s. 197–200; 216–220.
27. Till exempel pastorskan "madame" Ingeborg Sparrman, 17/6 1734; slottsvaktmästaren Petter Bergstedt (ingen titel), 9/7 1734; "ädel och högaktad herr" om icke namngiven borgmästare, 7/1 1734; slottsfogden "ädel och högaktad" Paul Erman, s. d., Uppsala rådhusrätts och magistrat AIIb:1c, ULA.
28. Begreppsparet vertikal och horisontell stratifiering avser skillnader i rang eller status (vertikal) å ena sidan och skillnader i funktion eller samhällsförhållanden (horisontell) å den andra. Pitirim Sorokin, *Social Mobility* (New York, 1927), s. 7 f. Distinktionen är inte absolut eftersom många horisontella indelningar också var vertikala, men med vertikal stratifiering avses i denna artikel rang- eller statusskillnader inom en given grupp.
29. Nils Kyronius, 22/3 1735; Carl Hultman, 14/4 1735; Anton Papi, 19/5 1735, Uppsala rådhusrätts och magistrat AIIb:1c, ULA.
30. Detta gällde både i rättegångsprotokoll (Ågren 2017, s. 12 f.) och i rättens anteckningar i lagfartsprotokollen: till exempel vinhandlaren "herr" Olof Apelroth, 26/8 1734; akademifältskären "herr" Carl Hultman, 21/4 1735; språkmästaren "herr" Anton Papi, 9/6 1735, Uppsala rådhusrätts och magistrat AIIb:1c, ULA. Det hände också att sådana inte titulerades alls: till exempel köpmannen Erik Granberg, 17/2 1735; akademifältskären Carl Hultman, 14/4 1735; språkmästaren Anton Papi, 9/6 1735, Uppsala rådhusrätts och magistrat AIIb:1c, ULA.
31. Elisabeth Hammar, *Franskundervisningen i Sverige fram till 1807: undervisningssituationer och lärare* (Stockholm-Uppsala, 1981), s. 19.
32. Hammar 1981, s. 90; 97, 151.

33. Se not 27.

34. Personalverser över enskilda. 4:0, 1730–1739, Uppsala universitetsbibliotek (UUB). Noter till dessa följer ett eget system. Tillfällesdikterna är tryckta, men inte sökbara via bibliotek. Att referera enligt mallen författare, *verknamn* (ort, år) hjälper inte läsaren att hitta verket. Därför utgår referenserna primärt från samlingen, som arkivalier. I den är tillfällesdikterna sorterade i bokstavsordning efter huvudpersonen i hyllningen, inte efter författaren. Noterna utgår därför från principen: åsyftad person, *verkets huvudperson* [som ofta, men inte alltid är samma individ] (ort, år), samling. Se följande noter.

35. Till exempel "välborne herr" Hans Fredrik Standaerhielm och "högvälborne herr baron" Ulric von Düben, *von Düben* (Stockholm, 1737); prosten "högärevärdige och höglärde" Eric Biörck, *Biörck* (Västerås, 1734); kyrkoherden "ärevärdige och högvällärde" Magnus Fornelius, *Fornelius* (Linköping, 1733); komministern "ärevärdige och vällärde" Jacob Hagman, *Hagman* (u. o., 1735); häradshövdingen "ädle och högaktade" Carl Apelberg, *Apelberg* (Stockholm, 1738); bokhållaren "äreborne och välbetrodde" Eric Hammar, *Hammar* (Västerås, 1735); länsmannen "äreborne och välaktade" Lars Bäckman, *Bäckman* (Uppsala, 1731); kaptenskan "välborna fru" Beata Ugglå, *Bäck* (u. o., 1730). Samtliga ur Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

36. 271 av 272 kontrollerade.

37. Till exempel tenngjutaren Nicolaus Berg, *Berg* (Stockholm, 1732); gelbgjutaren Daniel Behring, *Behring* (Stockholm, 1736); mästaren Carl Engman, *Engman* (Uppsala, 1730); hovslagaren Michael Hopp, *Hopp* (Stockholm, 1731), Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

38. Till exempel tullskrivaren "äreborne och välbetrodde" Carl Jörgen Berg, *Berg* (Jönköping, 1731); inspektorn "äreborne och välbetrodde" Sven Dubb, *Dubb* (u. o., 1733); lantmätaren "äreborne och välbetrodde" Peter Duker, *Duker* (u. o., 1732); "äreborne och välaktade herren" Andreas Berg, *Berg* (Stockholm, 1739); källarmästaren "äreborne och välaktad" Philip Boevi, *Boevi* (Stockholm, 1734); köpmannen "äreborne och välaktad" Jacob Collin, *Collin* (Åbo, 1730), Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

39. Rådsmannen Martin Hartman, *Hartman* (Lund, 1730); borgmästaren Josias Hegardt, *Hegardt* (Lund, 1730), Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

40. Biurman 1731, s. 132.

41. Ågren 2017, s. 9. Se också Biurman 1731, s. 131.

42. Vid titulering. När prästmän presenterades i längre beskrivningar framhövdes däremot gärna deras fromhet. Martin Tunefalk, *Äreminnen: personmedaljer och social status i Sverige cirka 1650–1900* (Lund, 2015), s. 98.

43. Till exempel prosten Nicolaus Corylander, *Corylander* (u. o., 1737); prosten Petrus Gagnius, *Gagnius* (Stockholm, 1731); prosten Andreas Hesselius, *Hesselius* (Stockholm, 1734); professorn Andreas Grönwall, *Hof* (Uppsala, 1731); professorn Anders Celsius, *Celsius* (u. o., 1738); professorn Elias Frondin, *Christiernin* (Stockholm, 1734); akademisekreteraren Johan Erick Fick, *Fick* (Uppsala, 1738), Personalverser över enskilda. 4:0.

1730–1739, UUB. Av källan framgår inte att Fick var jurist, men det var han. Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia* III:1 (Uppsala, 1913), s. 75.

44. "troman", i *Nationalencyklopedin* 18 (Höganäs, 1995), s. 436.

45. Claes Ekeblad, *Ekeblad* (u. o., 1737); Bengt Horn, *Horn* (Stockholm, 1738); Nicolaus Barchius, *Barchius* (Västerås, 1733); Nicolaus Grip, *Grip* (Uppsala, 1737), Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB. Biskopar hade uppenbarligen en värdighet i nivå med regementschefer trots att de formellt sett inte var rangordnade vid denna tid.

46. Gunnar Artéus, *Krigsmakt och sambälle i fribetstidens Sverige*. (Stockholm 1978), s. 124.

47. Lennart Kjellberg, *Den klassiska romanens Ryssland* (Göteborg, 1964), s. 86,106; Henningsen, 2002, s. 12. Som detalj kan nämnas att de påbjudna titlarna för ryska ämbetsmän under kejsardömet anspelade på börd och inte på position. Här antydde alltså att de hade fötts till sin position likt adelsmän, inte utnämnts till den likt ämbetsmän. Kjellberg 1964, s. 85.

48. Artéus 1978, s. 134; Sandahl 2013; Ågren 2017, s. 9.

49. Artéus 1978, s. 122; 124; 126 f.

50. *Brauner* (Uppsala, [1733]); *von Fersen* (u. o., 1736); *von Düben* 1737, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB. En process där ämbetet gradvis blev viktigare än bördens för adelsmäns status pågick under denna tid. Tunefalk 2015, s. 114.

51. Detta gäller till exempel bildhuggaren Olof Ekenberg, *Ekenberg* (u. o., 1732); tapetseraren Christian Gundelach, *Gundelach* (Uppsala, 1734); bokbindaren Johan Hult, *Hult* (Stockholm, 1735), Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

52. Bruksbokhållaren Johan Holmstedt, *Holmstedt* (Uppsala, 1734); inspektorn Hans Henrich Baur, *Baur* (Lund, 1732); bruksinspektorn Martin Gezelius, *Gezelius* (Stockholm, 1733); stadsfiskalen Samuel Ekerman, *Ekerman* (Stockholm, 1739); uppbördsmanen Carl Colwin, *Colwin* (Stockholm, 1732), Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

53. Tullnären Olof Burman, *Burman* (Stockholm, 1732); lantmätaren Gabriel Esping, *Esping* (Stockholm, 1736), Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

54. Bland tillfällesdikter finns också exempel på bokhållare, inspektorer och lantmätare som titulerades välbetrodda: bokhållaren Carl Haldin, *Haldin* (Stockholm, 1735); bruksbokhållaren Erik Hammar, *Hammar* 1735; inspektorn Sven Dubb, *Dubb* (u. o., 1733); inspektorn Daniel Dömmmer, *Dömmmer* (Uppsala, 1732); lantmätaren Peter Duker, *Duker* 1732, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

55. Till exempel "vällärde": Jacob Dahlberg, *Dahlberg* (Västerås, 1736); Johannes Follenius, *Follenius* (u. o., 1733), "högvällärde": Samuel Biberg, *Biberg* (Stockholm, 1739), "höglärde": Laurentius Baelter, *Baelter* (Uppsala, 1731); Gustav Christiernin, *Christiernin* 1734; Matthias Ekström, *Ekström* (Uppsala, 1734), Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB. Det är dock värt att notera att höglärd endast förekom i samband med magisterpromotion, då den hyllade var på väg ut ur studentrollen och in i rollen som mogen akademiker.

56. Ågren 2017, s. 13.

57. Jonas Bergman, *Bergman* (Uppsala, 1730); Olof Bång, *Bång* (Stockholm, 1735), Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB. Här användes titeln dessutom om brukspatroner. Jonas Classon, *Classon* (Stockholm, 1735); Daniel Hejke, *Hejke* (Uppsala, 1737), Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB. I de fallen är det svårt att jämföra eftersom den ende brukspatron som förekom i protokollen bara kallades *berr*. Petter Mattisson, 18/1 1733, Sala silverbergslags arkiv AI:36, ULA. Det är dock rimligt att anta att högaktad inte var den etablerade äretiteln för brukspatroner i protokollen heller.

58. Johan Corlborn, *Corlborn* (Uppsala, 1734); Nicolaus Grip, *Grip* 1737, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

59. Ågren 2017, s. 11.

60. Ågren 2017, s. 9; "manhaftige" fänriken Gustav Grabbe, *Grabbe* (Åbo, 1731); "manhaftige" föraren Johan Fæder, *Fæder* (Åbo, 1735); "välmanhaftige" kvartermästaren Lars Hallberg, *Hallberg* (u. o., 1734), Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

61. Till exempel fältskären Johan Corlborn, *Corlborn* 1734; sergeanten Nicolaus Grip, *Grip* 1737; bruksinspektorn Martin Gezelius, *Gezelius* 1733; tullnären Olof Burman, *Burman* 1732; uppbördsmanen Carl Colwin, *Colwin* 1732, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB. Intressant nog endast när personer som inte skulle kallats högaktade i andra källor titulerades.

62. Laurentius Baelter, *Baelter* 1731; Samuel Biberg, *Biberg* 1739; Jacob Dahlberg, *Dahlberg* 1736; Johannes Follenius, *Follenius* 1733, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

63. Peter Hagelstein, *Hagelstein* (u. o., 1738); Carl Haldin, *Haldin* 1735, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

64. Johan Fæder, *Fæder* 1735, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

65. Lars Hallberg, *Hallberg* 1734, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

66. Komministern "välärevördige och vällärde" Carl Birgersson, *Birgersson* (Norrköping, 1738); kyrkoherden "välärevördige och höglärde" Johannes Brandtberg, *Brandtberg* (Stockholm, 1736); prästfrun "väläreborna och dygdädla" Anna Follin, *Callerholm* (Lund, 1735); prästfrun "högäreborna och dygdälskande" Maria Askebom, *Follenius* (u. o., 1731), Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

67. Se förutom noterna 53 och 57 till exempel lantmätaren "välbetrodde" Peter Duker, *Duker* 1732 resp. "högvälaktade" Peter Dukert, *Dukert* (u. o., 1732); köpmannen "välaktade" Erich Dahlbom, *Dahlbom* (u. o., 1735); köpmannen "högvälaktade" Eric Ekeroth, *Ekeroth* (u. o., 1731), Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

68. En möjlig invändning här är att skillnaderna utgick från personlig status baserad på exempelvis förmögenhet eller förtroende inom yrket. Mot det talar dock till exempel att samma person, Peter Duker, fick olika titlar i två olika verk tillkomna vid samma tillfälle. Se not 67. (Namnet stavas olika, men det är samma individ.)

69. Till exempel konsulinna "fru" Margareta Claesson, *Alström* (Göteborg, 1738); prostinnan "fru" Catharin Barfot, *Barfot* (Lund, 1730); köpmannamakan "mad." Beata Trundman, *Bång* 1735; köpmannamakan "madame" Catharina Lenning, *Grubb* (u. o., 1735); traktörskan "hustru" Margareta Hallman, *Hallman* (Stockholm, 1732); bokbindarmakan "hustru" Maria Reen, *Hult* 1735, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.
70. Till exempel pastorskan Elsa Hambræa, *Brandtberg* 1736; bokhållarmakan Elisabet Jeansson, *Hagman* 1734; köpmannamakan Maria Berghult, *Ekeroth* 1731; gelbgjutarwoman Sibilla Haas, *Bebring* 1736; hustru Hedvig Carlbom, *Carlbom* (Stockholm, 1734), Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.
71. Till exempel adliga Gunilla Montgomery, *Drake* (u. o., 1733); kyrkoherdedottern Maria Fornelia, *Fornelius* 1733; förarbruden Eva Ingman, *Fader* 1735; häradshövdingebruden Hedwig Ek, *Apelberg* 1738; länsmansbruden Barbro Liung, *Bäckman* 1731; tenngjutarbruden Birgitta Gillman, *Berg* 1732; köpmanbruden Hedvig Arnell, *Dahlbom* 1735, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB. Den specifikt adliga titeln *fröken* användes alltså inte alls. Ett enstaka undantag från jungfru-tituleringen var däremot kyrkoherdebruden Anna Follin (*Callerholm* 1735) som titulerades "mad.", rimligen en förkortning av *mademoiselle*. Termen är känd i Sverige sedan mitten av 1600-talet som titel för ofrälse och ogift kvinna av högre status. Sten Carlsson, *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor: ogifta kvinnor i det svenska ståndssambället* (Uppsala, 1977), s. 16. Den förefaller dock ha varit mycket ovanlig fortfarande på 1730-talet.
72. Bengt Lewan, *Med dygden som vapen: kring begreppet dygd i svensk 1700-talsdebatt* (Stockholm, 1985), s. 13; Janne Lindqvist Grinde, *Dygdens förvandlingar: begreppet dygd i tillfällestryck till bandelsmän före 1780* (Uppsala, 2002), s. 19–21.
73. Till exempel sergentsbruden Armica Grodman, *Grip* 1737; prostinnan Elisabeth Schult, *Canutius* (Lund, 1730); komministerbruden Maria Corylander, *Birgersson* 1738; assessorskan Brita Ahlström, *Geringius* (Stockholm, 1738); bokhållarbruden Elisabet Jeansson, *Hagman* 1734; häradshövdingebruden Hedwig Ek, *Apelberg* 1738; inspektorsbruden Clara Grape, *Dömmar* 1732; länsmansbruden Barbro Liung, *Bäckman* 1731; bokbindarmakan Maria Reen, *Hult* 1735; köpmannamakan Maria Berghult, *Ekeroth* 1731, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.
74. Till exempel förarbruden Eva Ingman, *Fader* 1735; fältskärrbruden Catharina Dicander, *Corborn* 1734; pastorskan Catharina Lithovia, *Bäck* (Åbo, 1730); bokhållarbruden Christina Hoffman, *Hammar* 1735; borgmästarinnan Maria Lange, *Hegardt* 1730; länsmansbruden Elisabet Holmberg, *Hartman* (Uppsala, 1730); hovslagarbruden Magdalena Lans, *Hopp* 1731; köpmanbruden Catharina Ahlgren, *Bergstedt* (Strängnäs, 1734); brukspatronsbruden Christina Hedengran, *Hejke* 1737, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.
75. Prostinnan Catharin Barfot, *Barfot* 1730; pastorskan Margareta Brandt, *Brundelius* (u. o., 1730); kaplansbruden Elisabetha Sipenia, *Hansenius* (Åbo, 1730); bokhållarbruden Brita Biörck, *Haldin* 1735; gelbgjutarbruden Sibilla Haas, *Bebring* 1736; guldsmedsma-

kan Anna Rolfink, *Bengtsson* (Stockholm, 1730); köpmannabruken Sara Agrelina, *Collin* 1730; traktörsmaken Margareta Hallman, *Hallman* 1732, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

76. Prästfrun Maria Askebom, *Follenius* 1731; komministerbruden Sara Kempe, *Armström* (Uppsala, 1738); prostdottern Christina Biörck, *Biörck* 1734; mästarhusstrun Anna Flodberg ("dygd- och gudsälskande"), *Engman* 1730; källarmästarbruden Margaretha Lindberg, *Boevi* 1734, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

77. Professorsbruden Anna Meurman, *Bergius* (Åbo, 1730), Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

78. Kyrkoherdebruden Sara Stokenborg, *Agrivillius* 1732, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

79. Lantmästarbruden Margareta Westerling, *Duker* 1732, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

80. Tenngjutarbruden Birgitta Gillman, *Berg* 1732, Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

81. Kyrkoherdedottern Maria Fornelia, *Fornelius* 1733; pastorskan Elsa Hambræa, *Brandtberg* 1736; komministermakan Brita Wallman, *Hagman* 1735. Dessutom användes flera av ovanstående titlar om människor av okänd social tillhörighet. Dessa har lämnats åt sidan. Personalverser över enskilda. 4:0. 1730–1739, UUB.

Summary:

Varying Styles of Address: A Comparison of Titles and Social Stratification in 1730s Sweden

This study analyses the relation between styles of addressing people and social stratification in 1730s Sweden. The aim is to see how titles signalled social belonging in practice, specifically when people communicated reciprocally. In an earlier study, titles painted a unanimous picture of social stratification. Borders between social groups were not always the same as in ideal descriptions of early modern society, but were strictly consistent. There would be little room for change if that were the entire truth; unanimous systems remain stable.

That study, however, was based on only one type of source material: court protocols. This study, therefore, tests whether other types of material will give a more varied result. To do so, two source types have been studied: letters and occasional poetry. In both, unlike court protocols, private persons addressed one another.

The results show that private persons practised more variety in title choices. This meant that sometimes the social differences were more pronounced, although

more often they were less so. Titles were chosen more to please than to categorise. Even though the differences were small, these sources indicate a potential for change, which is a result that will be important for future research.

Keywords: titles; social stratification; estate society; court proceedings; occasional poetry; professionalism

Common Sense, No Magic: A Case Study of Female Child Murderers in the Eighteenth Century

*Tine Reeb &
Ralf Hemmingsen*

What could make an eighteenth-century woman pick a random child, grab it and throw it in the canals of Copenhagen to drown? Was she ruled by the conceptions of contemporary culture and in particular religious or magic ideas? Or are there common human denominators between eighteenth-century women and women of today that allow us to identify psychiatric accounts of such actions? Popular narratives of cultural developments in Nordic societies have often assigned the eighteenth century the role of transition from a pre-enlightened society allowing magic religious explanations and authority, to modern rationality. This general outline can also be observed in studies of so-called suicide murders, that is, women who supposedly committed a murder in order to be executed themselves. However, in the following, a different approach is applied. Using our background in psychiatry and church history as part of the methodological point of departure, we set out to perform an analysis of 21 child murderers from eighteenth-century Copenhagen. With the purpose of pursuing a case study exploring the status of mental disorders in the eighteenth century and the role of religious elements in these cases, we decided to investigate court records from Copenhagen regarding this category of crimes. In addition, we looked to identify trends and developments in these individual cases supporting the general theories of the questions involved.

Theories Regarding Female Child Murderers in the Eighteenth Century

A number of studies on female child murderers in the eighteenth century have already been performed. Building on an article dating from 1937 by the German professor of law, Hellmuth von Weber,¹ scholars such as Arne Jansson, Kathy Stuart, and lately Tyge Krogh² have in different ways proposed and developed the idea

that there is an intimate relation or even causality between female child murderers and religious ideas in the eighteenth century.

Von Weber's original point of departure is the recollection of the Catholic bishop Pierre Daniel Huet (1630–1721). During a journey to Sweden in 1652, he heard a story that he recorded 66 years later in his memoirs. According to Huet, he was told by a reliable source of the execution of a Swedish man sentenced to death for the murder of a four-year-old boy. The man was in good mental health, upright, of good moral character, and easy to get on with ('mente sanus, probus, bene moratus, inter populares satis commodus').³ In broad daylight, the Swedish man seized a four-year-old boy and slit his throat. When captured, the man did not deny his crime nor excuse it. Instead, Huet cites him for announcing that he had used this method in order to die. He declared that he knew no more certain way to salvation than when the soul leaves the body while the senses are intact, the body sound, and the soul is lifted to God by the prayers of pious religious people. Naturally, the Catholic bishop Huet must have felt a strong aversion towards this heretical, murderous Lutheran Swede expressing a strong faith in the possibility of his soul being saved despite his obvious lack of pious works and even with a violation of the fifth commandment on his conscience. The bishop's story could very well be read as part of classic contemporary Catholic anti-Lutheran propaganda illustrating the moral decay and decadence that Protestantism will lead to. An orthodox Lutheran theologian, on the other hand, must find this ordinary layman in the village somewhat crypto-Catholic or heretical, since his arguments for salvation – at least in the bishop's version of the story – do not represent orthodox Lutheran faith in God or mercy in Christ. Rather this man relies strongly on works of pious people's prayers and aid for the salvation of his soul.

However, Weber and later researchers following his analysis do not pay much attention to the theological context and contradictions connected with this source. Instead Weber interprets the Catholic bishop's astonishment as a clear sign 'daß wir hier das erste oder wenigstens ein sehr frühes Auftreten einer Form des Mordes vor uns haben.'⁴ One could say that von Weber technically concludes *ex silentio* when he asserts that this type of murder is an innovation of the seventeenth century since he has no earlier sources on the matter.⁵

Nevertheless, von Weber uses Huet's story of the Swedish villager in 1652 as not only a first but also a paradigmatic example of what he calls an indirect suicide. He continues with a list of 30 cases that he finds in disparate parts of legal literature. Von Weber has not examined the records of the cases himself and the level of detail and accuracy regarding the different cases is heterogeneous, most likely as a result of the literature he uses. The majority of von Weber's cases are from the

eighteenth century, but 20 per cent of them are from the nineteenth century. Most of the cases concern German Protestants, but at least a notable 10 per cent are listed as Catholic; one is a Hussite or a member of the Bohemian Brethren and one concerns an Englishman, presumed Anglican. Von Weber is aware of the scarce and arbitrary character of his collection of cases, and he expresses caution and reservations about representativeness and the reliability of the statistics of his research. But on the basis of his investigations, he concludes that one can establish a phenomenon of murders committed with the motive of the killer being executed himself. He also concludes that there is an increase in these crimes during the eighteenth century – a standpoint for which he finds support from Professor Karl Ferdinand Hommel in a comment on his German translation of Cesare Beccaria from 1778.⁶ Von Weber also mentions the Danish decree from 1767 on melancholic murderers as a proof that the phenomenon was ‘sehr stark in Dänemark verbreitet.’⁷ Curiously enough, von Weber’s own abstracts from the 30 cases reveal that a number of the convicted were sentenced to prison, displaying that the presumed suicidals were far from certain to attain death through this method.

Von Weber connects murder as an indirect means of suicide with ‘ein irrigen Religionsbegriffen,’ namely the idea that a suicide was excluded from heaven and forever damned.⁸ He cites how the Prussian jurist Ernst Ferdinand Klein, known for his work of enlightenment through legal reform, repeatedly turned against and criticized ‘Übertreibungen des orthodoxen Protestantismus.’ One may bear in mind that Klein was educated at the anti-orthodox, pietistic university in Halle, and he considered the connection he observed between crimes committed in order for the offender to be executed as the result of untrue Christianity. In other words, according to Klein and von Weber the root is not religion but false orthodox or folk religious ideas.

Von Weber’s primary interest is not religion but rather the development of crime, society and culture, the latter categories styled in organic terms. He describes the phenomenon of indirect suicide, its rise and decline in order to gain knowledge of the organisms of different cultures or societies in history. He claims indirect suicide to be part of the organism of eighteenth-century culture and the religious ideas of that organism to be the explanation for the indirect suicides. Or as he puts it: ‘Es sind religiöse Vorstellungen, die diese Kriminalität auslösen.’⁹

In other words, von Weber claims an albeit complicated logical link between child murderers of the eighteenth century and a concept of indirect suicide connected to the contemporary popular religious ideas. This fits with the parallel between a decline of the cases of his material and his idea of a general spread of enlightenment and irreligiosity during the last decades of the century.

Arne Jansson continued elements of von Weber's line of thinking in his work on homicide and suicide in early modern Stockholm. Jansson terms the phenomenon suicidal murder, 'that is, those murders which were committed for the purpose of being condemned to death and executed.'¹⁰ His research finds an opposite proportion between a decline in manslaughter and a rise in cases of suicidal murder in the seventeenth and eighteenth centuries corresponding to his sociological ideas of a civilizing process. He identifies the typical offender as a single woman living in social isolation,¹¹ and he mentions a decrease in the importance of family, church congregations and occupational society as grounds for an 'increased individuation' and a significant increase in suicidal murders parallel to a contemporary increase in suicide.¹² In other words, he finds that the number of suicidal murders and suicide rose at the same time, and that even though there may be a notable religious conceptual framework present, it is first and foremost the social factors that are the triggering cause.

According to Jansson's statistics on Stockholm, the suicidal murders peaked between 1690 and 1719 – a period when Lutheran orthodoxy was still dominant but the individualism of Lutheran pietism was on the rise. On the basis of a footnote in C. Nyholm's book on the death penalty from 1858 Jansson speaks of 'a fanatical religious teaching known from eighteenth-century Denmark, according to which the killing of an innocent child guaranteed salvation for both the victim and the perpetrator, naturally after the proper rituals furthered repentance for the latter.'¹³ However, Nyholm has no specific reference to the foundation of the alleged fanatical religious teaching. And as mentioned, Jansson's cases from Stockholm appear to peak before pietism spreads. Also, Jansson remarks that there were 'individual cases reported, even during the nineteenth century, as well as in our own time.'¹⁴ This speaks in favour of his own theory of holding social explanations rather than religious fanaticism as the activating cause.

The American historian Kathy Stuart has also worked with cases of indirect suicide but she prefers to call it 'suicide by proxy'.¹⁵ She claims these murders to be an unintended consequence of the social discipline expressed in the death penalty. Her research gives evidence of the existence of suicide by proxy in Catholic and Lutheran areas alike. And she concludes: 'The theological differences in the two confessions' official teachings on suicide and forgiveness of sins did not affect how Catholic and Lutheran common folk reacted to suicide or how perpetrators of suicide by proxy performed their script.'¹⁶ In her view both Catholics and Protestants instrumentalized the criminal justice system of the eighteenth century to meet their own needs.

In 2012 Tyge Krogh published a new addition to the theories on what he labels 'suicide murders' in his book, *A Lutheran Plague*. As suggested by the title Krogh points out Lutheran pietistic religion as the principal cause of the phenomenon. He defines a suicide murder by its motive¹⁷ – which makes it decisive that the murderer has a desire to die. Nevertheless, a number of the examples in Krogh's accounts appear to have a spontaneous or revengeful character.¹⁸ This includes the case of Sidzel Chatarina Sivertsdatter, who killed the child of her employers in 1697 after they treated her badly. She then went to the authorities to give herself up and explained that she committed the crime to cause the parents of the child pain, but Krogh states that Sidzel 'started the Copenhagen suicide murder wave.'¹⁹

Krogh does not require the murderer to have explicit premeditation or a death wish in order to categorize a case as a suicide murder. He settles with one of four characteristics for a suicide murder:²⁰ First, if the murderer states a wish to be executed or gives no reason for the murder. Second, if the murderer has no reason to harm the victim. Third, if the murderer gives him- or herself up or does not try to hide the crime. Fourth, that the authorities consider it a suicide murder. This allows Krogh to classify a total of 83 murders in Copenhagen from 1697–1789 as suicide murders, the killings peaking in the period 1750–1769.

To Krogh suicide is part of the killers' motive but he regards a pietistic desire for salvation to be the proper cause. The soteriology of the different confessions leave the Catholic and Reformed murderer with a less obvious likelihood of salvation for his soul, while the Lutheran theology promises the salvation of even the greatest sinner through the grace of Christ. This along with the dramatic and emotionally charged narratives told in the 'Skillingsviser' or popular ballads lead Krogh to see religious or magical ideas connecting the execution and means to salvation of the soul as the root of the murders. Krogh accentuates the popular understanding of the nature of the execution ceremony as a particular Lutheran motivation. Like Weber, he neglects the Catholic element of faith in works, and the Catholic nature of the hope for a special quality of prayers and help from ordained or pious persons assisting the salvation of the soul of the condemned person.

A number of contradictions and questions arise from the work of Krogh. In several of his cases the murderers do not turn themselves in and some even try to avoid the death penalty by claiming mental instability. This could indicate that not all the murderers in his material were suicidal and that Krogh's criteria for selection of cases are too wide. Another issue concerns the almost consistent lack of evidence of pietistic religious commitment on the part of the murderers

and the absence of explicit religious discourse in the testimonies from the killers themselves. Finally, Krogh mentions that he is aware of the existence of the phenomenon of indirect suicide in Catholic areas. In addition, indirect suicide is known to occur in the seventeenth century and a number of Krogh's own examples predate the spread of pietism in Denmark. At the end of his book, Krogh states himself that the death penalty 'will always attract people with a wish to die' and refers to the case of Jens Nielsen in 1892, who was the last Dane to be executed for a crime committed in peacetime. Nielsen had a clear and explicit wish to be executed but no religious motive. Krogh adds that suicide as a motive for committing murder is also well known in the twentieth century and refers to the work of sociologists who have examined the phenomenon in present-day USA. These murders do not appear to be caused by religious culture in the eighteenth century, nor by a pietistic Lutheran wish for salvation.

Krogh gives an opening for a different explanation. He mentions that it was not until the 1760s that authorities 'allowed a plea of depression to influence the verdict.'²¹ He adds: 'The claims about the mental state of the murderers are sparse and inconclusive, but they may indicate that some of the murderers were people who today would be considered mentally ill. In other words, it could be argued that the murders were the result of an inadequate understanding of mental illness in the eighteenth century.'²² Consequently, it may be fruitful to examine psychiatric elements of the murders.

The Legal Framework

The legal framework regarding these eighteenth-century murders in Copenhagen could be outlined as follows: In the Danish Code of 1683 paragraph 1-19-7 states that if a person is furious ('rasende') or mad ('galind'), he or she can be detained. Paragraph 6-6-1 asserts that a killer should lose his own life, but paragraph 6-6-17 adds that if a homicide is committed in delirium ('vildelse') and fury ('raseri'), the offender should not be punished by death, but a financial compensation should be provided to the family of the victim. Other mental states such as melancholy did not qualify as a suspension of reason or insanity at first.²³

In addition to this legislation, there are three royal decrees of relevance. The first is from 16 October 1697 and concerns offenders who, with the design and intention to kill, have murdered their spouse, their master, their mistress or a child of their employers. It does not mention anything regarding suicidal motives

of the murder. The decree is directed towards murders of a gross character and extends the punishment from simple decapitation so that it also includes additional pinching with red-hot tongs and the loss of the right hand.

The second royal decree of relevance is from 7 February 1749. While the decree from 1697 only affected murderers killing the family of their employer to suffer the punishment additional to the regular death penalty, the new 1749 decree was designed to make the increased punishment applicable to all murderers killing without preceding cause or clear motive. Pinching with red-hot tongs, the right hand cut off by axe before decapitation along with a subsequent humiliating display of the dead body were the means used in this decree to stop or prevent future murders. This decree also introduces restrictions on the execution ritual. The sentenced prisoner is to be decapitated with no ceremony, nor decorative clothing, hat or cap, and is to be driven to the execution on the nightman's dray. This is intended to be an added insult to the punishment with an expected preventive effect.²⁴ In two executive orders known as rescripts to the administrative officials from 12 February 1751 and 22 December 1758, the king admonishes the use of the decree of 1749, and they bear an indirect witness to the reluctance of the authorities to make use of the extended punishments and restricted ceremony.

In 1757 a legal advisor to the king, Henrik Stampe, proposed a radical new approach to the punishments of so-called melancholic murderers. In cases where the murderer had committed the killing in pursuit of an execution, Stampe suggested a dispensation from the fundamental principle of *jus talionis* found in Exodus 21:23–25 as well as the Danish Code of 1683. Instead of losing their lives the convicts should be sentenced to strenuous work, branded and whipped every year on the day of the crime and when death finally caught up with them, their bodies should suffer the humiliating display of a murderer. Time was not yet ripe for Stampe's proposal but in 1767 it finally went through and radically changed the principles of punishments in Denmark-Norway and Iceland,²⁵ thus renewing not only the punishment for this particular type of crime, but also breaking ground for modern principles of punishment in general.²⁶

The legislation bears witness to the phenomenon of indirect suicide. But it does not give any indications as to the extent of the cases. It does give a hint at what the contemporary legislators considered the root of the problem. Stampe's comprehensive text with the 1757 proposal explicitly describes the murderers as 'melancholic and depressed persons,' but it does not have any mention of religion. Nevertheless, as shown above, religion was to become a dominant theme in the research on the phenomenon conducted by modern scholars.

A Renewed Interdisciplinary Approach

Up to now investigations of female murderers in the eighteenth century have been undertaken by people from law and social or cultural history. In order to explore the phenomenon from a new perspective we have used our academic background in psychiatry and church history to analyse source material from some of the cases from Copenhagen. This is done in order to explore what the material can reveal regarding the mental state and the religion of the murderers, and in addition to see how our findings fit with the existing overarching theories or meta-narratives.

Using the detailed court records as a source for creating a clinical hypothesis about the individual in question is a psycho-historic approach that warrants some clarification. Firstly, our approach does not involve any psychoanalytical, biological or specific sociologic theory to interpret the case material. Secondly, our approach does not involve a projection of contemporary, polythetic diagnostic concepts²⁷ onto the statements by the offenders from eighteenth century. The obvious problems of such anachronistic transference have been thoroughly discussed by Lynn Hunt, Thomas A. Kohut, Philip Pomper.²⁸ Instead, we apply somewhat more generic and less volatile mental concepts such as affect, state of mood, delusions and raging madness, some of which were recognized from ancient times,²⁹ mentioned in the Danish Code of 1683 or discussed during the eighteenth century (e.g. the decree of 1767).

We are aware that some of the concepts (e.g. melancholy) had a broader content at least in the early eighteenth century compared to the contemporary concept of depression.³⁰ In eighteenth century, concepts of affects and emotions of the individual were not prevalent outside philosophy,³¹ and the concept of subjective mental life, i.e. clinical phenomenology, was developed after the eighteenth century.³² In our analysis we do presume that the delinquents of the eighteenth century did have emotions and expressed affects, even though these concepts were not scientifically established at the time, at least not at the level of the individual.³³

Our interpretation and retrospective clinical synthesis is not anchored in a specific psychological or biological theory. Instead we rely on the phenomenon-oriented principles advocated by Karl Jaspers in his classic 'General Psychopathology'.³⁴ The court records rarely, if ever, allow for a genuine phenomenological approach, but we have still tried to maintain a non-theory-fixated distance to the empirical material in question. Thus, we had to employ some degree of empathy into the interpretation of events, although we are aware of the difficulties of plac-

ing ourselves inside the experience of people from another segment of society and over the time gap of 300 years.

Nevertheless, to enlarge the field of discussion of crimes and punishment in the eighteenth century, it seems of interest to try to open what Lynn Hunt has called the black box of individual mental states,³⁵ not least when concepts like suicide murders are involved. The alternative would be to leave the individual completely out of the equation of interpreting actions performed and judged by individuals.

The empirical material of this exploratory study comprised 20 cases where females were sentenced for killing a non-newborn child. One case of a male killer was included for clinical reasons. The cases are selected from the list of suicide murderers in Copenhagen established by Tyge Krogh,³⁶ and our material includes nearly half of all Krogh's 48 cases of child murders performed by women during the period 1697–1789. For this exploratory investigation, we did not have the resources to study all cases, and the criterion for selection of cases was that the brief case summaries by Krogh mentioned some features relating to social or mental aspects of the case. Such features also occurred in some of the non-selected cases, however. Hence, we do not consider our selection to be systematically biased. But admittedly, our interest was focused on mental aspects. The issue of suicide as a motive was not a selection criterion (or bias) as this is clearly expressed in some of Krogh's brief summaries and not so explicit in other of the selected cases. Also, the mention of religious aspects, e.g. the devil, remorse, consecrated earth, was not a criterion for selecting or deselecting a case.

The Case Studies

We posed three questions to the selected cases: (1) Did mental aspects appear in the cases, thus allowing for a retrospective clinical hypothesis about the mental state of the offenders? (2) Did theological or religious concepts and arguments appear as a motivation or influence in the court proceedings? (3) Could trends concerning 1 or 2 be identified over the span of the eighteenth century?

If we look briefly at the whole group of 21 child murderers examined, our estimate is that in four cases of long-term confinement to the Spin House or prison, there may have been an existential death wish. In one case, revenge was an explicit motive. In five cases, the killing related to psychogenic affect reactions of acute stress or adjustment disorder; in two cases the delinquent probably suffered from melancholy, i.e. severe depressive disorder and in nine cases mental disorders

such as organic brain disorder, blurred consciousness/amnesia, insanity/delusion or personality disorder were probable causative or concomitant motivators for murder. All cases were from Copenhagen, Denmark, and the sampling period of the cases ranges from 1697 to 1772.

Below we have selected six cases to illustrate what is available in the empirical material, as well as to present the practical, methodological approach to describe and evaluate the mental and religious aspects of the cases. Clinically, the selected examples serve to illustrate the main groups of mental disturbances present in the material as a whole: existential death wish (suicide murders), melancholia (depression), affect reaction, two examples of psychotic (delusional) states, and personality disorder. The case presentations mainly follow a common structural scheme: Offence and background, explicit motive, information during court proceedings (mental or religious aspects), legal issues, and comments by the authors.

Existential Death Wish: The Case of Dorthe Pedersdatter

The first category of cases concerns women who express an explicit existential death wish. One of these was processed at the City Court, the Magistrate's Court and the Supreme Court in 1758.³⁷ Dorthe Pedersdatter, previously married to a peasant, was the daughter of peasants and lived in a small provincial town (Løgstør) until she received a long-term sentence at the Spin House (Børnehuset) for theft at the age of 40. On 8 July 1758, 51-year-old Dorthe Pedersdatter cut the throat of a 4-year-old boy inside the Spin House. After the killing she walked directly to the prison madhouse and gave herself up.

As a motive she stated that she had 'these evil thoughts' (of killing someone) because of her long imprisonment. Immediately after the murder she had told the prison master that she felt her long-term imprisonment to be unbearable. The court proceedings did not reveal any signs of anger, revenge or mentally disturbed behaviour, and her mental state was not further elucidated in court. But no religious themes at all are revealed during the court proceedings. Dorthe Pedersdatter was sentenced according to the rescript of 1749, pinching with red-hot tongs, ablation of the right hand, and decapitation and was executed on 11 January 1759.

In this case there is no indication of mental disturbance. If Dorthe Pedersdatter had previously been mentally disturbed this is likely to have been mentioned in court by the defence. Based on the court records it is likely that she did in fact commit the murder in order to terminate her long-term imprisonment, which was

possibly perceived as devoid of any perspective for the future. Thus, this case may be termed an existential suicide murder.

Three cases from 1714, 1744 and 1748 also concern women with long-term sentences, which comprises the same motive structure, and with no convincing indication of macroscopic mental disorder. These women also killed children of other inmates, and with no sign of anger or revenge towards the victim or its family. There was no mention of a religious motive or a pietistic concern for the salvation of the soul in any of these cases, which may all be considered as suicide murders in the sense that the wish to terminate an unbearable situation was the dominant determinant apparent from the court records.

Depression or Melancholia: The Case of Anne Michelsdatter

In a second group of cases, we can identify elements of depression in the behaviour of the murderer. A typical example is the case of Anna Michelsdatter, who was executed 4 December 1714 for cutting the throat of her own 5- or 6-year-old child on 5 January that year.³⁸

Anne Michelsdatter gives no specific motive for her actions. She stated that she and her fiancé came to Copenhagen from Jutland, but they lacked money and she became ill, depressed ('tungsindig'), and stayed in bed for six weeks. She felt weak and depressed, and she explains in court how she experienced that everything she did with her hands was unsuccessful. She then had the thought of killing her child. Later, she said that she was out of her mind and senses, uneasy and tense, otherwise she would not have killed her child.

In court it was documented that Anne Michelsdatter had previously been out of her mind, and the defence argued that she was not yet mentally stable when she committed the crime. The attorney for the prosecution held that she was not insane at the time of the crime even though she had been insane previously.

There was no expressed death wish, and as mentioned above, Anne Michelsdatter subsequently regretted her deed. There were no religious connotations during the court proceedings.

In this case there was strong evidence of previous episodes of insanity, possibly a manic state. At the time of the murder she had been ill, depressed with low self-esteem for weeks, and it is not possible to decide whether her economic worries were part of the reason for her condition or if this was part of her reasoning due to the disturbed mood. A probable hypothesis is that the killing was an expression of her pathological, depressed mood.

The discussion in court included the theme of the time relation between insanity and crime, and the court was not convinced that she was delirious or raging mad at the time of the crime, and hence she was not covered by the exemption in 6-6-17 of the Danish Code. There existed no medical or forensic option to handle cases that were not raging mad, but still severely mentally disordered. This ambiguity concerning cases of melancholy persisted throughout the eighteenth century.

Acute Stress Disorder or Abnormal Single Reaction: The Case of Anna Knudsdatter

On 4 June 1736, 17-year-old Anna Knudsdatter killed a five-year-old girl by cutting her throat, and gave herself up to the police.³⁹ The victim was unknown to her.

Since the age of 13, Anna Knudsdatter had served several landlords as a housemaid, without problems being reported. For two years she had been formally betrothed to the soldier Johan Hunsch, who had promised to marry her. Suddenly, round 2–4 June, he broke his promise, his colonel brusquely sent Anna Knudsdatter out of his office, and Hunsch took away a chagrin coat that was precious to her, and humiliated her verbally. Within a few hours Anna Knudsdatter now ‘became so strange in her head that she did not know herself’, took a knife with the idea of killing whatever child she met, committed the murder and gave herself up to the police. As the specific motive she mentioned desperation because she had been deceived by her fiancé. In court she expressed no explicit wish to die, and none of the witnesses indicated that she was suicidal.

In court the counsel for the defence argued for mental disturbance using the following terms: ‘strange, foolish, insane, strange ideas, tired of life, raging mad, desperate, lacking intent, out of her senses’ and argued that she should be exempted from the death penalty according to article 6-6-17 of the Danish Code of 1683. After the death sentence had been passed, Anna Knudsdatter and her brothers wrote to the King using terms such as ‘insane, raging mad, rashly, desperate, and being urged by the Devil’. All arguments were in vain, but the King finally mitigated the sentence implying the Anna Knudsdatter was only to be pinched by red-hot tongs (‘gloende tænger’) once, before execution. The Devil was not mentioned by Anna Knudsdatter in court, and only adduced in the petition to the King, as a term on the long list of arguments for mitigation, most likely compiled by the defence.

The court proceedings were detailed, very matter-of-fact, and included a thorough discussion of mental issues. Anna Knudsdatter never expressed a death wish, and the term 'tired of life' was only used in the appeal court by the defence attorney, and in the petition, most likely written by him.

This 17-year-old, formerly stable, woman killed a child immediately after what she described in court as being humiliated and losing her life prospects of marriage, as well as valuable goods. As a hypothesis it seems probable that Anna Knudsdatter experienced an acute stress disorder including a transient change of judgement, and constriction of consciousness; i.e. a dissociative reaction of affect. Modern psychiatric literature⁴⁰ describes such cases where a formerly healthy person experienced a strong tension of 'depressive-desperate mood', and feel that 'something dramatic' must happen in order to regain inner equilibrium. Strøm-gren directly points to cases where '...housemaids that are being badly treated by their employer, and feel left alone by God and people, set fire to the house, to get away from there'. This does not imply revenge, or a death wish; it is a dissociative, emotional reaction. Such reactions are sometimes termed 'abnormal single reactions'.⁴¹

In our material there are additional cases of probable acute stress disorder or single abnormal reactions from 1697 (false accusation of theft), 1706 (unable to find a place for her child during a cold winter evening), 1731 (violence and humiliation by her fiancé), and 1759 (left by close friend; possibly emotionally unstable) where the mental condition leading to the child murder similarly developed acutely, without any premeditation.

Considering the eighteenth century context of these cases, it may be added that the psychogenic impact of the life events like those confronting Anna Knudsdatter may have been stronger than it appears today, since in 1736 she may not have an alternative to marriage to ensure an acceptable societal standing. Similarly, in some cases false accusations of theft motivated murder in a state of affect, and it must be noted that theft might lead to long prison sentences, as well as social exclusion.

In the present case, Anna Knudsdatter and the defence attorney listed at least 12 expressions denoting mental disturbance. Thus, the court hearings allowed for a thorough attempt to characterize her condition, even without a medical vocabulary being available. Religious elements were, however, remarkably absent in the testimony to determine events and motives in court, as well as in the verdict and the reasons given for punishment.

Psychotic State: The Case of Margrethe Christensdatter

The following cases comprise examples of further categories of mental disorder by the murderers.

The first was processed at the City Court and the Magistrates' Court and regards Margrethe Christensdatter.⁴² On 19 December 1741 the 23-year-old woman pushed a 9-year-old girl into the canal where she drowned. She knew the child's parents, but there is no indication of motive such as anger or revenge against the victim of her family. In court Margrethe Christensdatter explained that about two weeks before the murder she had dreamed that she would perform a killing. Since then this idea persisted in her mind, and she felt inclined to do it and ended up finally carrying out the dream. During court proceedings it appeared that Margrethe Christensdatter had served as a housemaid in several positions, and that she had left her present position a few weeks earlier without informing her parents who lived in town. She also mentioned that she had injured her hand, which was swollen. Since two weeks before the murder she had slept at her parents' house, but her mother had been worried as she did not show up for two days. Margrethe Christensdatter told in court that she had wandered around to various churches, and walked the streets. Witnesses also reported that she had appeared ruminative and depressed ('tungsindet'), and walked out of the room when her mother asked questions. Margrethe Christensdatter's employers stated that she had appeared somewhat strange ('sær sindet'). She explained herself that she had been to church when the priest had mentioned the missing girl, and she had felt 'loaded with sinister thoughts' ('beladt med tungsindighed'). Some days later she gave herself up to the authorities. She further explained that after the deed she had been very anxious and perplexed ('ængsted og i urolighed'), but initially she felt unable to report to the police.

During the trial Margrethe Christensdatter was asked to elaborate on her motive, both by the prosecution and by her defence attorney, implying that she might have killed to die herself. She repeatedly denied this motive and said: 'no, definitely not', and she then referred to her previous explanation that she got this idea through a dream some weeks earlier. The court overrode the arguments for mental disturbance put forward by the defence, and she was sentenced to death according to the rescript of 1697, even though only murders of employers and their family were the focus of this rescript.

This 23-year-old woman had served in several positions when she got the persistent idea of killing, and left her job. She was described as somewhat mentally strange by her employer. It appears from court proceedings that during a

two-week period prior to the murder, she was restless, in a changed mood, and wandered around in streets and churches. For two days she disappeared, and then came back home, still not telling anyone that she had left her job. During this time, she constantly struggled with the nagging thought of killing.

Clinically there may be several possible explanations for her condition. She may have been in a state of polymorphic psychosis as she describes in detail feeling symptoms such as being restless, uneasy, having delusions, dissociative reactions, difficulty in discriminating between dream and reality, as well as fugue. But she could also be in a mixed state of affective disorder. Theoretically, an alternative explanation is that the swollen lesion on her hand led to an infection, that organically affected her mentally, but there is no strong evidence for this option.

Margrethe Christensdatter did not express a death wish at any time, though she accepted the verdict. It may be noted that after the murder she did not give herself up until several days later after having wandered around town.

There were no specifically religious themes apparent in court, except that the word temptation was mentioned in the description of her intrusive idea of killing. It appeared that Margrethe Christensdatter visited churches several times during her wandering around town, but there is no indication of a religious motive in her own statements or the court records.

Psychotic State, Delusions: The Case of Anna Olsdatter

The 33-year-old Anna Olsdatter killed a four-year-old boy while sentenced to the Spin House or women's prison for a long term.⁴³

She explained herself that during the previous months she had secretly had a stillbirth, kept the dead body for two weeks before secretly disposing of it. Following this she had been placed in the madhouse for a week, and at least since then she had had the idea of killing a child. As the motive for killing the specific victim Anna Olsdatter mentioned that the mother of the child had mocked her the previous summer.

Upon her arrest, Anna Olsdatter gave an incoherent description of events, including the false statement that she was now pregnant. Further, she maintained that the name (Martin Hansen) of the father of her secretly stillborn child was known to everyone in the Spin House. At no time did she indicate a death wish, and there were no traces at all of any religious considerations or references to any of the parties during the trials.

In court, there was no mention of Anna Olsdatter's mental state, and she was given the elaborated sentence of amputation of her right hand and pinching with red-hot tongs before decapitation. This was approved by the King.

Mentally, Anna Olsdatter may have been in a state of post-partum psychosis, with dissociative and depressive features. In our opinion, however, it seems more likely that the stillbirth was a delusional idea, and that Anna Olsdatter was in a state of psychosis during the whole course of events leading up to the murder. One example of her illogical way of reasoning is the statement that everyone knew the name of the dead child's father, when at the same time she explained that the birth was secret, logically implying that her pregnancy must have been secret as well. In principle, it cannot be excluded that she was somewhat mentally retarded, and that might partly explain her strange behaviour and inconsistent explanations, but there is no positive evidence of cognitive disability. There were no traces of religious references in open court. Furthermore, Anna Olsdatter expressed no death wish at all.

Personality Disorder: The Case of Marie Lisbeth Johansdatter

The last category can be illustrated by the case of 17-year-old Marie Lisbeth Johansdatter.⁴⁴ On 26 January 1757 she cut the throat of a three- or four-year-old boy while confined to the Spin House for one year. After the killing she intended to return to the spinning room, but the mother of the child forced her to show where her son was. Marie Lisbeth Johansdatter was then transferred to the madhouse.

Since puberty Marie Lisbeth Johansdatter had behaved indecently, possibly been a prostitute, and behaved in a maladaptive way. She was found guilty of theft and sentenced to the Spin House for a year. She stated that she committed the murder because of maltreatment in the Spin House, and she wanted to put an end to this suffering. A few weeks before the killing she had urged her father to help her out of the Spin House. Several witnesses stated that she was not being treated differently from other inmates.

The defence attorney did not plea mental disturbance, and the court stated that in the light of her one-year confinement her future was not without prospects and thus she had no reason to be tired of her life (*tadium vitæ*), which might have explained a wish to die. The court discussed the concept of *tadium vitæ*, which alludes to melancholy, and stated that a murder *ex tadio vitæ* was a doubly premeditated murder, and thus worse than killing in a state of affect and anger (*in ira sine ulla praemeditatione*). Thus, the court touched upon the question of whether

melancholy was a partial mental disturbance not invalidating a person's judgement, or a state of insanity, and this conceptual ambiguity prevailed in court cases throughout the eighteenth century.⁴⁵

A clinical hypothesis about Marie Lisbeth Johansdatter might be that this defiant, promiscuous young woman had a personality disorder, possibly a dissocial and histrionic, or an emotionally unstable personality. The defence abstained from mental arguments, and the ambience of the court's comments may reflect her defiant, outwardly assertive attitude, giving her motive a timbre of 'see what you made me do'. It is not obvious that Marie Lisbeth Johansdatter actually wanted to die. It appears more likely that she had built up a strong emotional tension, and took action simply to bring about a change in her situation. As in some of the other cases, this histrionic delinquent was marginalized at the bottom of society, and this may have been a co-determining factor in her doing something unusually dramatic to be noticed at all. She was sentenced to pinching with red-hot tongs, and loss of her right hand before execution. As in the other cases, court proceedings were detailed, and orientated towards elucidating the actual events. Several witnesses were questioned in addition to Marie Lisbeth Johansdatter herself. There were no supernatural, magical or religious references at all.

In addition to the illustrations presented above, the material comprised several other types of mental disturbance, i.e. mental change over months, possibly syphilitic or epileptic (1711), amnesic state (loss of memory about the crime) (1715, 1747), possibly organic brain disease (1765), chronic mental disorder (1771), recurring insanity, possibly melancholy or delusional ideas (1772). There is no indication of a death wish in any of these cases.

Preliminary Results and Perspectives

As mentioned initially, we put three questions to the material. First, we investigated the appearance of mental aspects in the cases and the possibility of a retrospective clinical hypothesis about the offenders. As illustrated in the six cases, the detailed court records often reveal an explicit interest in establishing the motive of the crime, thus leaving us with a description, or overt indications of the mental state of the offender. The offender and often witnesses were questioned with a somewhat deductive, systematic method. The question of premeditation was important to the court, and in this context mental aspects were discussed in detail in some of the cases. Even though psychiatry was not

yet developed as a professional discipline and the people involved in the cases were not experts, one finds a rather large vocabulary describing the mental condition of the criminals. In many cases, witnesses, judges, and advocates show a genuine interest in exposing a nuanced albeit not scientific understanding of the mental state of the accused.

The second question concerned theological concepts and religious motives or arguments in the court records. Religious motives and transcendent references have, however, proved surprisingly hard to find. Except for questions regarding communion in some cases,⁴⁶ there were very few religious references and few if any traces of any magical or irrational world-view on the part of any of the parties involved. The mentioning of the Devil in one case was not part of the testimony, but was a *post hoc* argument by the attorney.

And thirdly, with regard to trends or developments we found that apart from a couple of references to communion there is no significant change or development in this respect during the 60-year period (1697–1758) of our cases – that is, a period when pietism emerged both within the state administration and among the general public. In five of the 21 cases the killer is questioned about when he or she last took communion (1731, 1736, 1742, 1747, 1757), and only one of them is a Spin House inmate. In the remaining 16 cases there is no mention of the subject. Even though the total number of cases is only 21 and the concern of the matter may seem sporadic, one could trace a chronological pattern, as the subject is absent from 1697–1730, occurs with some regularity in cases of murderers from outside the Spin House from 1731–1757 but disappears from 1758–1772. Despite the obvious limitations of the material, it may bear vague, indirect witness to the spread of pietism in the contemporary culture although not as a triggering cause of the crimes.

Among the cases presented above there was only an explicit death wish in one case (1758), and among the whole material investigated there was a total of four cases where long-term inmates killed children out of a probable wish to die themselves. In four of the cases no death wish was mentioned at all, and in one case (1757) the delinquent probably killed to obtain a change of situation rather than out of a wish to be executed.

Besides the four cases of a probable existential death wish, the other 17 cases comprised a wide range of mental disorders e.g. depression, psychotic states, amnesia, and a group of cases of acute stress reaction/abnormal single reaction of a dissociative (psychogenic) character.

Our data suggest that at least for the present group of (mainly) female child murderers, the background and actuation for killing may be less straightforward

than is implied by cultural historians working with the concept of so-called suicide murders.

In our opinion the mental – and social – aspects and conditions were decisive or at least important co-determinants of the killings. Except for four cases there was no suicide intention, and no pertinent religious motives at all were to be identified from a scrutiny of the court records.

The question of why these women killed a child instead of killing themselves remains open. The obvious answer from this preliminary case study is that very few of them had a consistent wish to die, and that except for a frequently expressed wish to be buried in consecrated ground, religious motives and magical ideas were practically absent. The reason that the killers spelled out that the reason for their affect reactions or irresistible impulses to cut children's throats may have been that children were easy to handle, not dangerous, to some extent 'anonymous' to the killer, and that at the time probably everyone had experience of slaughtering animals by cutting the throat. Further, it cannot be excluded that the high death rate among small children in society in general may have added to perception of the role of children and their value.⁴⁷ In some cases, especially Spin House cases, the marginalized position of the perpetrator may have been a co-determinant for doing something exceedingly dramatic to attract attention, and the victims were the only group with an even lower status, i.e. the small children of other marginalized offenders.

Closing Remarks

The results of our investigation call for a modification of an established theory regarding female child murderers in the eighteenth century.

Although a death wish can be detected in a minority of our cases, the idea of execution as a short cut to salvation is entirely absent as a motive in the court cases at which we have looked. If one were now to argue that the issue of cynical suicide-murder was implicit, 'an invisible elephant in the room' so to speak, then it is surprising that in some cases the elephant so suddenly manifests itself, (e.g., in the talk of *ex tadio vitae* in Marie Lisbeth Johansdatter's and several other cases), and in the case of Margrethe Christensdatter in 1742, where the issue of suicidal intention was openly discussed in court: when asked in court Margrethe Christensdatter herself denied suicidal intent by saying 'no, definitely not', and repeatedly held to her explanation of a dream becoming an intrusive and irresistible impulse to kill. It may be a little surprising that this case is highlighted by Krogh,⁴⁸ as being paradigmatic of suicide murders.

We must conclude that a thorough scrutiny of the source material for these cases points to social and mental rather than religious causative factors for these crimes.

As previously mentioned, there has been debate about the general hermeneutical value of using modern psychological or psychiatric perceptions on individuals of the past. Despite relevant reservations and obvious challenges we would claim that in the cases of female child murderers, modern psychiatry may help provide new and relevant answers. Also, those four of the 21 cases in which we are able to establish a positive existential death wish do not differ significantly from cases of 'suicide by cop' or parallel, and on the face of it irrational, criminal phenomena found in the secular societies of the USA or Europe in our own time.⁴⁹

As an example of a child murder that may resemble the eighteenth century killings, a case from 1997 in Copenhagen may be mentioned. This case comprised a housemaid that killed the 2-year-old twins of her employer, and was unable to provide an explicit motive.⁵⁰ She was not previously recognized as mentally disturbed, and an initial forensic examination identified no major mental disorder. Later she appeared to be psychotic, with bizarre ideation. Had this double murder happened in the eighteenth century she was likely to have been convicted according to the 1697 decree and executed. And as there was no explicit motive of anger or revenge, she might have been included in the meta-concept of suicide murderers. There is a similar Scandinavian case from 2017 (personal communication), but for discretionary reasons we are at present unable to reveal details of the case. These examples are mentioned to illustrate that such tragedies do happen in a completely secular present-day environment, even though these kinds of child murders are less common than in the eighteenth century.

The vast conceptual void between the law and the missing discipline of forensic psychiatry during the eighteenth century leaves space for academics of later times to consider or construct certain general concepts or myths about how this void was filled at the time, e.g. pietistic excesses, magical world views and an inexplicable, morbid attraction to the dramatic staging of executions. Our investigation of individual court cases reveals no trace of these or other mythologies.

Instead, this in-depth case study indicates that court proceedings in the eighteenth century were perfectly 'matter-of-fact', and left considerable space for contextually relevant and socially appropriate reflections in open court. In some cases this also included mental aspects, even in the absence of a defined medical vocabulary. To a large degree, these court proceedings were characterized by 'common sense' throughout the eighteenth century.

In other words, the specialized investigation of the 21 court cases does not bear witness to life in the eighteenth century as an existence generally characterized by a particularly pre-enlightened, enchanted, magical and irrational world view, as assumed in the meta-narratives of the genealogy of modern societies as presented by Hellmuth von Weber, Tyge Krogh, and a variety of twentieth-century cultural historians and sociologists. Instead, one can reach a different conclusion if one tries to open the black box of individual mental states, to borrow the previously mentioned phrase by Lynn Hunt.

Religious beliefs did undoubtedly influence the shaping of the law and the legal framework of living. But the material examined here demonstrates that religious beliefs do not impregnate the proceedings in court or the testimony of ordinary people in what could then – and can now – appear as irrational and mentally ill criminal behaviour. One could ask whether general narratives depicting the world of the pre-enlightenment population as irrational or magical are products of romanticism, or a belief in a specific timing of the idea of progress rather than a rational reading of the material it has left us.

Notes

1. Hellmuth von Weber, 'Selbstmord als Mordmotiv', *Monatsschrift für Kriminalbiologie und Strafrechtsreform*, 28 (1937).
2. Arne Jansson, 'Mörda för att få dö', in Arne Jarrick and Johan Söderberg (ed.) *Människovärdet och makten: Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850* (Stockholm, 1994), p. 21–52; Arne Jansson, *From Swords to Sorrow: Homicide and Suicide in Early Modern Stockholm* (Stockholm, 1998); Kathy Stuart, 'Suicide by Proxy: The Unintended Consequences of Public Executions in Eighteenth-Century Germany', *Central European History*, 41 (2008). DOI: <https://doi.org/10.1017/S0008938908000575>; Tyge Krogh, 'Henrettelsens fascination: Om selvmordsmord og statreligiøsitet i 1700-tallet', *Den Jyske Historiker*, 105 (2004); Tyge Krogh, *A Lutheran Plague: Murdering to Die in the Eighteenth Century* (Leiden, 2012).
3. The original Latin text is printed in Weber 1937, p. 161.
4. Weber 1937, p. 161.
5. When von Weber states that the cases seem to disappear around 1800, there could also be a methodological weak point since new classifications of the phenomenon could transfer these cases to mental and medical records rather than legal records.
6. Karl Ferdinand Hommel, *Des Herren Marquis von Beccaria unsterbliches Werk von Verbrechen und Strafen* (Breslau, 1778), § 37, pp. 179.
7. Weber 1937, p. 167.
8. While there are several references to suicide in the Bible (e.g. Samson, Saul and Judas

Iscairiot) condemnation is not found in the biblical texts. In the days of early Christianity suicide became associated with martyrdom or heathen stoicism, and as Augustine opposed both he claimed in *De civitate Dei*, that taking any life, including one's own, is a violation of the fifth commandment. Thus as Augustine became an authority throughout the Middle Ages, leading theologians (e.g. Thomas Aquinas) and many societies until modern times have shared his opinion. Also in this matter a theological rupture occurred with the thinking of Martin Luther. Although some of his statements on the subject (found in the uncertain oral *Tischreden*) may seem to be somewhat divided on the subject, his theological argumentation was clear. Luther considered the person committing suicide as a child of God being overwhelmed by the Devil, but since that can happen to any Christian, the suicide was not to be classified confounded or damned as a person. The final break with the medieval view on suicide as a (mortal) sin within mainstream Lutheran theology was instigated by the works of the philosopher and theologian Immanuel Kant. Even though popular belief may have kept the old medieval view, suicide was removed from criminal law in Lutheran countries (e.g. in Prussia as early as 1751, Denmark in 1866) considerably earlier than in predominantly Anglican (England 1961) and Catholic (Ireland 1993) countries, cf. Karl Hoheisel and Anna Christ-Friedrich, 'Suizid', in *Theologische Realenzyklopädie* (Berlin, New York, 2001).

9. Weber 1937, p. 177. On page 178 he adds: 'Denn die Tates lagen ja keineswegs im Sinne der religiösen Lehren; sie waren vielmehr Fehlleistungen dieser. Man ist versucht, hier von einer rationalen Zersetzung religiöser Vorstellungen zu sprechen. Denn die Morde hatten mit echt religiöser Haltung nichts zu tun, sondern entsprachen einer veräusserlichenden Auffassung, die an deren Stelle ein kompliziertes und dadurch den Fehler im Ansatz verbergendes Rechenexempel setzte, das durch den Zaun der verbotenden Normen einen Weg zu dem erwünschten vorzeitigen Tode zu weisen schien.'

10. Jansson 1998, p. 49.

11. Jansson 1998, p. 34. Jansson uses Emile Durkheim's sociological approach to suicide when working out his thesis.

12. Jansson 1998, p. 49.

13. Jansson 1998, p. 53. The opus cited by Jansson is supreme court judge Carthon Christoffer Valdemar Nyholm, who speaks in a very unspecific way: 'Det er bekjendt nok, at det var en i forrige Aarhundredes Midte temlig (sic) almindelig udbredt religionssværmærisk Lære, at den sikreste Vei til Salighed var at komme af Dage paa en voldsom Maade, dog maatte det ikke skee ved Slemmord; desaarsag valgte man da at dræbe den Første, den Bedste, dog helst uskyldige Børn og opnaaede saaledes ... med et Slag at skaffe tvende Sjæle Adgang til Himmerig.' C.C.V. Nyholm, *Dødsstraffen efter almindelige Lovgivningsgrundsaetninger og danske Ret* (Copenhagen, 1858), p. 35.

14. Jansson 1998, p. 70.

15. Stuart 2008, p. 414.

16. Stuart 2008, p. 445.

17. Krogh 2012, p. 15.
18. Jeffrey R. Watts, 'Tyge Krogh: A Lutheran Plague', *Church History and Religious Culture*, 93 (2013), 147–148. DOI: <https://doi.org/10.1163/18712428-13930121>
19. Krogh 2012, p. 27. It is noteworthy that according to Krogh's own statistics he finds only three additional cases in the period 1697–1709.
20. Krogh 2012, p. 16.
21. Krogh 2012, p. 32.
22. Krogh 2012, p. 33.
23. Knud Waaben, *Retspsykiatri og strafferet i historiens lys* (Copenhagen, 1997), p. 22. This is also visible in our own investigations of the 21 cases.
24. Krogh 2012, p. 242.
25. Ditlev Tamm and Morten Kjær, *Henrik Stampe – Enevældens menneskelige ansigt* (Copenhagen, 2013), pp. 30–36; Krogh 2012, pp. 144–51. See also Hans Adserballe, *Fribedsberøvelse og tvang i psykiatrien: Historiske og retspsykiatriske studier med særligt henblik på den danske sindssygelov af 1938* (Risskov, 1977).
26. Tamm and Kjær 2013, p. 30.
27. DSM-5: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, APA. American Psychiatric Publishing 2013. ICD-10: International Classification of Diseases and Related Health Problems, 2nd ed. WHO 2003.
28. Lynn Hunt, 'Psychology, Psychoanalysis, and Historical Thought', in Lloyd Kramer and Sarah Maza (eds.), *A Companion to Western Historical Thought* (Hoboken, 2002), 337–356. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470998748.ch18>; Thomas A. Kohut, 'Psychohistory as History', *The American Historical Review*, 91 (1986), 336–354. DOI: <https://doi.org/10.2307/1858137>; Philip Pomper, 'Problems of a Naturalistic Psychohistory', *History and Theory*, 12:4 (1973), 367–388. DOI: <https://doi.org/10.2307/2504699>
29. Cf. Waaben 1997.
30. Hjalmar Helweg, *Den retslige psykiatri i kort omrids*, 2nd ed. (Copenhagen, 1949).
31. G. E. Berrios, *The History of Mental Symptoms* (Cambridge, 1996).
32. Karl Jaspers, *General Psychopathology*, (Manchester, 1963).
33. The limited space of this exploratory presentation does not leave space for a detailed discussion of all mentally relevant expressions in the court records; however, such a detailed presentation will be available in Ralf Hemmingsen and Tine Reeh, 'Mentale tilstande hos kvindelige barnemordere i det 18. Århundrede', *Bibliotek for læger* (forthcoming).
34. Ibid.
35. Hunt 2002.
36. Cases were selected on the background of Tyge Krogh's extensive list of so-called suicide murderers, Krogh 2012, pp. 177–211. The selected cases are Sidsel Cathrine Sivertsdatter (1697), Sidsel Hansdatter (1706), Jacob Olsen (1711), Johanne Christensdatter (1714), Anne Michelsdatter (1714), Mette Lauritzdatter (1715), Elemine Olufsdatter (1731), Anne Knudsdatter (1736), Anna Maria Nielsdatter (1737), Margrethe Chris-

tensdatter (1742), Karen Jensdatter (1744), Sidse Andersdatter (1747), Anna Louise Pedersdatter (1748), Anna Olsdatter (1752), Anna Magdalena Jensdatter (1754), Marie Lisbeth Johansdatter (1757), Dorthé Pedersdatter (1758), Anna Andersdatter (1759), Gertrud Jensdatter (1765), Elisabeth Frandsen (1771), and Ulrica Nordberg (1772).

37. We have worked with the accounts of the City Court found in Rgsk. voucher 113–114, Byfogedregnskaber, Københavnske regnskaber, Reviderede regnskaber, RA/Statens Arkiver and also the court records found in Bytingsprotokol p. 36 and 51, Københavns Byting, Landsarkivet for Sjælland, Statens Arkiver. The case is summarized by Krogh 2012, p. 200.

38. To illuminate this case we worked with a vast body of material. Accounts from the City Court found in Rgsk. p. 69 ff., Byfogedregnskaber, Københavnske regnskaber, Reviderede regnskaber, RA/Statens Arkiver. Accounts on the case from the Magistrate's Court are found in Domprotokol Rådstueretten, 17 September 1714, pp. 512–515 and Rådstueprotokollen p. 372 both in Københavns magistrat, Københavns Stadsarkiv. Documents from the case are also found in Indlæg til Sjællandske Tegnelse 1714/471, Danske Kancelli, RA/Statens Arkiver. The case is also mentioned in a broadsheet ballad 'En ny Klage-Vise siunget af en Misæderinde navnlig Johanne Kirstine Christens Datter' in the collection of the Royal Danish Library. Tyge Krogh treats the case as a religious suicide murder in *ibid.*, p. 181.

39. The case was heard at the City Court and the Magistrates' Court. Documents on the case are found in Rgsk. 1736 voucher 187, Byfogedregnskaber, Københavnske regnskaber, Reviderede regnskaber, RA/Statens Arkiver and Inlæg til Sjællandske Tegnelse 1736/333, Danske Kancelli, RA/Statens Arkiver. See also Tyge Krogh, p. 189.

40. Hjalmar Helweg, *Den retslige psykiatri i kort omrids*, 2nd ed. (Copenhagen, 1949); Erik Strömberg, *Psykiatri*, 11th ed. (Copenhagen, 1974).

41. *Ibid.*

42. Accounts of this case can be found in Rgsk. 1742 voucher 184, Byfogedregnskaber, Københavnske regnskaber, Reviderede regnskaber, RA/Statens Arkiver; Inlæg til Sjællandske Tegnelse 1742/161, Danske Kancelli, RA/Statens Arkiver. In addition the incident is described in Henrik Gerner, *Nogle mærkværdigheder som angaaer Henric Gerner, hans Vita og fata tillige med nogle efterretninger, som løber ind i samme materie om de evangeliske brødre af den Augsburgske Confession, Unitas Fratrum kaldet* (Copenhagen, 1772), pp. 98–109. Krogh lists the case in Krogh 2012, p. 193.

43. The case is accounted for in Københavns byting, ekstraretsprotokol 1752 p. 372, Landsarkivet for Sjælland/Statens Arkiver; Inlæg til Sjællandske Tegnelse 1752/354, Danske Kancelli, RA/Statens Arkiver; Højesterets voteringsprotokol 1752 p. 194, RA/Statens Arkiver. The case is listed in Krogh 2012, p. 197.

44. Files on this case are found in: Domssager 1757-B39, Den kombinerede ret, RA/Statens Arkiver. It is also listed in *ibid.*, p. 199.

45. E.g. Waaben 1997.

46. The question of communion is raised in the cases of 1731, 1736, 1742, 1747, and 1757.
47. An illustration of how the infant mortality rates (presumably 20–15 per cent did not live to be one year old) left its mark on the perception of children is seen at <http://natmus.dk/historisk-viden/temaer/boern-1660-2000/boernedoedelighed/>.
48. Krogh 2012, pp. 2–4. In addition, as mentioned previously Margrethe Christensdatter did not turn herself in until some time after the crime, which also weakens the impression of her killing as motivated by a wish to be executed.
49. As mentioned, this is also indicated in the works of both Jansson and Krogh.
50. Retslægerådets Årsberetning, 1997, pp. 95–97, J.H. Schulz Grafisk AS.

Summary:

Common Sense, No Magic: A Case Study of Female Child Murderers in the Eighteenth Century

This article presents the results of a psychiatric and church-historical analysis of the substantial court records from 21 cases of female child murderers in eighteenth-century Denmark-Norway. We investigated, first, the appearance of mental aspects in the cases and if they allowed for a retrospective clinical hypothesis regarding the mental state of the offender. Second, traces of theological or religious elements and third, trends or developments in the cases from 1697–1758 were considered. After an introduction to the legal framework, we present six cases with mental aspects, comprising existential death wish, depression, acute stress disorder, polymorphic psychosis, psychotic state and personality disorder to illustrate findings regarding the murderers' mental states. Religious elements and developments proved hard to find. The results of the analysis point to social and mental rather than religious causative factors for the murders. To some degree they resemble present-day “suicide by cop” or homicides committed by mentally ill persons. This calls for a modification of the theory of so-called suicide murders and a religious or particularly Lutheran component in this regard. The in-depth analysis indicates that court procedures were perfectly commonsense and included mental aspects but seldom religion – and no magic.

Keywords: Religion and psychiatry; suicide murder; mental disorders; court procedures; female child murderers; mental illness in eighteenth century; Hellmuth von Weber; pietism; Lutheran soteriology

Den nordiske oplysning og 1700-tallet i et konfessionskulturelt perspektiv

Invitationen til den anden nordiske konference for 1700-talsstudier i Uppsala (2017) inviterede os til at reflektere over, hvordan vi omtaler 1700-tallet som periode, og hvilket historisyn dette bringer os. 1700-tallet fremstilles ofte og med rette som Oplysningstidens store århundrede. I den velkendte, klassiske skolebogsversion er der her tale om en emancipatorisk fortælling om en generation af *philosophes*, der bevæbnede med fornuft, i et opgør med kirken og kongemagtens kombinerede åndstyranni, befriede Europa fra overtroens lænker. Senere skulle dette revolutionerende opgør danne fundamentet for det moderne, liberale demokrati. I sådanne klassiske modernitetsfortællinger fremstår Oplysningstiden som en dominerende, ustoppelig bevægelse i Europa, der kulminerer med Den Franske Revolution. En sådan kulmination findes også i en mindre dramatisk, men ikke mindre forløsende, udgave i dansk historieskrivning i form af de store landboreformer i 1780'erne, særligt Stavnsbåndsløsningen i 1788, der ofte fremstilles som en særlig dansk, fredelig og konsensusorienteret vej ind i moderniteten.¹

I forlængelse af en diskussion om kønsblindhed i historiefaget, påpegede den svenske historiker Inger Hammar i sin afhandling fra

1999, at man i ligeså høj grad havde en tendens til at fortie religionens rolle historien. Historiefaget led simpelthen af *religionsblindhed*.² Vender man blikket mod 1700-talsforskningen, særligt i Norden, kan der være noget om kritikken for så vidt, at denne periode i religionens, teologiens og kirkens historie har været et underbelyst og utraditionelt forskningsfelt at beskæftige sig med – og det gælder i øvrigt også indenfor kirkehistorie. Interessen for kirke og religion i 1700-tallet er dog stigende både i og udenfor Norden. Endvidere er man i stigende grad blevet opmærksom på, at der ikke er noget nødvendigt historisk modsætningsforhold mellem oplysning og religion. Spørgsmålet er, hvilke redskaber vi har til at beskrive religionens historiske rolle i samfundet, i forskningen og i historieskrivningen med?

Et florerende bud inden for kirkehistorie har været at anvende *konfessionskultur* som et analytisk greb til at beskrive, hvorledes forskellige konfessioner både præger og præges af den samfundsmæssige og kulturelle historiske udvikling. De nordiske samfund er fra et kirkehistorisk perspektiv særegne, idet de siden Reformationen mere eller mindre har været monokonfessionelle, lutherske samfund. Man har ud fra dette i nordiske forskerkredse spurgt ind til, hvad den lutherske konfession har betydet for samfundsudviklingen i disse lande fra Reformationen til i dag. Et eksempel

på denne forskningsinteresse, som jeg selv er del af og som danner grundlag for min egen motivation til dette essay, er det tværfaglige forskningscenter LUMEN (*Center for the Study of Lutheran Theology and Confessional Societies*) på Aarhus Universitet, hvis hovedinteresse er at undersøge forholdet mellem konfessioner og samfundsudvikling i et *longue durée* perspektiv.³ Også her bliver begrebet konfessionskultur hyppigt benyttet til at beskrive denne relation. I dette essay vil jeg diskutere mulighederne for og svaghederne i at anvende begrebet konfessionskultur i studiet af 1700-tallets historie. Der er tale om en tilgang, der lægger op til at betone kontinuitet frem for brud i 1700-tallet som periode samt betydningen af forskellige konfessioner (som for eksempel lutherdommen i de nordiske lande) for den kulturelle og politiske samfundsudvikling såvel som for sociale normer og mentaliteter.

Oplysningstidens taksonomi

Oplysningen som begreb og periodebetegnelse har været omdiskuteret siden 1700-tallet, men har særligt siden 1970'erne været udsat for lidt af en fragmentering. En sand kaskade af oplysninger – den radikale, den moderate, den nationale, den atlantiske, den religiøse, den tidlige, den sene, den lange osv. – er med andre ord vokset frem. Denne øgede opmærksomhed på geografiske og nationale variationer har også ledt til formuleringen af en *Skandinaviske* eller *Nordisk Oplysning*, som i lighed med den tyske *Aufklärung* op gennem 1700-tallet var langt mere religiøst influeret end dens franske og hollandske modstykker.⁴

Fragmenteringen af oplysningsbegrebet giver i sig selv problemer. På den ene side risikerer man at udvande oplysningsbegrebet til en grad, hvor det betegner alt (og intet) i 1700-tallet. På den anden side kan man ikke bruge et 'klassisk' entydigt oplysningsbegreb uden i en eller anden grad at forsimpler historien.⁵ Det pragmatiske svar på dette problem er at tage forbehold for den analytiske kategorisering af

oplysningen overfor en mudret og sammensat virkelighed. Oplysningsfilosofferne satte som bekendt fornuften i højsædet for deres tidsalder, men, som Thomas Bredsdorff har bemærket, "sådan er der ingen mennesker der er, fra morgen til aften og natten med".⁶ En måde at anskue oplysningens udfoldelse i alle dens politiske, kulturelle og nationale kontekster er i stedet at anskue den, som Joachim Whaley foreslog allerede i 1981, som "a practical reform movement deeply concerned with political and social realities".⁷ Der er med andre ord forskel på ideologiske grundformuleringer af oplysningens idéer og samtidens behov for lavpraktiske og pragmatiske hensyn.

Selvom forestillingen om Oplysningen som et fundamentalt anti-religiøst projekt stadig har tilslutning, så har der gennem de seneste årtier etableret sig en stigende erkendelse af, at oplysningen kan anskues som en kompleks samling af fænomener snarere end som en singular filosofisk tænkemåde.⁸ Fremfor at anskue oplysningen som et fænomen, der kun fungerer på et abstrakt idéplan, som man kan slå til og fra afhængigt af situationen, lægges der altså op til at betragte den ud fra en kontekstuel og kausalitetsbestemt tilgang. Man kunne f.eks. anskueliggøre det historiesyn, sådanne overvejelser afføder, ved at se oplysningens udbredelse som en gradvis *synkronisering* mellem forskellige lag og områder i samfundet både synkront og diakront gennem historien. Gennem denne synkronisering blev oplysningen inkorporeret i en eksisterende kultur, der blandt andet var præget af (ikke nødvendigvis anti-fornuftige) religiøse idéer. Hermed lægges der op til at se religion ikke som en stopklods, men som en deltager i samfundsforandringen og som en central del af det levede liv.

Konfessionalisering og konfessionskultur

Indenfor især tysk kirkehistorie bliver perioden fra 1560 til 1650 i Europas historie ofte betegnet som *konfessionaliseringens tidsalder* (The Confessional Age). Udviklingen af denne

betegnelse forbindes i særdeleshed med de tyske historikere Heinz Schillings og Wolfgang Reinhards arbejder.⁹ Som Schilling har fremhævet, så udviklede de fire store kristne konfessioner (lutherdommen, calvinismen, katolicismen og den anglikanske kirke) sig efter Reformationen til "internally coherent and externally exclusive communities distinct in institutions, membership, and belief".¹⁰ Med *konfession* henvises der til den post-reformatriske kristendoms vægtning af bekendelseskriterier og liturgier som konstituerende for det konfessionelle tilhørsforhold, som *Den Augsburgske Bekendelse* (1530) og *Konkordiebogen* (1580) har været det i lutherdommen. Begrebet *konfessionalisering* udspringer heraf som et religionssociologisk begreb i den forstand, at der henvises til institutionaliseringen af kirken samt dennes indvirkning på samfundet.¹¹ Antagelsen er, at kirke og religion i denne periode var bærende piller for den sociale orden, hvorfor religiøs og social forandring var uadskillelige størrelser.

Historiografisk er begrebet konfessionalisering opstået i opposition til både social- og kulturhistorien i forsøget på at danne et begreb, der kunne rumme begge tilgange. I Schillings version kan begrebet konfessionalisering bruges til at fremhæve strukturelle og funktionelle ligheder fremfor forskelle mellem konfessioner – altså som et eksempel på den almene historisk-sociologiske effekt af kristendommen på tidlig moderne samfund. Dertil kommer en tese om, at konfessionalisering har haft en væsentlig betydning for etableringen af den tidlig moderne stat som et instrument for kongemagtens magtkonsolidering i samfundet samt disciplinering af befolkningen.¹² Det følger således, at begrebet er knyttet til tidlig moderne historie, som et trans-europæisk fænomen i kølvandet på konsolideringsperioden efter Reformationen.

Hvor Heinz Schilling anskuer Europas hovedkonfessioner som parallelle, men grundlæggende funktionelt ækvivalente systemer, der

vægter kirkens funktion som en regulerende og modererende faktor i samfundsdannelsen, så har den tyske kirkehistoriker Thomas Kaufmann karakteriseret forskellige konfessioners egenart og indbyrdes variation med begrebet *konfessionskultur*.¹³ Begrebet *konfessionskultur* betoner forskellige konfessioner og kulturers indbyrdes forhold; deres konstante parallelle og dynamisk udvekslende eksistens. Konfession kan skabe kultur (og kulturelle fænomener i bred forstand) og omvendt kan kultur skabe konfession. Med inspiration fra den canadiske filosof Charles Taylors begrebsbrug kan man sige, at *sociale forestillinger* indlejret i forskellige konfessioner både former og bliver formet af og i samfundet.¹⁴ Hvor konfessionalisering hos Schilling har været knyttet til det tidlige moderne, foreslår Kaufmann, at principielt også nutidens sociale forestillinger og idéer kan anskues i et konfessionskulturelt perspektiv – altså med udgangspunkt i samfundets konfessionelle grundlag. Konfessionskultur dækker således både over det samfund, der er fremvokset på baggrund af en konfessionalisering og den fortsatte kulturprægning, konfessioner udøver. Denne kulturprægning behøver ikke kun at finde sted på et nationalt, ideologisk niveau (som Kultur med stort K), men kunne også tænkes ind i mere folkelige traditioner, normativ adfærd, arkitektur, materialitet og landskab. På denne måde kan konfessionskultur forstås som det historiske resultat af konfessionalisering.

Er konfessionskultur ikke bare en eufemisme for at bedrive kirkehistorie, kunne man måske spørge. Både konfessionalisering og konfessionskultur har i høj grad fungeret som perspektiverende og rammesættende begreber indenfor kirkehistorie. Kaufmann fremhæver konfessionskultur som et aktivt og dynamisk begreb med vægt på samspillet mellem konfession og samfund. Konfessioner virker ikke kun fra oven, men fungerer også som en kulturel indlejring eller fælleskultur i samfundet. Kaufmann anlægger på denne

måde et tværfagligt perspektiv, særligt med inspiration fra kultur- og mentalitetshistorie, der er bredere anlagt end snæver kirkehistorie, i forsøget på at vise, at en konfession også ændres under indtryk af det samfund, den eksisterede i. Man kan rejse det naturlige spørgsmål, hvor stort et omfang begrebet konfessionskultur kan tænkes at have: skal det forstås som ét element blandt mange eller som selve grundlaget for kristne samfunds kulturhistorie? Svaret har i den grad været afhængigt af, hvorledes den enkelte historiker har omsat begrebet. Med Thomas Bredsdorffs bemærkning in mente, forekommer det mest overbevisende at anskue konfessionskultur som ét element blandt mange, der eksisterer i sammenspil med andre strømninger, som for eksempel Oplysningen. Som den danske teolog Bo Kristian Holm fremhæver, retter begrebet konfessionskultur en særlig opmærksomhed mod regionale variationer og særtræk inden for forskellige perioders store idéstrømme, idet han konkluderer, at: "Med begrebet konfessionskultur bliver det lettere at forstå, hvordan Danmark på den ene side var en del af kulturelle strømninger i Europa, på den anden side gav mange af disse strømninger et tydeligt luthersk præg".¹⁵ Jeg vil i det følgende give nogle eksempler på mulige områder for studier af konfessionskultur i 1700-tallet.

Konfessionskultur bragt ind i 1700-tallet

Reformationen medførte som bekendt tydelige og varige ændringer i kristnes forhold til kirke og tro. Samtidig, og ligeså bekendt, trak den lange spor ud i det verdslige liv. Med Reformationen blev kongen overhoved for kirken i sit kongerige. Det betød, at kirke og stat blev forenet, i den forstand at kirken blev et instrument for staten.¹⁶ I forhold til den danske enevælde kom lutherdommen som konfession nok klarest til udtryk i selve lovgivningen. Kongen var ifølge kongelovens første paragraf forpligtet på at ære, tjene og dyrke *Den Augs-*

burgske Bekendelse, hvilket senere blev implementeret i Christian V's *Danske Lov* (1683). Ifølge *Danske Lov*, der var skrevet med forbillede i den lutherske trestandslære, var kongen kirken overhoved med eneret til at anordne alle religionssager – igen i henhold til *Den Augsburske Bekendelse*. Ligeledes skulle al religionsudøvelse i kongens riger og lande stemme overens med den lutherske lære. Adskillige elementer i lovgivningen var udarbejdet direkte ud fra en luthersk kristendomsforståelse, blandt andet lovgivning om ægteskab, lydighed og ikke mindst strafferetten, der var bygget op efter de ti bud.¹⁷ Lovkomplekset blev selvsagt konstant udvidet, men *Danske Lov* bibeholdt ikke desto mindre sin grundlagskarakter igennem hele enevælden. Sideløbende fastholdt det teologiske fakultet (samt fra 1740'erne det juridiske fakultet) på Københavns Universitet sin uofficielle position som rådgivende (og i forhold til håndhævelse af censuren: tilsynsførende) instans for kongen og centraladministrationen i forbindelse med religiøse og moralske anliggender.¹⁸

Den konfessionelle arv afspejledes også i opfattelsen af statens ansvar over for samfundet og den enkelte kristne. Gennem for eksempel fattigforsorg, skolevæsen og landbo- love tog staten ansvar for at opdrage befolkningen til gode, kristne borgere, der kunne bidrage positivt til det fælles bedste. Et af de mest oplagte eksempler på videreførelsen af en specifikt luthersk tradition i det verdslige liv er skolen. Vigtigheden af at udbrede Luthers lære blandt landets ungdom var allerede blevet understreget i *Danske Lov*, og i løbet af første halvdel af 1700-tallet blev mulighederne for og kravene om at gå i skole kraftigt udvidet for den brede befolkning. I landets skoler og gymnasier skulle der undervises i Luthers *Lille Katekismus*, som under indtryk af pietismens opdragelses- og fromhedsideal blev suppleret af hhv. Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed* (1737) og senere den mere oplysningsinspirede Nicolai Edinger Balles *Lærebog i den Evang-*

lisk-Christelige Religion (1791). Disse lærebøger er i sig selv gode eksempler på, at det konfessionelle ideal blev påvirket af og udviklede sig med samtidens strømninger. Vigtigheden af at besidde et kendskab til Luthers lære blev fastholdt gennem hele 1700-tallet og blev endda forstærket med indførelsen af konfirmationen i reformationsåret 1736. Konfirmation, som en slags eksamination i Luthers lære, var en væsentlig forudsætning for erhvervelsen af borgerrettigheder og embeder.¹⁹ Det nok mest berømte eksempel på konfirmationens betydning fandt sted i årene op til statskuppet i 1784, hvor det konservative Høegh-Guldbergstyre bevidst udskød kronprins Frederiks konfirmation i to år i forsøg på at forhindre ham i at indtræde i statsrådet.

Den lutherske konfession er generelt nogenlunde identificerbar *fra oven* – det vil sige i forbindelse med den enevældige stats normer, lovgivning og socialpolitiske initiativer. Derimod er konfessionskultur *fra neden* som en slags folkelig fælleskultur på mange måder en langt vanskeligere størrelse at arbejde med, da der her sjældent refereres direkte til luthersk konfession eller tradition. I stedet må man rette blikket mod områder, hvor en konfessionel arv kan komme indirekte til udtryk i tankemønstre, diskurser, normer, adfærd, sædvaner og så videre, som for eksempel i forholdet mellem sognepræsten og lokalsamfund eller i forestillinger om husstand og familie, arbejdsetik, socialt ansvar og borgerdyd.²⁰ Man vil her forventeligt støde på et broget felt af idéer, hvor ideologiske forestillinger og praktiske hensyn krydser veje. For eksempel forsvandt forestillingen om den gode borger som værende et kristent menneske på ingen måde med oplysningen. Selv under 1780'ernes landboreformer, der er blevet kaldt højdepunktet for den oplyste enevælde i Danmark, var forsikringen om, at ophævelsen af stavnsbåndet også ville medvirke til at skabe gode kristne medborgere en vigtig del af legitimeringen af reformerne.²¹ Implementeringen – og ikke

mindst *legitimeringen* – af nye idéer byggede med andre ord videre på, men forandrede også, den eksisterende forestillingsverden.

Styrker og svagheder i begrebet konfessionskultur

Kan begrebet konfessionskultur imødekomme anklagen om religionsblindhed? Konfessionskultur er, som det blev antydnet i indledningen, i stigende grad blevet et samlingspunkt for tværfaglig forskning i protestantismens, særligt lutherdommens, betydning for samfundsudviklingen i Nordvesteuropa efter Reformationen. At anskue 1700-tallets oplysnings- og reformbevægelser i et konfessionskulturelt perspektiv betyder at have blik for den konfessionelle tradition, som disse bevægelser blev inkorporeret i og ofte legitimeret i forhold til. Styrken i begrebet konfessionskultur ligger i mine øjne netop i den tværfaglige, brede mentalitetshistoriske og historisk-sociologiske forståelse af religion og religiøsitet. Svagheden ved begrebet er imidlertid, at konfessionskultur, som en slags fælleskultur eller social forestilling, hurtigt kommer til at fremstå som passiv, udtalt og uden behov for nærmere kvalificering.

Den metodiske udfordring ved at anvende begrebet konfessionskultur ligger dels i at undgå at underspille eventuelle antagonistiske forhold op gennem historien og dels i at undgå at idyllisere forholdet mellem konfession og samfund. Konfessionskultur kan hurtigt blive til et grænseløst og teleologisk overbegreb, hvor alle kulturelle fænomener kan inkluderes i det. I forlængelse heraf ligger der i Kaufmanns fremskrivning af variation og særegenhed konfessioner imellem en risiko for at overspille forskellige konfessionskulturelle fænomener som værende specifikt konfessionelle/lutherske og ikke 'blot' udtryk for en almen kristen kulturarv. Enhver brug af begrebet konfessionskultur må således have blik for begrebets grænser samt kunne fremvise kausalitet mellem konfession og fænomen.

Hvorom alting er, anlægger begrebet konfessionskultur et perspektiv, der vægter

længerevarende kontinuitet og fælleskulturel kontekst som en vigtig ramme for studiet af 1700-tallets reform- og oplysningsbevægelser. Heri ligger endvidere en insisteren på, at religiøse idéer og konfessionelle traditioner har en aktiv forklaringskraft overfor – og andel i – den historiske udvikling. Dette perspektiv er vigtigt i forhold til at nuancere forståelsen af kirke, tro og kristendom, hvad enten man vil se dem som mere end blotte repræsentanter for et reaktionært, stillestående verdenssyn eller undtagelsesvis og isolerede bevægelser i forhold til den rationalistiske oplysningstids historiske progression. En forfølgelse af dette perspektiv vil, med alle nødvendige forbehold in mente, lede til en grundigere forståelse af oplysningen som bevægelse, sådan som den udfoldede sig i Norden, og i 1700-tallets samfund som helhed.

Eva Krause Jørgensen

Noter

¹ Nyere eksempler på denne tolkning inkluderer Claus Bjørn, *Dengang Danmark blev moderne eller historien om den virkelige danske utopi* (København, 1998); Uffe Østergaard, "Denmark: A Big Small State: The Peasant Roots of Danish Modernity", i John L. Campbell, John A. Hall og Ove K. Pedersen (red.) *National Identity and the Varieties of Capitalism: The Danish Experience* (Montreal, 2006); Birgit Løgstrup, "Den danske vej til moderniteten", *Temp – tidsskrift for historie*, 6, nr. 12 (2016), s. 59–73; se også Eva Krause Jørgensen, *Breaking the Chains: An Intellectual History of the Discursive Struggles over the Danish Agrarian Reforms, 1784–1797* (Aarhus, 2015).

² Inger Hammer, *Emancipation och religion: den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860-1900* (Stockholm, 1999), s. 32; se også Bo Hanson, "Begreppet religionsblindhet", i Sven Arne Flodell (red.), *Religionsblindhet* ([s.l.], 2006), s. 135–157; Eugene McCarragher, "On a Certain Blindness in Historians", *Fides et Historia* 44:1 (2012), s. 54–60.

³ Samme udgangspunkt finder man også i forskningsprojekter og -netværk som ProNoLa (*Protestant Legacies in Nordic Law: Uses of the Past in the Construction of the Secularity of Law*) ledet af Lisbeth Christoffersen ved Københavns Universitet, der undersøger protestantismens betydning for nordiske retsopfattelser, og EPCOT (*Eucharistic, Political and Cultural Organizational Transformation before, under and after the Reformation*) ledet af Jette Bendixen Rønkilde ved Aarhus Universitet, der undersøger nadverens betydning for samfundsorganisation på tværs af konfessioner.

⁴ For eksempel Nina Witoszek, "Fugitives from Utopia: the Scandinavian enlightenment reconsidered", i Øystein Sørensen og Bo Stråth (red.) *The cultural construction of Norden* (Oslo, 1997), s. 73ff.; Thomas Bredsdorff, *Den brogede oplysning. Om følelsernes fornuft og fonuftens følelse i 1700-tallets nordiske litteratur* (København, 2003); Kasper Eskildsen, "Den nordeuropæiske oplysning", *Fortid og Nutid*, nr. 1 (2005); Ellen Krefting, Aina Nøding og Mona Renate Ringvej, *En pokers Skrivesyge: 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellem sensur og ytringsfrihed* (Oslo, 2014), s. 226 ff.

⁵ Jeffery D. Burson, "Reflections on the Pluralization of Enlightenment and the notion of theological Enlightenment as process", *French History*, 26:4 (2012), s. 524–537 (s. 524). DOI: <https://doi.org/10.1093/fh/crs117>

⁶ Bredsdorff 2003, s. 9.

⁷ Joachim Whaley, "The Protestant Enlightenment in Germany", i Roy Porter og Mikuláš Teich (red.), *The Enlightenment in National Context* (Cambridge, 1981), s. 106–118 (s. 108). DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511561283.009>

⁸ Nyere eksempler kunne være Jonathan Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750* (Oxford, 2001); John Robertson, *The Case for the Enlightenment: Scotland and Naples 1680-1760* (Cambridge, 2005); Anthony Pagden, *The Enlightenment And Why it Still Matters* (Oxford, 2013). For et forsvar for den teologiske eller religiøse oplysning se David Sorkin, *The Religious Enlightenment: Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna* (Princeton, 2008).

⁹ Se Wolfgang Reinhard, "Konfession und Konfessionalisierung in Europa", i Wolfgang Reinhard (red.), *Bekennnis und Geschichte: die Confessio Augustana im historischen Zusammenhang* (München, 1981);

Heinz Schilling, *Konfessionskonflikt und Staatsbildung: eine Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Libbe* (Gütersloh, 1981); Wolfgang Reinhard og Heinz Schilling (red.), *Die katholische Konfessionalisierung* (Gütersloh, 1993).

¹⁰ Heinz Schilling, "Confessional Europe", i Thomas A. Brady Jr., Heiko A. Oberman og James D. Tracy (red.), *Handbook of European History 1400–1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation* (Grand Rapids, 1995), s. 641.

¹¹ Schilling 1995, s. 641 f.

¹² Schilling 1995, s. 643.

¹³ Thomas Kaufmann, "What is Lutheran Confessional Culture?", i Per Ingesman (red.), *Religion as an Agent of Change: Crusades – Reformation – Pietism* (Leiden, 2016), s. 125–148 (s. 128). DOI: https://doi.org/10.1163/9789004303737_007

¹⁴ Charles Taylor, *A Secular Age* (Cambridge, 2007), s. 171 ff.

¹⁵ Bo Kristian Holm, *Reformationen i Danmark: teologi og kultur* (Aarhus, 2017), s. 17.

¹⁶ Carsten Bach-Nielsen, "1500–1800", i Carsten Bach-Nielsen og Jens Holger Schjørring (red.), *Kirkens Historie*, bind 2 (København, 2012), s. 280.

¹⁷ Nina Javette Koefoed, *Reformationen i Danmark: lovgivning og samfundsudvikling* (Aarhus, 2017), s. 17.

¹⁸ Øystein Rian, *Sensuren i Danmark-Norge: vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814* (Oslo, 2014), s. 339.

¹⁹ Holm 2017, s. 14.

²⁰ Forsøg på dette kan findes i Rosemarie van den Breemer, José Casanova og Trygve Wyller (red.), *Secular and Sacred? The Scandinavian Case of Religion in Human Rights, Law and Public Space* (Göttingen, 2014); Per Ingesman (red.), *Religion as an Agent of Change: Crusades – Reformation – Pietism* (Leiden, 2015); Leen van Molle (red.), *Charity and Social Welfare: The Dynamics of Religious Reform in Northern Europe, 1780–1920* (Leuven, 2017); Heinrich Assel, Anselm Steiger og Axel E. Walter (red.), *Reformatio Baltica: Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums* (Berlin, 2017); Bo Kristian Holm og Nina Javette Koefoed (red.), *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example* (Göttingen, 2018). Kirken og teologiens samt præstens og menighedens rolle i lokalsamfundene udgør i sig selv et interessant felt, se for eksempel Michael Bregnsbo, *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen: danske præsters deltagelse i den offentlige opinionsdannelse vedrørende samfundsordenen og statsmagten 1750–1848, belyst ved trykte prædikener: en politisk-idehistorisk undersøgelse* (København, 1997); Nils Gilje og Tarald Rasmussen, *Tankeliv i den lutherske stat*, (Oslo, 2002); Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen, *Når det regner på præsten: En kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750* (Gjern, 2009); Tine Reeh (red.), *Religiøs oplysning: Studier over kirke og kristendom i 1700-tallets Danmark-Norge* (København, 2017).

²¹ Jørgensen 2015, s. 111 ff.

Erik Bodensten, *Politikens drivfjäder: Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken*, Studia Historica Lundensia 23 (Lund: Lunds universitet, 2016). 399 s.

Genom att granska pamfletter och tal producerade av de två huvudsakliga partierna i frihetstidens Sverige, hattarna och mössorna, undersöker Erik Bodensten i sin doktorsavhandling *Politikens drivfjäder: Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken* "hur och varför en moralpolitisk logik strukturerade frihetstidens politik". Det är ett mycket omfattande och förhållandevis djuplodande empiriskt arbete, vars täta textväv inte är utan utmaningar för läsaren.

Källorna består i en stor mängd partipolitiska pamfletter, riksdagsskrifter, opinionsskrifter och skillingtryck, politiska tal och predikningar hållna i samband med riksdagen, kungliga förordningar, dagböcker och memoarer. En stor del av den imponerande mängden källor är handskrivna. Den övergripande frågeställningen är vilken syn på människan som politisk varelse partiberättelserna förmedlade, hur de uttryckte vad Bodensten kallar "konflikten" mellan "habila" och "icke-habila" politiska aktörer, samt hur de bägge lägrens berättelser liknade varandra, hur de förändrades och i vilken utsträckning de kan karakteriseras som "förmoderna".

Undersökningen inleds med ett teoretiskt-metodologiskt kapitel, följt av ett bakgrunds-

kapitel om det moralpolitiska erfarenhetsrummet ur luthersk och republikansk synvinkel, samt ytterligare ett bakgrundskapitel om det som Bodensten kallar den frihetstida politiseringsprocessen. Härmed avses den allt bredare opinionsbildning som han menar följde på den ökade omsättningen av partipolitisk litteratur. Dessa inledande avsnitt, där bakgrund och kärnfrågor byggs upp, följs av en kort kronologisk tabell på s. 159. Därefter vidtar den egentliga empiriska analysen av de centrala troperna i hattberättelsen, med två kapitel om frihet och herravälde samt splittring och enhet, respektive mössberättelsen, med ett kapitel om förförarna och de förförda. I ett avslutande diskussionskapitel konfronteras och kontrasteras resultaten summariskt mot tidigare forskning.

Undersökningens fokus ligger på en mycket kort period, ungefär från riksdagen 1738–1739, då de av Arvid Horn ledda mössorna förlorade sin majoritet i rådet, fram till hattarnas kring och slaget vid Villmanstrand 1741. Upplägget är tematiskt, inte kronologiskt, vilket ställvis leder till upprepningar. Källorna har närlästs mycket ingående. Analysen är därför genomgående tämligen refererande, vilket ytterligare understryks genom det frekventa bruket av citat ur originaltexterna. I kombination med den djupgående presentationen av källmaterial och bakgrund (fram till sidan 160) gör detta boken aningen tungrodd för läsaren.

Bodenstens resonemang utgår från idén om att det i frihetstidens Sverige pågick en konflikt eller kamp om medborgarskap, d.v.s. vem och vilka som skulle tillmätas politisk habilitet och rikspolitiskt aktörskap. Denna konflikt har enligt Bodensten i tidigare svensk – underförstått: marxistiskt influerad – forskning nästan självklart setts som reflekterande en kamp om materiella realiteter och resurser. Hos Bodensten beskrivs konflikten om medborgerlighet i stället som "moralpolitisk". Med detta avses att den tar fasta på de moraliska egenskaper och dygder som utgjorde förutsättningarna för politisk habilitet, utgående från de uppfattningar om medborgarskap och politisk habilitet som återspeglas i de opinionsbildande texter som producerades och spreds av partibildningarna i mobiliserande och legitimerande syfte.

Även om fokus förflyttats från det materiella till det ideella finns det i avhandlingen en starkt idealistisk och socialhistorisk förankring, där det inkluderande medborgarsamhället framstår som något av en självklar slutpunkt för den historiska utvecklingen. I vilken grad enskilda historiker kan frigöra sig från nationella självuppfattningar, historiesyner och forskningsstraditioner är en svår fråga. För en läsare vars historiesyn och referensvärld formats av andra historiska förlopp och kollektiva upplevelser än den svenska demokratiseringsprocessen kan denna dock te sig något problematisk som historiografisk förväntningshorisont. I Bodenstens framställning blir "politisering" så nära synonymt med demokratisering som det är möjligt utan att explicit hävda att begreppen är utbytbara. Politiseringsargumentet ger texten flyt och mening men är också uppenbart sårbart för invändningar.

Det som Bodensten beskriver som en "centrifugal" politiseringsprocess följer fyra utvecklingslinjer: från kungamakt till ständervälde, från adelsdominerad riksdag till ökat ofrälse inflytande inom ständerförsamlingen, från elitistiska konsensusbeslut till voteringar och majoritetsval samt från Stockholm till

periferin. Drivkraften i processen är enligt Bodensten partikonflikterna och aktörernas behov av politiskt stöd.

Här kommer vi till att den narrativa kamp som utmärker partiberättelserna kan ses som en kamp om opinionen. I sin analys av berättelserna är Bodensten tacknämligt noggrann med källkritik, begrepp och nyanser. På ett övergripande plan gör han dock en ganska långtgående tolkning om hur (socialt) omfattande den politiska opinionen var redan på 1730-talet, då han argumenterar för att opinionsbildningen var både intensiv och bred. Argumenteringen stöder sig i första hand på Karin Sennefelts avhandling *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur* (2001). Som läsare kan man fråga sig hur mycket som kan generaliseras och tolkas utgående från dessa trots allt kronologiskt begränsade fallstudier: vad är specifikt för dalupproret, vad är specifikt för den politiska diskussionen kring riksdagarna 1738–1741, och i förlängningen vilka andra belägg har vi eventuellt – eller inte har – för tesen gällande en bred opinion? Man kan också fråga sig om en stor mängd politiska texter automatiskt betyder att dessa hade en stor mängd läsare. Som modern informationskrigsföring effektivt har åskådliggjort behöver ett ökat antal pamfletter i omsättning inte medföra att allt fler blir delaktiga i politiken eller ens innebära att de läses i större utsträckning.

Bodenstens resonemang om en bredare opinion väcker också frågan om vem "opinionen" var, inte enbart i termer av politiskt habilita medborgare utan rent numerärt, socialt och lokalt. Författaren hänvisar ett antal gånger till Robert Darntons studier av informationssamhället och den i allt högre grad inkluderande allmänna opinionen i 1700-talets Frankrike. Den politiska och kulturella kontexten i Frankrike var dock annorlunda än i Sverige, och med hänsyn till exempelvis pressens, förlagsverksamhetens och det journalistiska språkets utveckling och inte minst den kritiska publikens omfattning inom och utom landet var förut-

sättningarna för en bred opinionsbildning helt andra än i Sverige, även om läskunnigheten i Sverige kan ha varit betydligt högre. I vilken mån kan vi ta för givet att det som gällde för Frankrike också kan utsträckas till att gälla Sverige? Här hade jag gärna sett att argumentet stött sig på en mer ingående diskussion om vem som *de facto* läste och blev delaktig i det politiska samtalet. Det är dock förstäeligt att en sådan inte ryms inom ramarna för den redan nu omfattande avhandlingen.

Bodensten nyttjar på ett stimulerande och förtjänstfullt sätt Reinhart Kosellecks begrepp 'erfarenhetsrum', 'förväntningshorisont' och 'förfluten framtid' för att förklara hur de svenska partiberättelserna återspeglade en klassisk, cyklisk uppfattning om historiska skeden. Bodensten överväger också huruvida den partipolitiska diskussionen kring 1740 infaller i det Koselleck kallar en 'tröskeltid'. Trots dessa begreppshistoriska ansatser beskriver Bodensten dock inte sin metod som begreppshistoria utan som en berättelseanalys genom vilken man kan urskilja mönster i intri, temporalitet och sensmoral i de undersökta narrationerna.

En annan merit i avhandlingen är att den tydliggör den dubbla traditionen av lutherska och klassiskt republikanska samhälls- och dygdeuppfattningar på ett sätt som tidigare för 1700-talets Sveriges del uppmärksamats av endast ett fåtal forskare som t.ex. Pasi Ihalainen.

Bodensten lyfter på ett intressant sätt fram både skillnaderna och likheterna mellan hatt- respektive mössberättelserna. Hattarna strävade efter en moralpolitisk restaurering genom att undvika "stillasittande" eftergifter för ryskt inflytande. Dygdens återkomst manifesterades enligt hattberättelsen i en aktiv utrikespolitik som syftade till att återupprätta den svenska äran efter den "nesliga" försvarsaktat som det av Horn ledda rådet ingått med Ryssland 1735 mot ständernas beslut. I mössberättelsen var det däremot, föga över-

raskande, det franska inflytandet som beskrevs som korruperande, hattarna som odygdiga folkuppviglare, drivna av hat, egenkärlek och hämnd, och deras utrikespolitik som äventyrlig för den nordiska ron. Gemensamt för båda lägren var att de betonade det moralpolitiska förfallet, med därtill hörande synd- och slummetrop, då de själva var i opposition, medan de i regeringsposition uppmanade till ansvarsfull tystnad. Att också hattarna, som kom att dominera riksdagarna under de följande två decennierna, kunde anklaga sina motståndare för egennyttia och falskhet framkommer tydligt i underavsnittet om förräderikommisjonen 1741, där en handfull riksdagsmän och ämbetsmän ställdes till svars för sitt olagliga samröre med det ryska sändebudet Bestuzjev-Rjumin. Ett annat gemensamt drag är den pessimistiska synen på människan som syndig och obeständig, varför historien framställs i berättelserna som ett kretslopp av förfall och moralisk restauration, vilket också påverkar synen på och skildringarna av enskilda politiska aktörer. Resultaten är inte på något sätt överraskande, men de bekräftar de republikanska dygde- och medborgerlighetsuppfattningar som lyfts fram i tidigare forskning för decennierna strax efter den tid som studerats av Bodensten.

Ett förhållandevis brett urval av tidigare forskning har behandlats och utnyttjats i undersökningen. Det är också glädjande att Bodensten använt även annan än enbart svensk historisk forskning. Litteraturbehandlingen ger dock ställvis ett något summariskt intryck och kunde vara mer dialogerande. Exempelvis saknar referenserna i fotnoterna mycket ofta sidnummer och hänvisar till hela verk i allmänhet. Samma intryck återkommer i det avslutande diskussionskapitlet, som återknyter till tidigare studier och tolkningarna där. Här lyfter Bodensten som sig bör fram det unika i sin egen forskning. Det sker dock i viss mån på ett sätt som är litet orättvis mot tidigare studier, vars historiografiska utgångspunkter, källor och forskningsfrågor varit alldeles

andra: exempelvis skriver Peter Hallberg och Jouko Nurmiainen inte om partipolitisk mobilisering och legitimering utan om historiesyn och historiebruk, medan undertecknad använt Pockocks machiavelliska krismetaför som en infallsvinkel på adlig politisk självförståelse. All forskning har begränsningar, och resultaten är beroende av hurdana källor och forskningsfrågor som använts som utgångspunkt.

Snarare än att studera "avgörande brott" eller krismoment i den frihetstida politiska utvecklingen ser Bodensten frihetstiden som en process. Icke desto mindre är hans egen undersökning begränsad till några få år. De långtgående generaliseringar och paralleller som han gör kan vara alldeles riktiga, men med en så kort period har vi inte möjlighet att verifiera dem. Gustav III:s kröning, som finns på pärmen i form av en detalj ur Carl Gustaf Pilos målning, ligger en generation längre fram i tiden, och mycket hinner hända i svensk historia däremellan. Det är väl bara att önska att fler forskare empiriskt kommer att ta sig an den moralpolitiska logikens *moyenne durée* och *longue durée* på det empiriska planet. Många av de moralpolitiska skiljelinjerna är pikant nog ännu idag fortfarande de samma som på 1730- och 1740-talet, inom exempelvis försvars- och allianspolitisk opinionsdebatt, åtminstone i Finland. I detta avseende är de mer övergripande frågor arbetet väcker om begreppshistoriska trösklar och förmoderna respektive moderna förväntningshorisonter särskilt fascinerande och relevanta.

Charlotta Wolff

Jens Dufner, *'Aeneas i Carthago' von Joseph Martin Kraus: Oper als Spiegelbild der schwedischen Hofkultur, Perspektiven der Opernforschung 23* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015). 287 pp.

On 18 November 1799 the monumental *magnum opus* by Joseph Martin Kraus, his opera *Aeneas*

i Cartago, was performed at the Royal Spectacles in Stockholm. On this occasion, this mammoth work was heavily edited by the acting conductor, *Kapellmästare* Johann Christian Friedrich Haeffner, and though truncated, it achieved a marginal success, being performed over the next two years a total of seven times. The work, which was originally intended to inaugurate the Royal Opera House back in 1782, had a tortuous history, and even this premiere was caught up in the perilous state that the theatre found itself in. Kraus had died in 1792, seven years earlier, and the librettist, Johan Henrik Kellgren, too had passed away. Carl Stenborg's private theatre had gone bankrupt, leaving the Spectacles without opposition in terms of opera, and the main stage had not presented a new work of substance since the death of Gustav III seven years earlier. The only going concern was the Royal Dramatic Theatre, which survived on a main diet of August von Kotzebue's popular dramas. The impetus for the revival of the opera may have been the memorial speech lionizing Kraus in 1798, where *Aeneas* was regarded as an unperformed masterpiece. Haeffner, unpopular with his subordinates and cast, was supremely jealous of the renewed popularity of Kraus and aware of his own shortcomings as an opera composer. He had produced only one work, *Electra*, back in 1787 and although it was well received, no further commissions had been forthcoming. Therefore, he saw this premiere as a way both to link his own future with that of his predecessor and to solidify the status of the Royal Opera at a time when the new young ruler, Gustav IV Adolph, had little interest in the cultural establishment. Thus began a saga that not only created controversy regarding the work itself, but also placed what can be seen as one of two great Gustavian operas (the other being the patriotic *Gustaf Wasa* by Johann Gottlieb Naumann) in a sort of historical limbo.

There is little doubt that modern resurrections of the work have been faced with daunting odds; the lack of a complete 'au-

thetic' score, a sprawling performance (about six hours in total), and nightmare logistics. A concert version was given back in 1980 by Newell Jenkins with Elisabeth Söderström, and an edited version was presented one season in 2006 by the Württembergische Staatsoper in Stuttgart (as well as an ancillary production of a so-called 'Berlin' version a few years later in concert format). Although a complete score was produced for the latter, the long and twisting story of its genesis and the controversies surrounding it practically begged for a more scholarly approach. For his dissertation in 2012 at the University of Köln, Jens Dufner attempted to fill this gap. As with most dissertations issued by subsidy publisher Peter Lang, it is voluminous in its content. After an introductory chapter on Gustavian opera (and locating *Aeneas* therein), he discusses Kraus as the composer of opera, following the assorted works the composer wrote over his lifespan. Thereafter comes the history of its inception, replete with an evaluation of the biographical documentation, a brief excursus into a tenuous competing project on the same subject, a lengthy discussion of the musical and libretto sources, another evaluation of Gustav III's own fragmentary drafts, and a brief discussion of the musical content. As one might imagine, the dissertation loads virtually everything one might conceive into a single package of under 300 pages (typeset by Lang), with the intent that, like most dissertations, it be completely and exhaustively comprehensive.

The work itself is therefore daunting to plough through, as the information contained is vast and varied. This being said, the myriad of subjects under the opera rubric means that relatively little room can be allotted to each one. For example, Dufner devotes only four pages (115–119) to 'foreign interventions' into the opera, which given the rather comprehensive changes undertaken by Haeffner in 1799 barely touches the surface of his interventions and alterations. The bibliography is

extensive, however, and I find his discussion of the various libretto sources quite interesting and illuminating. The bibliography is quite extensive, though one might note that my article on the conclusion of the opera published in the *Årsbok* of the Royal Music Academy is lacking; this would have undoubtedly contributed towards an accurate portrayal of the concluding numbers.

As with most dissertations, there are a plethora of small items that are either quirky or inaccurate, and it would be a bit churlish to point out each and every one in a review, given the enormous scope and pertinent discussions of all aspects of this monumental opera that Dufner has done. A few mentions, however, should be made. First, his overview of Gustavian opera in the introduction is cursory and largely superficial. This complicates his comments concerning the cessation of the early stages of work on *Aeneas* in 1782. Noting that Naumann's *Cora och Alonzo* was substituted, he postulates the following: 'Der Ausfall der Sängerin allein kann die Absage nicht ausreichend erklären, auch wenn er neben anderen Faktoren durchaus zu den Startschwierigkeiten der Oper beigetragen haben mag. Möglicherweise waren selbst für Komponist und Librettist die Gründe nicht vollkommen durchschaubar.' Perhaps so, but Dufner fails to notice several factors: (1) that Naumann's opera itself had been commissioned several years earlier after the success of his *Amphion* but had been delayed or scuttled – so much so that Naumann expressed his disgust and had it published in a German edition for Dresden; (2) there is no reason to doubt Kraus's own comment, made in a letter dated 17 February 1782, some nine months before the house opened on September 30; and (3) the work was well-advanced with the prologue and two acts finished in the short time between his appointment as *Vize-Kapellmästare* and the date of the letter, implying that enough time remained for the opera's completion with the libretto

that Kraus had at hand at the time. As he notes, this provided an opportunity for both Kraus and Kellgren to do some extensive and serious polishing over the next years, and this in turn led to continual tinkering with the material. In truth, Naumann's opera was the only one available that would have been appropriate, since it is loaded with the sort of stage effects, including earthquakes, battles, etc. that would have shown off the new opera house at its best. He misses the point that both Müller and her husband, a principal violinist, did leave abruptly, and the sort of musical writing specifically for her voice would have been affected; the remaining singers Lovisa Augusti and Franziska Stading were neither appropriate cast members for her role in *Aeneas*, but they could perform well those of Zulma and Cora. Moreover, it was clear from early sketches for the sets that the technical production issues were well-advancing in February when Kraus wrote his parents. In other words, both composer and librettist were well-aware of the 'reasons,' even though it gave them enough time to revisit the work. Second, his discussion of Kraus as an opera composer is rather superficial at times, with barely a page devoted to companion pieces. For example, he doubts that any of the duodrama *Zélie* was even set. Maybe and maybe not, but the surviving text, complete in its entirety, is clearly a fair copy intended for printing. This Dufner notes, although he errs in thinking it comes from the Handbibliothek of Gustav; the documentation itself notes that it was purchased in the early twentieth century from an auction house, whereas the Handbibliothek itself remains more or less intact in Uppsala and the Riksarkiv. The fact that it appears as a *Druckvorlage* fair copy is implication enough that the work would have been at the very least underway and intended for performance, but as it was in French, the French troupe would have been the appropriate venue, like Kraus's indisputable one-act *Le bon Seigneur*. Finally, in terms of the musical sources for Act V, the

Illustration V.2 clearly shows the insertion of Haeffner's 1799 finale in the handwriting of Friedrich Ficker, but Dufner does not seem to note at the margins there and later that an entire choir of manuscript pages has been excised (further indicated by the cross-outs on the left hand page of the illustration. Going back to the original parts probably copied out around 1791–1792, the missing pages are easy to reconstruct. Contrary to Dufner's comment that 'die originale, kurze Chorfassung kann trotz der nicht überlieferten Gesangsstimmen recht gut erschlossen werden,' the vocal parts do in fact exist, as do all but the viola and bass parts of the original finale. Moreover, from the missing recitative of Jupiter and the final chorus 'Ljusets magter af er lag' are note-for-note glosses on the final movements from *Proserpin*, allowing a full reconstruction to be done without resorting to 'hinzukomponieren,' as Dufner states.

Such issues abound in this dissertation, and for the most part those that are debatable are ones that are equally as subjective and opinionated. This does not, however, detract from the value of this book. It is a first comprehensive overview of a monumental and yet problematic work by Kraus, one that in many ways defines him and his style. Dufner has done an admirable job in outlining the many facets of this opera, and because there is still much to discover about this, including the unfolding information about its inception and transmission, it can serve as a useful step for further research.

Bertil van Boer

Daniel Johansen, *Da makten fikk et ansikt: Den offentlige iscenesettelsen av kongemakten i det tidlige dansk-norske eneveldet 1660–1746*, NTNU - Norges teknisk-naturvitenskaplige universitet (Trondheim: NTNU-trykk, 2014). 357 s.

Hur europeiska kungamakter gestaltade och iscensatte maktanspråk under 1600-talets andra hälft och fram till perioden som föregick den franska revolutionen, är ett väletablerat och stort internationellt forskningsfält. En forskningsavdelning inom fältet, till vilken denna avhandling hör, intresserar sig i synnerhet för hur kungliga envälden skapade förutsättningar för sitt eget styrelseskick och förmedlade dessa anspråk genom bland annat ceremonier, konst och arkitektur.

Johansen vill visa hur den danska kungamakten iscensatte övergången från valkungadöme till envælde under 1660-talet, för att sedan kronologiskt följa hur denna iscensättning organiserades i den offentliga propagandan fram till år 1746. Perioden är enligt författaren välvald eftersom det var den epok då Danmark-Norge uppvisade det tydligaste exemplet på envælde i hela Europa. För att belysa det dansk-norska enväldets särpräglighet jämför Johansen dess iscensättning med den som skedde i Frankrike och England under 1600- och 1700-talet. Orsaken till att dessa två länder har valts för gestaltande komparationer är att de liksom Danmark-Norge införde enväldigt styrelseskick under 1660-talet, samt att de tre länderna enligt författaren var de länder i hela Europa som mest konsekvent använde kungaporträtt som medel för politisk kommunikation. Enligt Johansen bestod innehållet i det dansk-norska enväldets iscensättning av en successiv förskjutning från en svåräst mytologisk och allegorisk gestaltning av kungamakten, till en mer personlig och lättbegriplig där allmänheten kunde känna igen den avbildade konungen i det offentliga rummet.

För att gestalta denna offentliga iscensättning undersöker Johansen permanenta, offentliga kungaporträtt och monument under den avgränsade perioden. Dessa gestaltningar skall enligt författaren inte analyseras som enskilda estetiska enheter, utan som delar i ett större system som verkade för att iscensätta enväldet genom meningsskapande symboler i en tidig

offentlighetssfär. För att möjliggöra en analys av den permanenta iscensättningens politiska funktion och syfte använder sig Johansen av semiotisk analys och konstsociologi, detta för att möjliggöra att konstverk betraktas som meningsbärare och inte enbart estetiska objekt. Författaren ansluter sig med eftertryck till Peter Burkes analys av Ludvig XIV:s konstpolitik och praktik för att gestalta enväldet och kungamakten, en författare som utgör en av de främsta källorna i studiens komparation med Frankrike. Materialet sträcker sig dock bortom det som med rättvisa kan beskrivas som permanenta kungagestaltningar i offentliga rum, och innefattar bland annat mynt, medaljer, etsningar och gjutjärnsspisar med kungaporträtt. Detta görs enligt författaren för att kunna sätta det offentliga bildbruket i perspektiv.

Begreppet offentlighet genomsyrar både avhandlingens syfte och avgränsningar, varför författaren väljer bort offentliga ritualer och konstnärliga interiörer i byggnader som offentligheten inte hade tillgång till. Med utgångspunkt i publikens engagemang och enväldets uppfordrande iscensättning i det offentliga rummet vill Johansen besvara i vilken grad det fanns en offentlighet som kan belysas genom förändringarna av det politiska språkbruket.

För att analysera det offentliga rummets förändring ansluter sig författaren till Jürgen Habermas begrepp om representativ och borgerlig offentlighet, där den representativa offentligheten enligt Johansen gestaltas av kungamaktens monopol på självupphöjelse genom visuella monument och arkitektur. Synen på det offentliga rummet hos de som befolkade det förändrades enligt Johansen markant under 1500- och 1600-talet, varför det blev viktigare för kungamakten att gestalta sig för de seende. Den betraktande offentligheten blev statister i enväldets synliggörande av sociala hierarkier mellan kungamakt och offentlighet, vilket enligt författaren uppfyller Habermas principer om representativ offentlighet. Den ökande omfattningen av tilltalade genom en-

väldets etablering i det urbana offentliga rummet, innebar enligt Johansen att kungamakten successivt knöts till monarkens person. Dessutom försköts tilltalet successivt, från sociala eliter till att även innefatta stads- och landsbefolkning. Därmed syftar undersökningen enligt Johansen till att studera förändringen i hur fenomenet *avsändare-budskap-recipient-mottagande-rum* gick till.

För att tillfredsställa undersökningens krav på 1) iscensättningar som möjliggör komparationer med Frankrike och England, 2) permanenta offentliga iscensättningar, 3) offentliga rum och 4) rum där en avsedd recipient fanns tillgänglig med förmåga att läsa enväldets budskap, avgränsas materialet i stor utsträckning till Köpenhamn. Avgränsningen motiveras ytterligare av att Köpenhamn var det av enväldet i särklass mest använda området under perioden. Detta följer författarens hypotes att den offentliga propagandan och den närvarande makten koncentrerades till Köpenhamn som en del i dansk-norska enväldets centraliseringspolitik, vilket skiljde sig från den geografiska spridning som enväldet fick i Frankrike och England. Även om Köpenhamn formar ryggraden i studien strävar Johansen efter att lyfta enväldets gestaltning i resten av kungarikets offentlighet, varför bland annat provinsstäders offentliga rum, inredningar i lantkyrkor, lagtexter och medaljer används. Därtill analyseras gjutjärnsspisar med kungaporträtt i privata hem, vilket enligt författaren gör det möjligt att gestalta hur en offentlig kunglighet spreds över riket till en större allmänhet i den privata sfärens offentlighet.

Det dansk-norska enväldets iscensättning och förändring i det offentliga rummet studeras i sju kapitel som följer den kronologiska utvecklingen i Danmark-Norge, och fokuserar i fem kapitel på hur detta gestaltades i Köpenhamn. Kapitlen om Köpenhamn utgörs av djupstudier av kungamonogram och avbildningar på fortifikationsverk, stadsportar, rytartarstatyn på Nytorget, byggnader för stad- och

statsadministration, militära byggnader och kyrkor. Med dessa institutioner täcker författaren in byggnader som svarar väl mot materialavgränsningen och syftet, vilket ramar in en period som sträcker sig från 1660-tal till 1740-tal. Till detta fullgoda material fogas även ett stort antal medaljer, etsningar, epitafier, regalier, stadsvapen, castrum doloris och resonemang kring provisoriska triumfbågar utanför Köpenhamn. I ytterligare två kapitel undersöks hur iscensättningen gjordes utanför Köpenhamn, starkast genomförd i analysen av landsbygdskyrkor i det dansk-norska konungariket, och i en mindre offentlig sfär där lagböckers etsningar av konungen och gjutjärnsspisar med kungabilder analyseras.

I komparationen med främst Ludvig XIV:s Frankrike belyser författaren hur det dansk-norska enväldet genomgående använde sig av det offentliga rummet på ett för tiden helt nytt sätt för att begripliggöra makten för undersåttarna. Under periodens tidiga skede gestaltades den enväldige monarken som en gudomlig, allenarådande krigisk hjälte och kejsare, för att under 1600-talets slut ge plats åt naturvetenskapliga, merkantila och upplysta ideal. Ett av de starkaste tecknen på enväldet var enligt författaren de martialiska kopplingarna som gjordes med triumfgrupper i varierande form och utformning och gestaltandet av kungen som en krigisk hjälte, vilket tillsammans med de starka stilistiska anknytningarna till det antika Rom visade upp enväldet som ett omissskänt system som vilade på vapenmakt och antik kejsarlig maktfullkomlighet. Sida vid sida med dessa omgärdades kungamakten av klassicistiska, mytologiska och teologiska ideal och figurer för att ytterligare förhöja kungamakten för olika publikter, som i huvudsak enligt författaren följde den franska förlagan som den hade instiftats av Ludvig XIV.

Materialets läsning leder Johansen till slutsatsen att den dansk-norska offentliga iscensättningen av enväldet var olik den i Frankrike och England, i sådan måtto att maktmani-

festationer i Danmark-Norge i hög grad begränsades till stadsrummet i Köpenhamn. Maktcentraliseringen var därmed mycket mer genomgående i Danmark-Norge än i Frankrike och England, vilket enligt författaren resulterade i att Köpenhamn under det tidiga enväldet blev den mest utpräglade kungahuvudstaden i hela Europa. Det tidiga enväldets användning av Köpenhamn ledde enligt Johansen till att propagandan engagerade en större offentlighet än vad som var vanligt under 1600-talets början. Strategin att förkroppsliga kungen och göra de allegoriska maktformerna mer begripliga, lyckades enligt författaren. Det nya formspråket inkluderade en större offentlighet i Köpenhamn och riket, genom att göra dem förtroliga med anletsdragen på sin monark när de beskådade honom på flertalet platser i staden. I de ytterst få fall som oppositionen gjorde sig hörd var denna centrerad enbart till enväldets början och till Köpenhamn, vilket visar att de enväldiga kungarnas visuella politik i staden fungerade. Att enväldet även markerades i kyrkor på landsbygden och genom gjutjärnsugnar på ett för tiden unikt sätt innebar enligt Johansen att propagandans spridning i den privata sfären nådde en stor del av befolkningen, vilket ger det dansk-norska enväldet en särställning i jämförelse med resten av Europa.

De intressanta resultaten till trots finns det en del invändningar att resa mot Johansens avhandling. Det gäller metodval, begreppsapparatur, akribi, relation till forskningsläget och forskningsmässig transparens, aspekter som jag ska gå igenom i det följande. Offentlighet är kanske det viktigaste begreppet för Johansens analys av enväldet. Undersökningen låter emellertid läsaren sväva i okunnighet om begreppets empiriska operationalisering. Att offentliga byggnader och statyer utgör en grundval för analysen av det offentliga rummet görs outtalat, men hur källor av typen pamfletter, medaljer, ritningar på ej genomförda byggnader, kungaporträtt på lagtexter och gjutjärns-

spisar passar in i en analys av det offentliga rummet hade behövts utvecklas ytterligare av författaren. Begreppsmässigt hade det även behövts ett mer utvecklat resonemang om vad det faktiskt är för interaktion som sker mellan statyer och byggnader å ena sidan och recipienter å andra. Som det nu är använder sig Johansen av en semiotisk begreppsförståelse som analysen igenom verkar förutsätta recipientens universella läskunnighet och uppmärksamhet, vilket resulterar i en analys som reducerar recipienten till en medborgare som uppmärksammat betraktar allt och nickar instämmande. Problemet med detta perspektiv på mottagare blir särskilt tydligt i ett rumsligt avseende, eftersom författarens utgångspunkt är att alla medborgare har tillgång till alla rum. Det bortser från den sociala territorialisering som bland annat Karin Sennefeldt har lyft fram i *Politikens hjärta* (2011). Detta blir än tydligare genom att författaren inte klargör vilka offentliga rum det är som skall analyseras, utan Köpenhamn ses som ett enda offentligt rum som endast begränsades av stadsmurarna. Enväldet blir på så sätt en statisk process där förmedlarens tilltal godtas, och inte en ständigt pågående dynamisk praktik som pendlar mellan ordning och oordning i mötet med omgivningen. Johansen visar inte heller vad det är den kungliga representationen i det offentliga rummet föreställs göra. Med ett så stort fokus på att iscensättningen genom statyer, byggnader och andra föremål var socialt betydande i en mellanmänsklig interaktion, saknar jag en diskussion med utgångspunkt i det stora forskningsfält som analyserat materiell kultur. En sådan diskussion hade kunnat bidra till en argumentation om och hur föremål och byggnader hade agens eller ej i denna interaktion. Ett resonemang om vad det faktiskt är som sker genom statyns och konstens förekomst hade kunnat lyfta de analytiska resultaten ytterligare. I den teoretiska diskussionen om offentlighetsbegreppet lyfter Johansen vidare att kritik höjts mot Habermas teser, men diskuterar inte vad

denna kritik består i eller hur han positionerar sig mot denna. Det går självfallet att använda sig av Habermas väletablerade teorier, men jag hade gärna sett att författaren mer utförligt diskuterade vad som är för- och nackdelarna med Habermas och inte enbart hur den skall användas, samt hur han positionerar sig mot den kritik som Johansen själv uppmärksammat läsaren om finns mot Habermas.

Ett begrepp som däremot redovisas utförligt är propaganda, vilket utreds på ett tillfredsställande sätt av författaren. I denna diskussion om propaganda hade jag dock gärna sett att författaren diskuterade eller teoretiserade kring maktbegreppet och inte enbart fokuserade på propaganda. Både begreppet propaganda och enväldet redovisas författaren väl, men det hade varit givande med en utläggning, teoretiskt som empiriskt, om vilka skillnader som författaren anser finns mellan enväldets legitimering och annan maktlegitimering, särskilt eftersom Johansen framhåller enväldets unikum i formerandet av offentliga rum. Problemet med avsaknaden av en sådan diskussion blir påtaglig när krigiska, antika och romerska konstideal ses som bevis på just enväldet, när samma formspråk återfanns allmänt utbredd inom Europas politiska elit vid den här tiden, oavhängig enväldet som politisk styrelseform och till om med av en kunglig kontext.

Metodmässigt saknar jag en ordentlig diskussion om varför komparationen med just Frankrike och England anses vara analytiskt värdefull. Det anförda urvalskriteriet för att använda dessa kungadömen i en komparation med Danmark-Norge är att de införde enväldet under 1660-talet, vilket är ett problematiskt urvalskriterium eftersom övriga skillnader mellan länderna är mycket stora, trots denna gemensamma nämnare. En diskussion om komparationens uppenbara problem med enheter som skiljer sig stort från Danmark-Norge saknas därtill. Med författarens intention att visa hur enväldet tog sig uttryck i ett urbant centrum och i det perifera Norge, stäl-

ler jag mig frågande till varför en komparation med Sverige-Finland under dess enväldesperioder inte gjordes, detta särskilt eftersom länderna hade tillåtit Johansen att göra komparationer grundade på fler gemensamma nämnare än de som försvarade urvalet av Frankrike och England.

Enligt författaren fyller denna studie ett tomrum i historieskrivningen om enväldets visuella propaganda, ett anspråk som ter sig något märkligt i ljuset av det presenterade forskningsläget, där författaren redovisar elva historiker och konstvetare som har fokuserat på det danska-norska enväldets gestaltning. Vad som utgör bristerna i den tidigare forskningen samt hur Johansen positionerar sig i förhållande till forskningsläget utvecklas inte vidare av författaren, vilket hade varit en diskussion som gjort studiens bidrag till befintlig forskning mer övertygande för läsaren. I forskningsorienteringen redovisas främst studier som har gjorts på det dansk-norska enväldet och här önskar jag att Johansen tagit ett större grepp och gett exempel på hur det internationella forskningsläget ser ut. Från svenskt håll kan nämnas den forskning som har gjorts av Märten Snickare i *Enväldets riter: kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre* (1999) och Mikael Alms *Kungssord i elfte timmen: språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772-1809* (2002). En studie som sannolikt hade bidragit starkt till Johanssens egen är Johan Erikssons *Kondottiärfurstarnas visuella retorik* (2002). Det enda som på ett övergripande plan skiljer dessa två undersökningar åt är den geografiska och kronologiska kontexten.

Det material som Johansen har använt är mycket omfattande och mångfacetterat, vilket är mycket lovt. Dock hade analysen av material såsom pamfletter, medaljer, kungaporträtt på lagtexter och ritningar på ej genomförda byggnader behövt en separat metod- och materialdiskussion. De innebär en annan typ av offentlighet än uppförda byggnader med

kungabyster i det urbana och rurala samhället, då de tilltalar en särskild och utvald publik såsom arkitekter och jurister, en publik som är svår att hänföra till "offentligheten". Detta intressanta material hade med fördel för analytisk skärpa kunnat samlas i separata kapitel, vilket författaren har valt att göra för gjutjärnsspisar. När Johansen håller sig till syftet och material som utan friktion kan hänvisas till det offentliga rummet är analysen dock väl genomförd och relevant.

Den största invändning som kan göras mot avhandlingen handlar dock om forskningsmässig transparens. Notapparaten är avhandlingen igenom bristfällig, vilket är ett stort problem då det nästintill omöjliggör att se författarens empiriska arbete och tolkningar. I stor utsträckning innehåller noterna hänvisningar till referenslitteratur. Jag är övertygad om att Johansen gjort ett grundligt arbete och det är därför beklagligt att han inte synliggör detta i noterna. Därtill är inte källförteckningen separerad från övrig litteratur i referenslistan, vilket tillsammans med noternas bristfällighet gör det svårt att kontrollera avhandlingens ut-sagor. Därtill finns det i avhandlingen en stor mängd bilder utan källhänvisning.

Sammanfattningsvis har Johansen i sin studie av det dansk-norska enväldets iscensättning i det offentliga rummet satt upp ett gott syfte som i stort följer Peter Burke studie *The Fabrication of Louis XIV* från år 1992. Materialet omfattar bland annat offentliga civila och militära byggnader, statyer, kyrkointeriörer, samt kvasi-offentliga föremål såsom medaljer, lagtexter och gjutjärnsspisar, och är ett intressant och välanalyserat material som visar på enväldets maktrepresentation främst i Köpenhamn men även utanför. Avgränsningen i tid och rum är god och väl-motiverad. Metodologiskt ställer jag mig dock kritisk till att jämföra enväldet i Danmark-Norge med Frankrike och England, eftersom de är länder som är svåra att jämföra med studieobjektet. Avhandlingen har även flera

analytiska och formella brister. Johansen hade utförligare behövt motivera sin förståelse och operationalisering av maktbegreppet och hur han ställer sig till den roll som materiell kultur får i sociala samspel. En positionering mot det etablerade forskningsläget och den kritik som väckts mot Habermas offentlighetsteori hade varit värdefull. Det enskilt största problemet är dock att notapparaten och källtransparensen är bristfälligt genomförd, vilket leder till att det är svårt att se och kontrollera författarens materialarbete och analytiska påståenden.

Alexander Engström

Anita Wiklund Norli, *Gud velsigne mit høye og Nadige herschab, som mig haver forundt arbejde: Sociale og kulturelle forhold bland arbeider ved Fritzøe jernverk i perioden 1690–1790*, avhandling for graden philosophiae doctor (Oslo: Institutt for arkeologi, konservering og historie, 2017). 442 s.

Den tidigmoderna norska järnindustrin var liten. När man beräknat att den svenska produktionen av stångjärn vid mitten av 1700-talet uppgick till omkring 40 000 ton så pekar uppskattningar av den norska tillverkningen på siffror som nådde ungefär tio procent av den nivån. En norsk studie ger för visso högre tillverknings-siffror för tackjärn, men samtida svenska reseberättelser noterar att norska verk tillverkade mellan 4000 och 5000 ton stångjärn under 1760-talet. Den norska järntillverkningen var "liten" även om man ställer den i relation till annat bergsbruk i Norge. När de svenska resenärerna Anton Swab och Nils Psilanderhielm avslutade sina reflektioner från en resa i det västra grannlandet under 1720-talet konstaterades att "Ib-land Norriges Rikets förnämsta förmoner" fanns skogarna, "Fiskerierne" samt "Bergvärken". Om den sistnämnda näringen berättade

de att "tillvärkningen af metaller öfver hela landet århigen [är] växande", samt att järnet hamnade på en tredje plats i betydelse, efter silver och koppar.¹

Emellertid kan man knappast hävda att den norska järntillverkningen var betydelselös i någon som helst bemärkelse. Med ett snabbt överslag kan det göras troligt att konsumtionen av järn i kungariket Danmark-Norge sannolikt var lika hög som den var i det tidigmoderna Sverige; uppskattningsvis konsumerades 2,5 kilogram järn per capita vid mitten av 1700-talet. Den norska järnindustrin var inte heller så atypisk som en jämförelse med den svenska kan ge vid handen. Tillverkningen av järn i Norge liknade i många avseenden mer hanteringen på andra håll i Europa, än vad den svenska gjorde. I Norge, liksom på många andra håll i Europa, fanns en tydlig koppling till den inhemska marknaden, samt en mer diversifierad tillverkning.

Att det norska järnet var knutet till den inhemska marknaden i Danmark-Norge syns i bevarade källserier. I Kongsbergs Statsarkiv bevaras källmaterialet från Larviks Grevskap, och inom ramen för detta finns ett omfattande källmaterial som härrör från Fritzøe jernverk, beläget i Larvik i Vestfold. Detta material ligger till grund för den avhandling som här skall diskuteras. Verket ägdes av Greve Gyldenløve, och hans efterföljande, och styrdes ifrån Köpenhamn. Genom sina inspektorer i Larvik beordrade greven vad smeder och andra järnarbetare skulle tillverka. Dessa produkter spände från stångjärn, plåtar och spik till mer specificerade artiklar. Man hade även en omfattande gjuteriproduktion, med främst kanoner och ugnar. Dessa varor såldes sedan från grevens magasin i huvudstaden eller till brukets omland i Vestfold. Järn förmedlades även till de större kompanierna i Köpenhamn, och såldes på de afrikanska och asiatiska marknaderna.

Med detta sagt så är det uppenbart att den norska järnindustrin har behandlats styv-

moderligt. Detta tydliggörs om den omfattande forskning om de svenska bruken ställs emot de fåtal studier som analyserat norsk järnframställning under den tidigmoderna tiden. Förvisso har betydande insatser gjorts av Anne-Hilde Nagel och Ingeborg Fløystad, men dessa studier publicerades för flera decennier sedan. Viktig forskning finns även i äldre opublicerade hovedoppgaver, som de av Björn Björnstad och Steinar Jenssen, samt i ett antal nyare artiklar i tidskriften *Fortuna*. Det är uppenbart att många aspekter av den norska järnhanteringen återstår att undersöka, och det är därför glädjande att Anita Wiklund Norli har försvarat en avhandling om de sociala och kulturella förhållandena vid Fritzøe Jernverk under 1700-talet. Detta verk, eller bruk som vi skulle säga i Sverige, var under hela den undersökta perioden Norges i särklass största järnproducent. Den svenske resenär som på 1760-talet uppskattade landets totala tillverkning noterade att Fritzøe stod för drygt tjuo procent av stångjärnsproduktionen, men även att verket hade en synnerligen diversifierad tillverkning.

Wiklund Norli inleder sin avhandling på brukligt sätt, med en utförlig presentation av forskningsansatsen. Syftet med hennes studie är att undersöka sociala och kulturella förhållanden vid Fritzøe jernverk under 1700-talet. Under den studerade perioden var Fritzøe inordnat i något för norska förhållanden ovanligt, då verket tillhörde grevskapet Larvik. Undersökningen handlar sålunda om järnhantering inom ramen för en överordnad feodal struktur. Greve Gyldenløve och hans efterträdare kontrollerade och styrde såväl grevskapet som järnverket från Köpenhamn. Till sin hjälp fanns emellertid flera inspektorer och tjänstemän i Larvik. Wiklund Norli ger i kapitlet en översiktlig beskrivning av bruket och grevskapet, men även en skildring av arbetarna och arbetet vid Fritzøe.

Avhandlingens första kapitel redogör även för författarens teoretiska utgångs-

punkter. Hon har hämtat inspiration främst från Bourdieus diskussion om olika former av kapital, James C. Scotts analyser av dolt motstånd samt J.L. Austins tankar om språkhandlingar. På det metodologiska planet vill Wiklund Norli att undersökningen skall vara komparativ. Den svenska forskningen kring bergsbrukets utveckling fungerar som en replipunkt, med författare som Eli Heckscher, Karl-Gustaf Hildebrand och Bertil Boëthius. Dock vill hon i första hand ställa sina resultat i kontrast till de undersökningar som Anders Florén och Georg Haggrén tidigare gjort. Detta trots att dessa bägge forskare har tagit sin utgångspunkt i den protoindustriella forskningen samtidigt som Wiklund Norli hävdar att förhållandena vid Fritzøe skall klassificeras såsom fullt utvecklad "industri-kapitalisme". (37)

Den egentliga empiriska undersökningen inleds i avhandlingens andra kapitel, där fokus ligger på yrkesupplärning och rekrytering. Författaren utgår ifrån att verkets ledning hade ett intresse av att rekrytera de bäst lämpade yrkesarbetarna samtidigt som arbetarna själva önskade att få en bra plats i arbetsorganisationen. Undersökningen är helt kvalitativ, och Wiklund Norli noterar att det endast var när specialiserad kunskap eftertraktades som man från verkets sida rekryterade utifrån. Det var också vanligare med extern rekrytering i början av perioden än mot dess slut. Under 1700-talets andra hälft blev det allt viktigare med en intern rekrytering, och således blev upplärningen av yrkesarbetare av större betydelse. Det blev vanligare att mästarna kunde påverka valet av sina efterträdare; "mesterne [hade] mulighed til å påvirke sine sønners karrieremuligheter" (111). Med inspiration från Bourdieu diskuteras frågan om rekrytering, upplärning och yrkesskicklighet i termer av kulturellt kapital.

Avhandlingens tredje kapitel, som kan ses som ett analytiskt stickspår, handlar om arbetarnas läs- och skrivkunskaper, samt om deras

bokbestånd. Även här diskuteras olika typer av kapital, och det konstateras, utan tydlig referens, att "lese- og skrivekulturen var extra sterk i de svenske jernverkssamfundene" och att detta kan ha spridits till Norge genom en migration av yrkesarbetare från Sverige.

I kapitel fyra är undersökningen återförd till avhandlingens huvudfrågeställning, med en analys av relationen mellan yrkesarbetarna och greven samt andra överhetspersoner. Wiklund Norli diskuterar ekonomiska, juridiska och ideologiska band, men undersöker även konflikter mellan olika parter. Den överordnade strukturen som diskuteras är hur det patriarkala samhället gestaltade sig vid Fritzøe Jernverk. Greven talade om "mina arbetare" (262), och Wiklund Norli lyfter fram greven som en "symbolisk far for alle sine undersåtter" (208). Kapitlet behandlar även lönesystem, arbetarnas skuldsättning, arbetsplikt, bundenhet till verket och en intrikat edskultur. Författaren tar också upp konflikter som vägran att avlägga ed, försnillning av järn samt protester gällande löneutbetalning.

Kapitel fem är till viss del en naturlig fortsättning från det föregående. Betoningen ligger här på arbetarnas juridiska situation och utgångspunkten är den "rettspluralisme" som rådde vid Fritzøe jernverk, med flera parallella rättsinstanser. Vem var det egentligen som hade bestämmanderätt över vad som försiggick vid bruket? Till detta lades även att olika individer hade olika juridisk ställning. Greven var naturligtvis den centrala aktören, men han befann sig ytterst sällan i Fritzøe, och hans makt och ställning delegerades till grevskapets överinspektör, som även fungerade som domare. Även Larviks byfogde kunde agera som domare. Wiklund Norli önskar undersöka hur utvecklingen av det juridiska systemet "påvirket arbeidernes rettslige situasjon. Kunne de bruke tinget; hadde de «rettskapasitet?»" (280) Hennes resultat pekar, i likhet med annan dansk forskning, på att grevens makt stärktes samtidigt som

arbetarna resignerade: "Overinspektøren var grevskapets hovedanklager og dommer, men for verksfolket lå den virkelige domsmyndigheten hos forvalteren på hans kontor. Saker angående forhold ved verket som ble stevnet for tinget, kunne henvises tilbake til ham" (306).

I avhandlingens sjätte kapitel fördjupar Wiklund Norli analysen av Fritzøe som en hierarkisk plats, med att dels analysera greven som "bedriftsleder" samt sedan hur verkets arbetare interagerade sinsemellan. Kapitlet avslutas med ett självständigt avsnitt som ställer frågan om varför vissa arbetare "lyktes, og andre mislyktes" (364). Det konstateras att greven hade flera olika roller, som adelsman i ett samhälle utan en egentlig adel, som ägare och som ledare för verksamheten, trots att han sällan var på plats. Allt sköttes via en lojal administration i Larvik, under främst inspektör Fabricius. I ett skikt under honom befann sig yrkesarbetare med spetskompetens. De organiserade sig i en skrålik organisation med mästare, gesäller och drängar. När det gäller frågan om varför vissa av dessa arbetare kunde klättra upp till den högsta nivån, såsom masmästare eller hammarsmedsmästare, diskuterar författaren dels yrkesskicklighet men också sociala och kulturella egenskaper såsom självkontroll och personligt uppförande. Här finns ånyo en koppling till Bourdieus diskussion kring olika former av kapital. Släktskap ses som en form av socialt kapital och var sålunda en grund att bygga på när man aspirerade på att bli mästare.

Ett kort kapitel med en sammanfattning av undersökningen avslutar boken. Författaren inleder med att konstatera att Fritzøe jernverk var ett företag som drevs enligt kapitalistiska riktlinjer, men grevskapets underliggande struktur präglades av "paternalisme kombinert med føydalisme". (410) Inom ramen för denna struktur fanns vissa gemensamma och övergripande mål, till exempel att verket skulle generera ett överskott, men även starka mot-

sättningar. En maktbalans fanns i samhället, mellan grevens intressen och arbetarnas, och i denna hade den förra ett kraftigt övertag; den var "tuftet på både økonomiske, ideologiske og juridiske faktorer" (410). Likväl fanns det möjligheter för de yrkesutbildade arbetarna att sätta sig upp mot greven och motsätta sig dennes näst intill oinskränkta maktposition. Det kunde gälla frågor såsom rekrytering och yrkeskunskap. Där var, som Wiklund Norli noterar, släktskapet betydelsefullt som en maktresurs och som tillhandahållare av ackumulerat kapital.

Wiklund Norlis avhandling kännetecknas av ett gediget empiriskt arbete. Författaren har utgått ifrån den relativa bristen på aktuella undersökningar om den tidigmoderna norska järnindustrin och funnit ett sällsynt rikt källmaterial för att belysa sin fråga. På Statsarkivet i Kongsberg bevaras källorna från Larvik grevskap och det därtill hörande Fritzøe jernverk. Utifrån dessa har Wiklund Norli förmedlat bilden av ett hierarkiskt och ytterst komplicerat tidigmodernt samhälle. Vi ges en mängd olika belägg på hur komplexa och mångfaceterade dessa hierarkiska relationer egentligen var. Två av dessa sticker verkligen ut såsom exempel på ett synnerligen djuplodande empiriskt arbete, och dessa behandlar rekryteringen av yrkesarbetare (kapitel två), samt analysen av den edskultur som rådde vid Fritzøe (kapitel fyra och fem).

Emellertid finns det flera saker att anmärka på i denna avhandling, och tyvärr också några allvarliga problem som bör lyftas fram. Till en början är den teoretiska diskussionen ytterst mager, och avhandlingen tar utgångspunkt i endast tre författarskap; Wiklund Norli hämtar inspiration från Bourdieu, Scott och Austin. Speciellt den första av dessa är naturligtvis en teoretisk gigant, men på det stora hela finns det skäl att ställa sig undrande till avhandlingens teoretiska utgångspunkter. Till en början saknas ett kritiskt förhållningssätt till varför just dessa författare har valts ut.

I samtliga fall rör det sig om en äldre skol- bildning, och jag hade gärna sett en tydligare motivering till valen, samt ett resonemang till vad forskningen idag anser om dessa teoreti- ker. Vidare hade det varit önskvärt med ett tydligt resonemang om hur dessa tre förfat- tare förhåller sig till varandra. Framförallt när det gäller Bourdieu, som är den förfat- tare som Wiklund Norli oftast refererar till, saknas en tydligare operationalisering av de olika kapitalbegreppen, och det är ofta oklart vad som innefattas i socialt eller kulturellt kapital, vilket ställer till med problem i den empiriska analysen.

Ett annat problem som bör lyftas fram handlar om det metodologiska förhållnings- sättet, och även avhandlingens struktur. På sidan 51 skriver Wiklund Norli: "Tilnær- mingen vil være mikrohistorisk. Det er ar- beidernes situasjon og kultur i et spesielt område i et avgrenset tidsrom jeg vil studere. Arbeidernes kultur og livskvalitet vil være i fokus." Den mikrohistoriska utgångspunkten diskuteras inte vidare, men det är uppenbart att författaren har en sådan ambition. Tyvärr når hon inte alls fram till detta, och san- nolikt hade en bättre förtrogenhet med den mikrohistoriska ansatsen skapat andra förut- sättningar för att analysera "det enkelte indi- vids situasjon" (51). Problemet som det nu föreligger är att exempel på olika individers agerande är placerade i olika delar av avhand- lingen, utan någon som helst sammanhållen analys av just de olika individerna. Ett an- gränsande problem handlar om att analysen endast befinner sig på det diskursiva planet och att individernas materiella situation helt saknas. Ett tydligt exempel på detta handlar om att arbetarnas rekrytering och yrkesupp- läring diskuteras på många håll, men utan en klar beskrivning av vad dessa arbetare faktiskt gjorde. Jag hade gärna sett en analys som hade inletts med det konkreta arbetet vid hård och hammare innan jag ställdes in- för en analys av yrkesskicklighet.

Ett sista problemkomplex som saknas i denna undersökning handlar om frågan om vilken typ av samhälle Fritzøe jernverk var under 1700-talet. Avhandlingens utgångs- punkt var att detta var ett kapitalistiskt sam- hälle som skulle jämföras med de protoindu- striella exemplen som diskuterats av Florén och Haggren. I avslutningen håller Wiklund Norli fast vid sin karaktäristik av verket som kapitalistiskt, samtidigt som hon hävdar att grevskapet var såväl feodalt som paternalis- tiskt. Avhandlingen *Gud velsigne mit høye og Na- adige herschab* innehåller såväl ett djuplodande empiriskt arbete, baserat på ett synnerligen rikt källmaterial, som ett antal intrikata ana- lyser av såväl rekrytering av yrkesarbetare som den viktiga edskulturen, men vi lämnas helt i sticket vad gäller frågan om vilket samhälle Fritzøe var. Det är väl så, men visst hade det varit spännande att veta var vi lämpligen bor- de placera in det största norska järnverk. Var det verkligen ett kapitalistiskt samhälle, och om så var fallet hur skall vi då förhålla oss till grevskapets feodala resonansbotten, el- ler till de paternalistiska mönstren? För mig pekar den intrikata edskulturen snarare mot ett samhälle som inte genomsyrades av någon marknadsrelation. Vi bör också ställa oss frå- gan att om Fritzøe kännetecknades av en fullt utvecklad "industrikapitalisme", hur kommer det sig då att Florén betecknade Jäders bruk som en protoindustri?

¹ Karl-Gustaf Hildebrand, *Svenskt Järn. Sexton- och sjuttonhundratal- Exportindustri före industrialismen*, Stockholm 1987; Ingeborg Fløystad, 'Jernpro- duksjonen på 1700-tallet, noen data of proble- mer', *Historisk Tidsskrift*, nr. 4 1982; 'Jern-Verken uti Norrige, beskrefne år 1764, af Gustaf von Enge- ström', Bergskollegium. Huvudarkivet, E 3:29, Riksarkivet, Stockholm; Anton Swabs and Nils Psilanderhielms Berättelse om Norske Bergwerken åren 1725, 1726 & 1727, Bergskollegium, Huvud- arkivet, D6:7, Riksarkivet, Stockholm.

Panu Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki: Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810* [Offentliga och privata rum i språkbruk och vardagspraxis i Åbo 1740–1810], Bibliotheca Sigillumiana 2 (Turku: Sigillum, 2017). 327 s.

Plats och rumslighet är en av de stora trenderna inom stadsforskning i dag. Som begrepp är de ett tveeggat svärd: i skickliga forskares händer röjer de fram nya perspektiv på urban historia; tillämpas de slappt är resultatet närmast plattityder och självklarheter som sägs på ett så komplicerat sätt som möjligt.

Panu Savolainens avhandling *Teksteistä rakennettu kaupunki* hör definitivt hemma i den mer lyckade ändan av denna skala. Avhandlingen undersöker var gränsen mellan det offentliga och det privata rummet gick i det sena 1700-talets Åbo, som då var en av det svenska rikets största städer och ett centrum för administration, lärdom och handel. Undersökningen rör sig från det offentliga till det privata i tre steg. Först studeras gaturummet, sedan de "halvoffentliga" rummen inomhus såsom handelsbodan och krogar, och slutligen invånarnas bostäder.

Undersökningen bygger på en systematisk genomgång av arkivkällor bestående av magistratens handlingar, rättsligt material, mantalslängder, kyrkböcker och auktionsprotokoll, liksom också brev och dagböcker i den mån sådana har funnits bevarade. Det är befogat och viktigt att Savolainen definierar begreppen plats, rum, offentligt och privat, och det är också klart varför han knyter an sin undersökning till klassiker som Norbert Eliás och Jürgen Habermas. Däremot är jag inte lika övertygad om nödvändigheten att diskutera den brittiska filosofen Alfred North Whiteheads syn på föremål som långvariga materiella händelser. Savolainens skickliga och omsorgsfulla källarbete kunde kanske ha kommit bättre till sin fördel om han hade rensat bort en del teoretiskt ytstoff i de inledande avsnitten.

Savolainen ställer de olika källtyperna mot varandra på ett skickligt sätt. Ett bra exempel är hans analys av bastun. I byggnadshistorisk forskning används ofta brandskyddshandlingar från den gustavianska tiden. I dessa omnämns en bastu endast i ett hus i Åbo. Vid sidan av brandskyddshandlingarna har Savolainen emellertid för samma period även studerat material från fastighetsauktioner, och i detta material har han hittat hela 120 bastur. Författarens förklaring verkar rimlig och logisk: en bastu var en brandrisk, och de flesta husägare undvek att nämna att det fanns en sådan i fastigheten då de brandförsäkrade sin egendom.

En del stadshistoriker har hävdats att separata offentliga och privata rum inte särskildes tydligt i stadsrummet förrän i det skede då de moderna begrepp som definierade dessa fenomen hade uppkommit. Savolainen kritiserar denna "vulgärwittgensteinska" synpunkt enligt vilken språkets gränser är tankens gränser. Även om åbörarna i slutet av 1700-talet inte talade om stadsrummet med dessa ord – uttrycket "publique ställe" förekommer för första gången år 1798 i de källor som Savolainen undersökt – så hade de ändå ganska klara uppfattningar om de skilda rummens olikhet i detta hänseende. En viktig faktor för uppkomsten av denna skillnad mellan 'offentligt' och 'privat' var enligt Savolainen den offentliga myndighetskontrollens räckvidd. På gator, gränder och torg var ordningsmaktens auktoritet absolut, men till en privat bostad kom stadsvakterna enligt Savolainens material bara en gång, och det var för att ägaren själv önskade det. Handelsmannen Pipping kallade då på vakten för att gripa män som nattetid smög in hos hans pigor.

Krogarna befann sig i gråzonen mellan dessa ytterligheter. En typisk krog på den här tiden fanns i krögarens hem. När domkyrkoklockan slog nio och den lagliga utskänkingen av alkohol tog slut förvandlades krogen till privat bostad. Gränsen mellan det privata och det offentliga gick alltså helt konkret rakt

genom krogrummet, och det här ledde upprepade gånger till kvistiga gränsdragningar i rätten. Om man i det som före klockan 21 var krog efter detta klockslag påträffade människor med glas i händerna runt krögarens bord, var de då hans privata gäster, eller hade han gjort sig skyldig till olaglig utskänkning av alkohol?

Under den tid som Savolainen undersöker öppnades också kaffehus i Åbo, platser som stadshistoriker brukar tillskriva avgörande betydelse. Kaffehuset har setts som ett nytt offentligt rum där stadsborna kunde träffas, förhandla om affärsavtal eller förmedla nyheter på neutral mark. Savolainen ställer dock den något provokativa frågan om kaffehusen egentligen i något väsentligt avvek från krogarna, som hade innehaft motsvarande roll sedan stadskulturens början.

Något regelrätt svar ger Savolainen tyvärr inte på den frågan, men han erbjuder evidens som gör det möjligt för läsaren att dra sina egna slutsatser. Själv övertygas jag inte nämnvärt av tanken att kaffehusens entré skulle ha förändrat den offentliga sfären i Åbo på något avgörande sätt. Vad gäller klientelet och placeringen i staden var de förvisso mer elitistiska till sin natur än krogarna. Källarna lyfter Savolainen också fram som ett alternativ till krogarna: de var inriktade på en förnämre kundkrets och finare alkoholdrycker och fungerade därmed som näringsställen för ett exklusivare socialt skikt.

Savolainens material är i sig varken nytt eller revolutionerande. Problemen med ordning på gatorna och alkoholutskänkning eller hur bostäderna var ordnade har behandlats utförligt i tidigare stadshistoriska studier. Utifrån detta delvis bekanta material skapar Savolainen emellertid en enhetlig och logiskt sammanhängande berättelse, som i bästa fall också ruskar om gamla uppfattningar om den tidigmoderna staden och dess funktioner.

Närpå revolutionerande ny kunskap kan Savolainen erbjuda då det gäller Åbobornas

bostadsförhållanden. En utbredd uppfattning inom både forskning och allmänhet är att den tidigmoderna staden skulle ha karakteriserats av trångboddhet och stora hushåll. Enligt Savolainens statistiska material ökade dock bostadsytan per person snabbt under 1700-talet. I slutet av århundradet var dessutom enpersonshushållen den oftast förekommande hushållstypen i Åbo, och därtill hade mången inneboende ett eget rum för sig själv. Detta undergräver föreställningen om att stora mängder människor levde och sov inpå varandra i gemensamma rum under tiden före uppkomsten av det privata och privatlivet som idé.

Beskrivningar av människors levnadsvillkor som enbart bygger på domstolsmaterial och myndighetskällor kan lätt bli lite torra och schematiska. För forskaren är det därför fördelaktigt att hitta brev och dagböcker skrivna av människor som upplevt de levnadsmiljöer som undersöks. Savolainen har lyckats finna två utmärkta samtidsvittnen som har nedtecknat sina intryck av livet i Åbo. Det ena är Pehr Stenberg – sedermera kyrkoherde i Umeå – som studerade i Åbo på 1780-talet. Stenberg lämnade efter sig 5 000 sidor av självbiografiska anteckningar i vilka han detaljerat beskriver studielivet med dess supande, gatuslagsmål, kvinnoaffärer och bastubadande. Det sistnämnda var en exotisk upplevelse för Stenberg som kom från Västerbotten. Stenbergs observationer ger kött och blod åt Savolainens text, som tidvis annars vore nära att förvandlas till ett referat av rättsliga källor. Det andra samtidsvittnet är den engelska resenären Edward Daniel Clarke som under vintern 1799–1800 vistades i Åbo. Clarke skrev i sin reseberättelse om åbobornas ”besynnerliga vanor” och var exceptionellt uppmärksam på exotiska ljud. Han skrev att det i Åbo utan uppehåll hördes ett klingande och klämtande då människorna körde förbi med slädar som var försedda med bjällror. Det var ett ljud som invånarna själva sannolikt blivit så vana vid att

de inte längre fäste sig vid det. Clarke noterar också i sin skildring vilket oljud magistratens trumslagare förde då de gick längs gatorna och ropade ut kungörelser.

Clarke's anteckningar om bjällror som klingade då slädar drog förbi och trumslagarnas intensiva trummande ger extra krydda åt avhandlingens kanske mest ambitiösa kapitel, där Savolainen försöker återskapa ljudvärlden i Åbo under 1700-talets slut. Utan dessa skildringar hade Savolainen bara kunnat bygga på domböckernas rätt så repetitiva rättsfall i vilka åboborna grälade om huruvida krogmadamen hört domkyrkoklockan slå nio eller inte.

Panu Savolainen utexaminerades till arkitekt från dåvarande Tekniska högskolan innan han blev historiker, vilket förklarar hans intresse för stadsrummet och dess funktioner och också hans förmåga att presentera sina forskningsresultat visuellt. Ett gott exempel på detta är den utmärkta användningen av kartor. Stadskartorna över Åbo från åren 1756 och 1808 dyker upp på många ställen i undersökningen och tjänar alla gånger olika syften. Savolainen pekar på kartorna ut t.ex. i vilka stadsdelar och kvarter i staden som kaffehusen och krogarna fanns, på vilka gator det förekom flest gatuslagsmål och problem med ordningen, eller var det fanns flest enpersonshushåll. På en särskilt fascinerande karta åskådliggör Savolainen var i staden den för snatteri upprepade gånger gripna "qwinspersonen" Walborg Ericsdotter gömde sitt stöldgods.

Lösningen att använda gamla kartor är lyckad. De är åskådligare och trevligare att betrakta än kartor som ritats i dag, och eftersom kartorna återkommer i flera kapitel blir läsaren snart mycket förtrogen med 1700-talets Åbo-geografi. Det här kräver så klart att boken är tryckt med hög kvalitet, och Panu Savolainen har i detta haft förmånen att få ge ut sin avhandling på det lilla Åboförlaget Sigillum som ger ut högkvalitativa böcker och har gjort ett utmärkt jobb med den här boken. För den som varit tvungen att själv knöla in sin avhandlings-

text i en grafisk mall för ett universitetsförlag ter sig detta som en avundsvärd förmån.

Juba-Matti Granqvist

(översättning Henrika Tandefelt & Charlotta Wolff)

Vilhelm Vilhelmsson, *Själftätt fólk. Vistarband og íslenskt samfélag á 19. öld.* [Independent People: Labour Bondage and Icelandic Society in the 19th century] (Reykjavík: Sögufélag, 2017). 313 pp.

Vilhelm Vilhelmsson's book is a study of "everyday practices of power relations" in pre-modern Iceland. Based on a doctoral thesis from the University of Iceland in 2015, the author focuses in particular on the institution of bonded labour (*vistarband* in Icelandic) during the 19th century, the tensions and frictions between masters and servants (*vinnufólk*), and the possibilities of the latter to manoeuvre within the system to improve their position and resist authority. The author also examines groups that tried to make a living on the margins or outside labour service: landless and poor casual labourers (*lausamenn*) and vagrants (*flakkarar*), and their tactics of avoiding compulsory service. The author challenges a more established view in the historical literature that the agrarian working classes passively subjected themselves to a repressive social and economic system ruled by an elite of landowners and government officials. It is true, the author admits, that the labour bondage was an integral part of a patriarchal, unequal social order, yet the servant and the labourer were active agents who were able to create their own 'space' in everyday life by contestation, disobedience and even resistance. This is *history from below* where "society is viewed with the eyes of the servant, the rebel, the lawbreaker" (p. 13).

A theoretically inclined historian, Vilhelm Vilhelmsson digs deep into the terrain of cul-

tural history, employing subaltern studies and Michel Foucault's theory of power relations, James C. Scott's theories of different strategies of resistance to domination, and Finn Janning's concept of "existential resistance". The author uses these theoretical tools with erudition and intelligence although this reviewer is not convinced of the usefulness of some of the theoretical constructions, in particular the concept of existential resistance.

The author divides the topic in three parts. The first one examines the historical development and the ideological underpinnings of compulsory service in Iceland in the context of early modern Europe. The origins of labour service in Iceland can be traced back to the late Middle Ages, but with the Lutheran reformation and the increasing importance of domestic discipline in its wake, it developed into a compulsory service for most landless people. Labour bondage became a prominent feature of the social structure during the 17th and 18th centuries reaching a most stringent form during the period 1783–1863 when almost all exemptions were prohibited. While compulsory service served multiple purposes, such as securing farmers supply of farmhands and guaranteeing the poor a secure employment, the author emphasises its importance as a system of moral regulation and maintenance of social order.

The second part focuses on the Icelandic servant class and the institution of labour bondage in the 19th century, a period that saw a shift from intensified attempts to increase control over the landless poor well into the second half of the century, to a relaxation of the legislation in the 1860s and again in the 1890s when compulsory service was all but abolished. The novelty of this section lies in the author's use of trial proceedings and other

court records from magistrates to uncover a significant number of servants' attempts to create their own space and resist authority. These are different types of cases such as lack of deference, disobedience, indolence, theft, mistreating the master's livestock, and leaving the service unlawfully, all manifesting agency on behalf of the servant.

The third part studies casual labourers, a heterogeneous group of usually poor people trying to make an independent living outside service. Legislation on compulsory service was closely related to laws on casual labour and vagrancy, social groups that were regarded as social parasites and a threat to stability and social order in the eyes of the authorities. Despite hostility towards casual labourers in the public discourse they were what may be called a "normal exception", in the view of the author, as they were part of the community all over the country and even grew in number in the course of the 19th century. The author regards casual labour as "contingent form of resistance" where individuals sought to improve their lot by avoiding service.

Vilhelm Vilhelmsson's book not only makes an important contribution to the social history of pre-modern Iceland but it also offers valuable insights into the institution of compulsory service in early modern Europe. The book may well exaggerate the possibilities of the landless poor to manipulate the social system to their own advantage – but it makes the important point that in order to understand power relations it is not enough to examine the social structure, legislation or prescriptive discourses of how the labour bondage was supposed to function; what is needed is a study of power relations in everyday life.

Guðmundur Jónsson

Anna Agnarsdóttir (ed.), *Sir Joseph Banks, Iceland and the North Atlantic, 1772–1820: Journals, Letters and Documents*, Hakluyt Society, Third Series, 30), (London: Routledge, 2016). xxvi, 681 pp.

Among the colour plates included in Professor Anna Agnarsdóttir's outstanding edition of the letters and papers associated with Sir Joseph Banks (1743–1820) and Iceland are two contrasting portraits of the great English scientist and explorer: one from 1773 (by Sir Joshua Reynolds) and the other from 1809 (by Thomas Phillips). Each portrait tells its own tale. The former shows the young adventurer, newly returned from Iceland, and still basking in the fame generated by his earlier travels to Newfoundland and Labrador (1766), and Brazil, Tahiti, New Zealand and Australia (1768–71), as part of Captain Cook's famous expedition on board the *Endeavour*. Banks, just thirty years old and stylishly clad in a burgundy-coloured velvet suit, is seated at a document-strewn desk, with a terrestrial globe to his left, on which the (to him) familiar outlines of Madagascar, the Indian Ocean and Australia are visible. For Sir Joshua's subject, even the simple act of sitting quietly seems something of an effort. Charismatic, ambitious and independently wealthy (by 1764 his annual income was the equivalent of £700,000 today), Banks seems impatient to fulfil the Horatian injunction inscribed on the Reynolds

portrait: *Cras ingens iterabimus aequor*, 'tomorrow we set out once more on the boundless main'. In the 1809 portrait, however, innocence has given way to experience. The raven locks are now white, the bright eyes have dimmed, the trim figure is more comfortably upholstered, the suit (still expensively cut but more sober in hue) now carries an insignia and an honorific sash, his chair resembles a throne, and inexhaustible energy has given way to sagacity, authority and (even) anxiety. Banks, aged 62, is now President of the Royal Society, and the burdens of office and circumstance appear to be weighing heavily. One major concern was his beloved Iceland, caught up in an unwelcome mini-revolution initiated by visiting merchants from England, and sorely tried by the trade blockade that accompanied the 1807–14 conflict between Denmark and Britain.

The dire consequences of these disturbances for the inhabitants of Iceland find expression in many of the documents in Anna Agnarsdóttir's edition. The volume also includes all extant correspondence and journals from Banks' 'excursion' to Iceland in 1772, when his fascination with Icelandic affairs first took hold.

In her insightful 'Banks and Iceland: An Introduction', Anna Agnarsdóttir's discussion of Banks' last minute ('the Season was far advanced') Iceland expedition does not gloss over the impractical arrogance that had led to

his exclusion from Captain Cook's 1772 *Resolution* voyage to the Antarctic, or his insouciant disinclination to write up and publish his own 1772 Icelandic findings (Uno von Troil's role in this regard is rightly recognised). However, Banks' gradual emergence as patron, promoter and 'statesman of science', and as enlightenment Britain's most celebrated and influential *Íslandsvinur* is fully charted.

The volume's edited texts include the 1772 Iceland journals (by Banks and by James Roberts, his impressively articulate servant); 297 letters and associated papers from more than 60 correspondents, covering the period from April 1772 to September 1819; and a dozen appendices offering information about the 1772 enterprise (biographical details of expedition members, an inland itinerary, a list of books taken ashore, references in contemporary Icelandic annals, travel expense details), and about the 1807–14 blockade (trade ordinances, orders in council, tonnage regulations). Many of these documents are published here for the first time. There are also three maps, sixteen handsomely reproduced colour plates, and seven other manuscript-derived images, including a portrait of Count Trampe, the controversial Danish Governor of Iceland in 1809. The volume concludes with a comprehensive bibliography and a well-stocked index.

None of this archival material came knocking at the editor's door. The 1772 journals are fragmentary, and the Iceland correspondence is scattered widely in repositories in Britain, the United States, Canada and Australia. Assembling, ordering and editing this data must have seemed like herding cats. Despite these challenges, the editorial treatment of the texts is exemplary. Foreign-language documents are presented in pellucid English translations, accompanied by the Latin, French and Danish originals. The detailed annotation treats manuscript provenance; literary, historical and mercantile contexts; the identification of people, places and publications; and the cor-

rection of unfortunate slips by earlier editors or transcribers, as when (p. 101), a reading in Roy Rauschenberg's 1979 edition of Banks' journal, 'larger ones', is corrected to 'Laugarness' [i.e. Laugarnes].

Reading through the documents, the breadth of Banks' Icelandic preoccupations—personal and professional, scientific and diplomatic—catches the eye. We read of Ossianic sublimity and whisky tasting on Islay, food and feasts on Viðey, bed lice, chronic gout, Geysir ('this wondrously curious well'), Hekla (Banks' visiting card features a map of Iceland dominated by the volcano), geological specimens and speculations, the collection of Hólar books and the copying of saga manuscripts. We encounter prominent Icelanders (Bishop Bjarni Jónsson of Skálholt, Bjarni *landlæknir* Pálsson of Seltjarnarnes, Ólafur Stephensen of Viðey and his son Magnús, and Bishop Geir Vídalín), and other British Icelandophiles, well-known in Iceland (John Thomas Stanley, Sir George Mackenzie and WJ. Hooker). We also catch a glimpse of the cast of minor characters thrown up by the 1807–14 conflict, as they enjoy their fifteen minutes of fame: the slippery James Savignac, the quixotic Jurgen Jurgensen, the hapless Guðrún Johnsen, and the disreputable Ólafur Loptsson.

The letters also reveal how the Anglo-Danish hostilities generated new strategic possibilities (British annexation could free Iceland from its 'Egyptian captivity') and commercial imperatives (desperate merchants requesting Banks' 'kind Interference and influence', 'powerfull assistance' and 'benevolent care' in obtaining the trading licences that would help them alleviate the plight of hard-pressed Icelandic natives). Banks understood their problems; no British spokesman for the Icelandic cause ever had a more detailed knowledge of north Atlantic commerce than Sir Joseph. He was fully at home in the world of Icelandic swanquills, foxskins, sheepskins, mittens, worsted stockings, eiderdown, fish-liver oil,

dogfish, saltfish, klipfish and the like. Moreover, Banks had friends in high places and lobbied tirelessly, but he was often frustrated by the fog of war and Whitehall bureaucracy. The Foreign Office, the Board of Trade, and the British and Danish authorities in Reykjavík rarely sang from the same hymn sheet.

In presenting the volume's rich collection of documents, Anna Agnarsdóttir is an illuminating and meticulous guide. Typos are very few and far between. The present writer does wonder, however, whether the individual identified on p. 193/note 7 as Dr Henrik Gahn (1747–1816) may help to explain a reference on p. 183, where the editor notes that 'No Dr Gawn has been identified'.

The volume's final item, a Latin poem entitled 'Apotheosis Joseph Banks', was composed to mark the Englishman's death in 1820. The poet, Ólafur Ólafsson (1753–1832), an Icelander newly-elected to the Norwegian parliament, salutes the creative hand of Banks, which had helped to banish all the ills that arose when (in Hjalti Snær Ægisson's elegant translation):

the evil and ferocious war-god barred Icelanders from
Access to the sea, imposing swift death,
hunger and fear
[Islandis pelagum mars malus & rapax
Claudendo rapida cæde, fame & metu]

Future inhabitants of Iceland are urged to lament the passing of their benefactor and to celebrate his achievements.

Through her field-commanding edition, Anna Agnarsdóttir has responded heroically to her countryman's challenge. *Sir Joseph Banks, Iceland and the North Atlantic, 1772–1820* is a scholarly *tour de force*. The editor and her publisher have done Anglo-Icelandic and North Atlantic studies a memorable service.

Andrew Wawn

Christer Ahlberger & Per von Wachenfeldt (red.), *Den glömda kyrkan: om herrnbutismen i Skandinavien* (Skellefteå: Artos, 2016). 213 s.

Den som studerar en nordeuropeisk stad kring mitten av 1700-talet lär förr eller senare stöta på *herrnbutare*, *moravians* eller *das Brüdergemeinde*. Det kanske tar en stund att inse att alla tre termerna åsyftar samma rörelse: den som grundades av greve Ludvig von Zinzendorf 1722 i tyska Herrnhut (därav termen herrnhutare), på gränsen till provinsen Mähren (därav termen *moravians*). Trakten var vid det laget välkänd som vagg för den senmedeltida reformatorn Jan Hus och hans många efterföljare. Namnet *Brüdergemeinde* anspelade på husiternas självbenämning på sin rörelse, *Unitas fratrum*.

Djungeln av beteckningar är talande. Likhet med den mångfacetterade grupp som kallades pietister var herrnhutarna svåra att klassificera redan i sin samtid. De var både intellektuella och känslosamma, naturvetenskapligt nyfikna och djupt fromma. De kunde framställas som ett hot mot stat och kyrka samtidigt som de välkomnades i adelskretsar och kungahus runtom i Nordeuropa. Men även om herrnhutarna framstår som komplicerade att placera in i tidens politiska, religiösa och kulturella meningssammanhang, är det däremot tämligen enkelt att ringa in rörelsens karaktärsdrag. Ett omistligt kännemärke var blodsmystiken, som i synnerhet tog sig uttryck genom besjundandet av den enskilda människans möte med Jesu sår, ett drag som går tillbaka på senmedeltida fromhet och under 1700-talet också anammades av katolska religiösa rörelser. Ett annat typiskt drag – som de hade gemensamt med andra rörelser från samma sekel, både mer och mindre fromma – var utvecklingen av ett egalitärt sällskapsliv som inbegrep både män och kvinnor, såväl adelsmän som hantverkare och tjänstefolk. Ett tredje drag, som de delade med Hallepietisterna, var fokuseringen på mission till icke-europeiska kulturkretsar.

I antologin *Den glömda kyrkan* presenterar åtta skandinaviska forskare forskningsläget om herrnhutismen i Danmark, Norge och Sverige. Titeln uttrycker i kortform bokens grundläggande påstående: att herrnhutismen har fått en oförtjänt undanskymd plats i nationella översiktsverk (såväl historiska som kyrkohistoriska). Herrnhutarna rörde sig mycket mellan olika länder och kontexter, och blir därigenom besvärliga att passa in i en nationell historieskrivning. Antologins författare påpekar att det däremot finns goda möjligheter att skriva historia från globala och lokala perspektiv. Ett enskilt exempel på hur denna programförklaring kan fullföljas ges också i boken, i form av Pieter Boons bidrag om den malmöfödde prästen Peter Hallbeck (1784–1840) som blev biskop i Sydafrika 1836. Exemplet visar hur den biografiska ansatsen samt det typiska materialet i form av omsorgsfullt utarbetade egodokument, i synnerhet de så kallade levnadsloppen, möjliggör den forskningsansats som antologins andra bidragsgivare vurmar för. Boon har dessutom omsatt ansatsen i ett färdigställt avhandlingsarbete.

Behovet av att flytta fokus från det nationella till det globala och det lokala är bokens huvudsakliga poäng. Ett andra grundläggande påstående är att andra aktörer än staten var viktiga, exempelvis adeln, vilket särskilt Jan Samuelson visar i sitt bidrag. Det är ett viktigt påpekande. Den 1700-talsadel som utövade patronatsrätt eller värvade egna huspräster var alls inte entydigt ute efter väluppfostrade salongspräster. Somliga valde istället riviga omvändelseförkunnare och blödiga fromhetsivrare. Samuelson ger flera exempel på detta fenomen. Därtill kan läggas riksrådet Hans Henrik von Liewens värkning av den kontroversielle pietisten (och sedermera herrnhutaren) Andreas Hilleström till 1710-talets Karlskrona, under den tid då Liewen var stationerad i staden för att sköta den svenska flottans förvaltning. Vidare kan påpekas att greve Zinzendorf själv var

en adelsman som använde sin position till rörelsens fördel.

Ett tredje, återkommande, påstående i boken är att den skandinaviska forskningen om herrnhutarna oftare har behandlat rörelsen som en sekt än som en kyrka. Jag är emellertid osäker på vad som menas med detta påstående. Avser antologiförfattarna att forskningen har ett ansvar för att rehabilitera herrnhutarna, och att detta görs bäst genom att undersöka dem som en samfundsbildning under 1700-talet? Eller menar man att sektstämpeln är en indikation på att den tidigare forskning som bedrivits har varit tendentiös? Oavsett svar kvarstår osäkerheten. Herrnhutarna själva avsåg inte att skapa någon egen kyrkobilddning. Istället blev de efterhand integrerade i de etablerade, evangeliska kyrkobilddningarna. I Danmark fick rentav deras missionsstation i Christiansfeld, som påpekas i boken, understöd av kungahuset. Sektstämpeln behöver inte heller vara oförtjänt, beroende på hur begreppet definieras. Rörelsen hade drag av fanatism, förmedlade undergångsprofetior och under en särskilt radikal period (1749–50) uppmanades medlemmarna att ha sex med olika församlingsmedlemmar som ett medel för att uppnå religiösa upplevelser. Material från denna period förstördes sedermera av herrnhutarna själva (se Paul Peuckers, *A Time of Sifting: Mystical Marriage and the Crisis of Moravian Piety in the Eighteenth Century*, 2015).

Bokens författare visar övertygande att den brist på uppmärksamhet som herrnhutarna har förlänats i nationella översiktsverk inte står i paritet med dess ansevärda inflytande på 1700-talets kyrkoliv. Å andra sidan finns det mycket forskning om herrnhutarna, särskilt av tyskt och amerikanskt ursprung. Internationell missionshistoria framstår – med något enstaka undantag – som den glömda forskningen i boken om den glömda kyrkan. Det går givetvis att ta igen framöver. Sammanfattningsvis bör denna bok betraktas som en rapport från en forskargrupp under formering, som fram-

för allt kan vara av intresse för den som i likhet med bokens artikelförfattare funderar på att ägna herrnhutismen mer ingående studier. Boken sammanfattar det rådande forskningsläget, och förtjänstfullt nog i flera skandinaviska länder. Nu återstår det att följa upp forskningsansatserna. Material saknas inte, och det globala aktörsperspektiv som skisseras är både angeläget och gångbart i dagens forskningsdiskussioner. Forskning med detta perspektiv och material kan komma att ge ökad förståelse om kopplingar mellan Skandinavien och andra kulturkretsar under 1700-talet.

Johannes Ljungberg

Gunnar Artéus, *Anna Maria Lenngren: Ett kvinnoliv* (Stockholm, Carlssons förlag, 2018). 128 s.

Små behändigade biografier över 1700-talets kulturpersonligheter borde det finnas fler av. Det är en utmärkt genre att nå ut med till en större publik. När personen kunnigt sätts in i historiska, ekonomiska, politiska, sociala, religiösa och kulturella ramar öppnar sig en hel värld, som utifrån ett personligt perspektiv kan bli överskådlig och begriplig. Just en sådan bok är Gunnar Artéus, *Anna Maria Lenngren. Ett kvinnoliv* (2018), från Carlssons bokförlag, samma förlag som 2011 utgav Torkel Stålmårcks *Anna Maria Lenngren: Granris och blåklint*.

Artéus är historiker av facket, med särskild inriktning på 1700-talet. Att han har militärhistoria som specialitet märks egentligen bara när han, liksom i förbigående, hävdar att "den yttersta makten i riket under Anna Marias tid faktiskt inte låg hos den frihetstida riksdagen eller de gustavianska kungarna utan hos militären" (17). I förordet talar han om sitt starka engagemang för Lenngrens liv och verk, men bekänner att han funnit det svårt att skriva om en kvinnas liv.

Läsaren får i Artéus volym allt serverat på 128 sidor – inklusive en lista med referenser. Det lilla formatet kräver stark disciplin och klar disposition, vilket författaren uppnår ganska väl. Boken inleds med tre kortare kapitel om tidens Sverige, om Lenngrens livsöde och om hennes vänner. Författarskapet, läst främst ur personhistorisk synvinkel, får ett långt kapitel dominerat av debatten kring dikten "Några ord till min k. Dotter" och frågan om Lenngrens kvinnosyn – om hon på allvar vänder sig mot kvinnors intellektuella ambitioner och verkligen menar "Med läsning öd ej tiden bort/Vårt kön så föga det behöver". Efter att ha gått igenom över ett dussin inlagor som sträcker sig från den ena ytterligheten till den andra kommer Artéus märkligt nog fram till att slutsatsen är given. Enligt honom är Agneta Pleijels och Sven Delblancs "fräscha nytolkningar" av Lenngrens kvinnosyn därför "tänkvärda" men "obehövlige". En besynnerlig antiklimax. Undrande ställer jag mig också till varför Artéus, delvis under protest, uppställer fyra kriterier på "stor" poesi, där han menar att Lenngrens bara lever upp till ett, det stilistiska, men ändå beskriver den som unik i sin kombination av humor, intelligens och realism.

Volymen avslutas med fem sidor om "människan" Lenngren, vilket avslöjar hur magert det begränsade källmaterial som Artéus haft till sitt förfogande: vittnesbörd från Nils von Rosenstein och Frans Michael Franzén, ett fåtal brev och det han kunnat utläsa ur hennes dikter. Ändå är det i detta slutkapitel han förmedlar sitt samlade intryck av en gestalt präglad av humor och värme, godhet, intelligens och stark självkänsla.

Det är ingen radikalt ny eller annorlunda bild av Lenngren och hennes tid som träder fram. Artéus har läst, läst på och förmedlar. Men hellre än de gängse förklaringarna av Lenngrens preferens för ett anonymt författarskap (kvinnlig tvekan inför offentligheten och en konstitutionell blyghet) och som komplement till Agneta Pleijels observation att

anonymiteten var en förutsättning för att fritt kunna skriva kritiskt och fräckt, vill han betona en överkänslighet hos Anna Maria Lenngren för kritik.

Bokens styrkor och svagheter är, som så ofta, två sidor av samma mynt. Det personliga engagemanget är en förutsättning för att skriva en bok som denna, men att Lenngren hela tiden kallas Anna Maria skapar en artificiell och problematisk närhet. Författaren motiverar det med att "det passar mycket väl, ja, naturligt, i ett modernt språkbruk" (9). Risken är dock att det moderna språkbruk han hänvisar till, och förstärker, är konventionen att kalla manliga författare vid efternamn och kvinnliga vid förnamn, som med Strindberg och Selma, vilket var gängse förr.

Samhällets hierarkier under 1700-talet beskrivs av Artéus som "ett tydligt utvecklat klassamhälle" (13). Det förklarar ett äldre samhällsskick för en nutida läsare och understryker att nya grupper formeras och begrepp som medelklass lanseras. Men i talet om "den proletära klassen" överväger det anakronistiska intrycket. Dels introduceras begreppet proletär kring 1840 och blir vanligare framåt sekelskiftet 1900, dels är det knappast något som dagens läsare lätt relaterar till.

Artéus är inte omedveten om sin språkliga balansgång mellan då, nu och tiden däremellan. Han ursäktar sig ibland för otidsenliga eller mer personliga tolkningar. Det får väl tillåtas en författare. Ändå undrar jag om han alltid ser konsekvenserna av sina val.

En liten bok kan inte förklara allt, det vore för mycket begärt. Lenngren förtjänar uppmärksamhet och jag är övertygad om att denna volym kan sprida kunskap och väcka intresse för henne, både som författare och person. Det är gott nog. Men varför inte dessutom läsa Lars Ellerströms *En ironisk historia. Från Lenngren till Lugn* (2005) och den utmärkte danske poeten Eske Mathiesens volym *Fru Lenngren: Gendigtningar* (2001). Den som önskar fler röster i kören kan söka sig till Svenskt

biografiskt lexikon (Magnus von Platen), Nationalencyklopedin (Ebba Witt-Brattström), Litteraturbanken (Lotta Lotass) eller Svenskt översättarlexikon (Torkel Stålmärck) samt glädja sig åt de tecken på Lenngrens aktualitet som utgörs av Agneta Pleijels presentation i *Litteratur för amatörer* (2012) och Mats Malms i *Poesins röster* (2011). Och gå gärna med i det nybildade Lenngrensällskapet!

På textens sista rad erkänner Artéus att han under arbetet blivit lite förälskad i sitt objekt. Det är avväpnande – och lite smittande. Jag som inte alltid haft så lätt för Lenngren, även om jag beundrar hennes skarpa penna, är tacksam för denna koncentrerade presentation av en sympatisk helhetsbild.

Elisabeth Mansén

Thomas Bredsdorff & Søren Peter Hansen (red.): *Det lange lys – 2000-tals spørsmål, 1700-tals svar* (København: U Press, 2017). 300 s.

Kan 1700-tallet levere svar på de spørsmål, der omgiver vores moderne, nordiske samfund i 2000-tallet? Rækker oplysningens lange lys ind i vore dages samfund? Lever vi stadig blandt produkter af oplysningstiden? Sådanne spørsmål har Søren Peter Hansen og Thomas Bredsdorff i samarbejde med Dansk Selskab for 1700-talsstudier søgt svar på med antologien *Det lange lys – 2000-tals spørsmål, 1700-tals svar*. Resultatet er en spændende og broget oplysningsantologi, hvor begejstringen for oplysningens nordiske udformning såvel som troen på dens varige indflydelse på vores samfund i dag tydeligt mærkes. Femten fortrinsvis danske bidragsydere har således med udgangspunkt i nutidens store og små spørsmål skrevet en række spændende historier, analyser og fund fra det nordiske 1700-tal. Som en ekstra kvalitet er bogen ydermere illustreret med en flot fotoserie af Ole Akhøj fra den danske

herrnhutiske 1700-talsby Christiansfeld, der smukt giver bogen en visuel rød tråd.

Undertitlen om de moderne spørgsmål og gamle svar kan forekomme lettere misvisende. 2000-tallet fylder i hvert fald forsvindende lidt i de fleste af antologiens bidrag, idet bidragsyderne tydeligvis har haft lidt svært ved at slippe den nære analyse af og begejstring for 1700-tallet. Nutiden er dog alligevel styrende for bogen, hvis man kigger på kapitlernes emnevalg, der på mange måder udgør et tidsbillede på de altoverskyggende problemstillinger i vore dages samfund, heriblandt ytringsfrihed, sekularisering, ligestilling, feminisme, globalisering, velfærdsstat, den antropocæne tidsalder og klimakrise. Spørgsmålene, som 1700-tallet skal finde svar på, er med andre ord de ting, vi både hylder som konstituerende for og brydes med i de nordiske samfund. Man kunne måske fyldes med skepsis, hvis svarene nu udmøntede sig i, at 1700-tallet blev gjort til ophav for alt, hvad vi forbinder med gode og oplyste værdier i Norden. Heldigvis er der dog snarere tale om en fremhævelse og historisering af nutidige værdier og fænomener med udgangspunkt i deres 1700-tals pendants. Bogen hævder med andre ord, hverken at 1700-tallet kan levere færdige løsninger på alle nutidens spørgsmål, eller at alt nødvendigvis var bedre i gamle dage.

I stedet er der snarere tale om en klassisk *afselvølgeliggørelse*: en påpegning af at mange af vore dages værdier og fænomener har en historie eller gennem historien er gået igen og igen i forskellige udformninger. Dertil kommer en formaning om ikke at tage disse værdier for givet. De værdier, vi hylder i vores samfund, er (til stadighed) tilkæmpede, og de kan mistes igen. Et godt eksempel på en sådan afselvølgeliggørelse er Marie-Christine Skunckes glimrende kapitel om den svenske trykkefrihedsforordning af 1766, der dengang ganske banebrydende gav borgerne indblik i staten og regeringens arbejdsgang. I en tid hvor det åbne samfund er under pres, hvor informa-

tioner om vores digitale liv kan blive stjålet, købt og solgt og hvor fake news, alternative fakta og usynlig manipulation slører den offentlige sfære, er informationsfrihed og transparens et eksempel på noget, som vi absolut ikke må tage for givet og fortsat bør kæmpe for. Lignende tanker sættes i gang igennem hele bogen, som for eksempel i Tine Reehs spændende kapitel om teologiske diskussioner om sekularisering af dansk retspraksis, i Simona Zetterberg Gjerlevsens fine kapitel om ligestilling og kvindeidealer i Carl August Thielos *Frøken von Weisensøe* og ikke mindst i Karin Esmann Knudsens fascinerende kapitel om havens praksis- og idéhistorie, der hyper-aktuelt tematiserer menneskets evigt komplicerede forhold til naturen.

Der er ingen tvivl om at redaktørerne har forsøgt at skabe en bog, der kan læses 'til nytte og fornøjelse'. Kapitlerne er oplysende og for det meste velskrevne fortællinger fra 1700-tallet, der uden at være konfronterende eller moraliserende får læseren til gruble videre over nutidens forhold til samme spørgsmål. Manglen på direkte konfrontation, eller polemik, udgør dog også bogens største svaghed. Man savner at bidragsyderne oftere forlod 1700-tallets trygge farvande og gik mere direkte på klingen med 2000-tallets problemstillinger. For hovedparten af kapitlerne nævnes 2000-tallet kun som en indgangs- og udgangsreplik og det er derefter op til læseren selv at drage forbindelser til og sætte diskussionen ind i nutiden. Dette har tydeligvis været redaktørernes intention: "Dette er ikke en meningsbog, men en oplysningsbog", som det gøres klart i forholdet. Man lærer da også uden tvivl en masse om 1700-tallet ved at læse bogen. Ikke desto mindre rummer disse fortællinger store potentialer i forhold til nutidens samfundsdiskussioner, som sagtens kunne have været udfoldet stærkere. Skulle bogen derfor virkelig appellere til et bredere publikum ud over de snævre 1700-talskredse, så skulle man efter min mening have turdet forlade den pæne og lødige omgangstone og være mere drilsk og

utfordrende over for læseren. Det er det kun Marianne Stidsen, der på denne måde egentlig vover pelsen med et direkte indlæg i nutidens feminisme- og kønsdebat. Jeg savner med andre ord, at redaktørerne havde trykket bidragsyderne lidt mere på maven i forhold til 2000-tallets spørgsmål, som jeg tror de kunne have haft meget mere at sige til.

Uagtet disse indvendinger, som naturligvis knytter sig til en smagssag, er der tale om en vellykket antologi, som kan læses med stor fornøjelse af enhver med interesse i 1700-tallet og oplysningen. Bogens kapitler er skrevet med en stor og smittende kærlighed til epoken. Ole Akhøjs billeder er en fin og velvalgt finesse, der giver bogen et flot æstetisk udtryk og sammenhæng. Det eneste kapitel der falder ud, eller bryder flowet om man vil, er egentlig Jonathan Israels *tour de force* gennem nordisk historie, som jeg synes enten skulle have været udeladt for i stedet at lade bogen være en ren nordisk præstent eller i det mindste skulle have været oversat. Alt i alt kan *Det lange lys – 2000-tals spørgsmål, 1700-tals svar* klart anbefales til alle 1700-talsinteresserede, og jeg håber, at antologien kan inspirere flere lignende bogprojekter i de nordiske selskaber for 1700-talsstudier.

Eva Krause Jørgensen

Knut Dørum & Helje Kringlebotn Sødal (red.), *Hans Nielsen Hauge: fra samfunnsfiende til ikon* (Oslo: Cappelen Damm, 2017). 248 s.

Om Hans Nielsen Hauge (1771–1824) er det, som denne antologien slår fast, skrive svært mykje. Som lekmannspredikant fekk han stor oppslutting blant norske bønder på slutten av 1700-talet og byrjinga på 1800-talet, og utfordra med det for alvor presteskabet sitt forkynningsmonopol. I eit omfattande forfattarskap gjekk han då òg til åtak på det

han meinte var skinnheilage prestar. Teologisk var han konservativ, som gjorde rasjonalistane harme, men òg meir nyskapande handlingar, som bruk av kvinnelege predikantar, utfordra kyrkja. Samtidig dreiv Hauge ei omfattande, vellukka handelsverksemd, som gav rørsle han skapte, haugianarane, eit stødig grunnlag for eit langt liv. Til slutt vart Hauge sjølv kasta i fengsel for brot på konventikkelplakaten, lova mot å halda vekkingsmøte, men etter 1814 vart han huska som ein av dei som gjekk føre for det nye Noreg.

Den sjølv lærde omreisande norske forkynnaren har dermed vore emne for ei rad vitskaplege studiar, men òg populære framstillingar, heilt opp til no. Slik sett er det utfordrande å gje eit større bidrag til Hauge-forskninga med ei artikkelsamling på knappe 250 sider, men *Hans Nielsen Hauge: fra samfunnsfiende til ikon* lukkast likevel å bringa nye vinklingar til torgs, og samtidig visa ei viss breidde i framstillinga. Hovudtemaet for boka er då òg ifølgje redaktørane Dørum og Sødal «kontrastene i det Hauge og haugianismen representerte på ulike samfunnsområder». Her dekkast tema som kjønnsroller, utvandring, politikk, litteraturhistorie og moderne resepsjon, i tillegg til dei meir opplagte: rørslebygging og religionshistorie.

Hauge si rolle i norsk religionshistorie er stødig framsett av Arne Bugge Amundsen. Pietismen og ved den Pontoppidans katekismeforklaring blir sett som den definerande bakgrunnen for Hauge, og Amundsen viser til korleis han både «var veldig tradisjonell, og [...] ønsket [...] å framstå som tradisjonell» (s.60). Når han likevel hamna i strid med autoritetane, var det grunna si utfordrande stilling som lekmann. Dessutan var Hauge indirekte påverka av herrnhutismen gjennom den lokale soknepresten, meiner Amundsen, utan at det blir vist nærmare korleis dette kom til uttrykk.

Den religionshistoriske vinkelen er meir utydeleg i det innleiande kapittelet. Nærmast

som ei attgjeving av Hauges eigen posisjonering, slår Sødal og Dørum her fast at Hauge gjekk inn i ei «ortodoks-pietistisk kristendomsforståelse» (s. 12). Avvika frå dei ulike teologiske retningane kjem dermed heller i bakgrunnen, og Hauge blir ein meir samlande forkynnar, «forankret i kirkens gamle tro» (s. 21). Likeins blir det slik mindre tydeleg korleis Hauges vidtgåande syn på det allmenne prestedømet hadde ein kritisk brodd mot kyrkjemakta, slik ho var etablert i ortodoksien, ein kritikk han arva frå pietismen. Fasthaldinga på at han berre stod for eit opphavelig bibelsk syn, var eit høveleg forsvar for det utfordrande ved bodskapen sin. Vektlegginga av gode gjeringar braut derimot klart med hevdvunnen statleg pietisme, og er eit punkt der Hauge heller nærma seg ein rasjonalistisk bodskap.

Hauge blir slik tillagt ei meir konvensjonell religiøs form enn det nok er rom for. At Hauge blir gjort «kirkelig patent» har nett vore eit avgjerande trekk ved Hauge-forskinga, skriv Pål Repstad i sitt bidrag om «Hauge-bilder»: «[B]ildet av Hauge som traust konfesjonell lutheraner» har likevel vorte rokka ved i seinare forskning, peiker Repstad på, og er slik med på å få fram denne bodskapen (s. 227). Hovudemnet i artikkelen er likevel den moderne bruken av Hauge i fag som økonomi og leing – ein heller ukritisk bruk, ifølgje Repstad. Haugebiletta har fått leva mykje sitt eiga liv, og er «i liten grad underkastet vitenskapelig problematisering» (s. 233). Dessverre følgjer Repstad i liten grad sjølv opp dette, og artikkelen ender opp som ein noko usamanhengande nærstudie av Hauge-referansar i allmenta.

Meir ordna er då Helje Kringlebotn Sødals artikkel «Et nasjonalt og religiøst ikon», som òg tek føre seg den symbolske Hauge og resepsjonen av minnedanninga kring han. Framstillingane av Hauge har hatt ei sterk identitetsskapande rolle, meiner Sødal, både for lekmannsrørsla og den norske nasjonen. Her kjem altså boktittelen si nemning om «ikon» òg til uttrykk, for det er «den sterke, kreative

og seirende Hauge som minnene holder ved like» (s. 206). Underkommunisert har derimot Hauges tilnærming til statskyrkja og kvinnesynet hans (som Sødal meiner er «moderne og radikalt») vorte, altså både ei tradisjonell og ei moderne side ved lekmannsforkynnaren.

Å knyta Hauge både til det tradisjonelle og det moderne er då òg eit sentralt siktemål med antologien, som uttrykt av redaktørane i forordet og til media. Hauge var nok på feil stad for statskyrkja, men levde opplagt på rett tid, kring sjølvstendiggingeringa i 1814, for eit slikt perspektiv. Haugianarane verka til langt meir omfattande folkeleg medverking i kyrkjelivet og dei vart viktige i det politiske livet på 1800-talet, om stadig meir som ei konservativ kraft, som Knut Dørum viser i sitt artikkelbidrag. Her ligg då òg klare spenningar i det moderne uttrykket, for slik teologen Hauge heller var mykje reaksjonær mot samtidig rasjonalisme, var haugianarane konserverande sosialt. Deira medverking «som formidlere av modernitet på flere viktige områder» (s. 78) verker då mest å vera økonomisk og teknologisk. «Haugianerne ble trass i sin sterke religiøsitet nettopp forkjempere på noen måter for den moderne rasjonaliteten på 1800-tallet», skriv Dørum (s. 98), men det fanst ikkje noko beinveges motsetning mellom religiøs konservatisme og tekniske nyvinningar på 1700-talet, heller.

Moderniseringa av Hauge er då heller ikkje heilt overtlydande. Uttalt som «et moderne trekk» ved lekmannen var «et angrep på presteskapets forkynnesmonopol» (s. 21), men sjølv om dette var opposisjonelt, var det knappast nytt. Heller var det ein viktig kritikk i den tidlege pietismen, som Hauge førte vidare. Der Sødal i sin artikkel om Hauges forfattarskap meiner skriftet *Daarlighed: Forsøg til en Afhandling om Guds Viisdom* «kan leses som et moderne opplysningsinspirert opprørskrift mot religiøse autoriteter» (s. 38), kan ein like mykje lesa det som ein tradisjonell kritikk. Sameleis var kritikken mot prestar og embetsverk, heller enn myndigheiter og po-

litiske institusjonar, ein konvensjonell måte å retta samfunnskritikk på – direkte kritikk ville ikkje vorte tolerert.

Ein hang til å modernisera kvinnesynet hos Hauge er det òg i redaktørane si innleiing, med utsegna om at «Hauge var [...] dels radikal for sin tid, og dels bundet av samfunnets patriarkalske normer» (s. 22). Her gir Inger Furseth likevel eit slags korrektiv i sitt bidrag om «Kvinnenes plass i haugebevegelsen». For sjølv om Furseth òg meiner det er «et morsomt faktum at Hauge faktisk kritiserte tradisjonelle kjønnsroller i hverdagslivet, og forsøkte seg som moderniseringsagent også på dette området» (s. 136), ender artikkelen opp med å peika på at kvinnene si rolle i haugianarrørsla «spilte en viktig rolle for bevegelsens mobilisering fordi de sikret en vid rekrutteringsbase» (s. 153). I sitt testament gjekk òg Hauge tilbake på kvinnene si rolle som forkynnarar, òg det av strategiske årsaker, for å danna bru til kyrkja. Kvinnene fekk så ei tilbaketrekt rolle i rørsla.

Tankekrossen Hauge, forkynnararen som utfordra kyrkja med eit konservativt budskap, kan slik vanskeleg forståast ut frå ein moderne synsvinkel. Hauge kunne nok nytolka Paulus, men tilsvara kvinnesynet hans det i vår samtid? Her er det snapt å skjera ut element vi kan identifisera oss med, utan at konteksten kjem med på båten. Tviltsamt er det då òg at Hauge oppfatta seg som nokon «moderniseringsagent», heller tala han for likeverd på nestekjærleg grunn og skoda tilbake til teologiske førebilete på 16- og 1700-talet. At han stod på terskelen for det som vi i dag ser på som danninga av det moderne Noreg, vart først synleg seinare. Slik kunne det vera for Thrane-rørsla, som peika framover for sosial kritikk, eit halvt hundreår seinare. Haugianarane viste dessutan seinare liten vilje til politisk og sosial nyskaping. Snarare bidrog Hauge opp til den lågkyrkjelege konservatismen, som framleis i dag har god grobotn.

Hans Nielsen Hauge: fra samfunnsfiende til ikon er ein interessant og lett tilgjengeleg tilnærming til Hauge, den seinare resepsjonen av han og til den rørsla han skapte. Bjørg Selands bidrag er eit godt innblikk i Haugerørsla si ordning og Hauges leiarskap, som ser bak retorikken og får fram brytningane mellom søskenmetaforikk og myndig leiarskap. Øyvind T. Gulliksen gir eit spennande innblikk i korleis utflyttarar til Midtvesten vidareførte og forvalta arven frå Hauge. I eit samfunn utan sterk statskyrkje, utvikla haugianarane ei «synode», eit samfunn bygd opp kring kyrkjemøter, om med ein myndig leiarfigur i Elling Eielsen. Haugianarane tilpassa seg det amerikanske samfunnet, men vart òg ei motkraft, særleg når det gjaldt slaveriet. Lesarar av mange fagområde vil slik ha god interesse av denne antologien, anten perspektiva er moderne eller tradisjonelle.

Øystein Lydik Idsø Viken

Björk Ingimundardóttir & Gísli Baldur Róbertsson (eds.), *Yfirretturinn á Íslandi: Dómar og skjöl* [The Icelandic High Court: Rulings and Documents], vol. 1, 1690–1710 (Reykjavík: Þjóðskjalasafn and Sögufélag, 2011). 680 pp + xxxii (images).

Már Jónsson (ed.), *Guðs dýrð og sálnanna velferð: Prestastefnuþómar Brynjólfs biskups Sveinssonar árin 1639–1674* [For God's Glory and the Welfare of Souls: The Episcopal Orders of Bishop Brynjólfur Sveinsson from Synodal Assemblies 1639–1674], *Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar* 10 (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2005). 513 pp.

Már Jónsson & Skúli S. Ólafsson (eds.), *Í nafni heilagrar guðdómsins þrenningar: Prestastefnuþómar Jóns biskups Vídalíns árin 1698–1720* [In the Name of Holy Trinity: The Episcopal Orders of Bishop Jón Vídalín from Synodal Assemb-

lies 1698–1720], *Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar* 12 (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2006). 335 pp.

Már Jónsson & Gunnar Örn Hannesson (eds.), *Eftir skyldu míns embættis: Prestastefnuðómar Þórðar biskups Þorlákssonar árin 1675–1697*, [By Duty of Office: The Episcopal Orders of Bishop Þórður Þorláksson from Synodal Assemblies 1675–1697], *Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar* 13 (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2008). 377 pp.

Recently, there have been welcome additions to the printed corpus of primary sources for the history of early modern Iceland, making important archival material more accessible and readable than before for scholars and the public alike. These include the editions under review, sharing a legal theme yet separate between the two spheres; secular and ecclesiastical.

The publication of *Yfirrétturinn á Íslandi*, a first of nine planned volumes, is perhaps the most significant. Over the course of the last century, from 1912–90, the minutes of Alþingi (*Alþingisbækur Íslands*) were published in seventeen volumes. They cover the period from the late sixteenth century, when minutes began to be systematically produced, until the institution's dissolution in 1800. Together with the *Diplomatarium Islandicum* and *Lovsamling for Island*, in sixteen and twenty-one volumes respectively, the *Alþingisbækur* are key for the 'historical monuments' of Iceland's early legal and political history. The new series, *Yfirrétturinn*, is both its logical sequence and, once completed, essential supplement.

The 'High Court' of Alþingi, *yfirrétturinn*, was initially established in 1563, although it apparently came into operation somewhat gradually and may be considered to be de facto a somewhat younger institution. As a court of appeal, it was independent of the legislative and judicial body of the parliament, *lögrétta*,

and its rulings and documents were left out of the *Alþingisbækur* series. It is of great importance, therefore, to have the court's separate yet closely related history added to the printed corpus of primary documents regarding Alþingi and the Icelandic court system.

The obscurity of the court's early history and the fragmentary preservation of its records do, however, pose challenges to the editors as to what exactly is to be included for publication. There is little if any reliable evidence for the court's operations (or if it operated at all) before 1593 when the king, in a letter to Alþingi, found reasons to affirm its place and role within the judicial system. Seemingly, this made little difference since sentences continued to be appealed directly to the king (and the Supreme Court of Denmark after its establishment in the seventeenth century) and not to the High Court, while the king did not help by repeatedly granting exemptions from his stated principle. In an age of growing legal and judicial uncertainty, therefore, various cases came within the High Court's orbit, so to speak, on their unpredictable courses within the judicial systems of Iceland and Denmark. While these cases may not be High Court cases proper they nonetheless shed light on the functions of the court. As for cases brought before the court by an appeal, various legal documents essential to their context originated in earlier stages and did not, strictly speaking, become documents of the High Court.

The chief editor of the volume, Björk Ingimundardóttir, and her editorial committee do well in offering extensive treatment of the court's documents and documents of fundamental importance for its history and operations without overextending the scope of the work. The present volume is divided into three main parts. Preceding the main part, which presents the earliest court cases (1610–1710), there is a collection of various documents from the court's entire history 1563–1800 regarding its establishment, operations, and

constitutional framework. The third and final part presents cases 'related to the High Court' under the heading *Íslenskt réttarfar*, 'Icelandic judicial culture'. As the editor explains in her preface to the volume, each volume of the series will contain such an appendix for relevant material deemed indispensable for the reader.

The format of the new series underscores its close relations to its sibling *Alþingisbækur*. There is a thorough introduction, including an informative sketch of the court's history, coupled with a thirty-two-page section of colour photographs of primary documents, seals, and illustrations. Detailed bibliographic information is distributed throughout and the volume closes with a glossary and indices. My only real worry is that with the current publication phase (a second volume is yet to appear), I will be at least ninety when the series is completed – and I just turned forty.

The pace is quicker in the series *Sýnisbók íslenskrar alþýðumeningar*, 'Excerpts from Icelandic Popular Culture'. Initiated in 1997, its publications cover a wide range of early modern and modern primary sources. Despite its title, the series includes texts that are usually not labelled 'popular' but nevertheless offer valuable insights into popular culture and everyday life. Thus, the late thirteenth-century royal law code *Jónsbók* finds its place within the series in 2004. There is reason to draw special attention to the much-neglected collections of episcopal orders from early modern synodal assemblies (*prestastefnudómar*) comprising volumes 10, 12, and 13, edited by Már Jónsson, Gunnar Örn Hannesson, and Skúli S. Ólafsson (*Guðs dýrð og sálnanna velferð* in 2005, *Í nafni heilagrar guðdómsins þrenningar* in 2006, and *Eftir skyldu míns embattis* in 2008). Together, the collections cover the orders of Bishop Brynjólfur Sveinsson of Skálholt 1639–74, Bishop Þórður Þorláksson of Skálholt 1675–97, and Jón Vídalín of Skálholt 1698–1720.

The episcopal orders address remarkably diverse topics, ranging from routine ecclesi-

astical matters to mundane issues of everyday life (although the bishop and his assembly certainly did not view them as 'mundane'). The editors are especially to be applauded for both the thorough indices of names and topics and the marginal headings, making thematic searching and browsing very comfortable. Each volume contains a brief but informative introduction to the bishop in question and his synodal assemblies, coupled with a summary of relevant manuscripts and bibliography.

In sum, the volumes in question are a welcome and overdue addition to our printed corpus and will be of great use to early modern historians and scholars of various denominations.

Viðar Pálsson

Arne Jönsson & Gregor Vogt-Spira (eds.), *The Classical Tradition in the Baltic Region: Perceptions and Adaptations of Greece and Rome*, Spudasmata, Band 17 (Hildesheim/Zurich/New York: Georg Olms Verlag, 2017). 600 pp.

The collective volume *The Classical Tradition in the Baltic Region: Perceptions and Adaptations of Greece and Rome* has its origin in the network *Colloquium Balticum*. Initially established in 2001 as a joint German-Swedish collaboration, it has since gone on to include peers from Estonia, Latvia, Lithuania, and Russia. With its annual conference, this international association has been a stimulating venue for Classicists from the above-mentioned countries to enjoy professional exchange and inspiration.

The volume contains 25 essays. As suggested in its title, it explores various receptions and interpretations of Classical antiquity in the area around the Baltic Sea. Among previous essay collections on the Classical tradition in this part of Europe, we find *Mare Balticum – Mare Nostrum: Latin in the Countries of the Baltic*

Sea (1500–1800) (Jyvaskylä, 1994) and *Erudition and Eloquence: The Use of Latin in the Countries of the Baltic Sea (1500–1800)* (Saarijärvi, 2003), both edited by Outi Merisalo and Raija Saras-ti-Wilenius. The volume edited by Jönsson and Vogt-Spira has a broader thematic scope: the contributions shed light on such wide-ranging topics as neo-Latin poetry and the history of Classical philology in Latvia and Lithuania. It includes both case studies of individual texts and explorations of larger phenomena such as university translations of ancient literature and plagiarism in early modern academia.

The Classical Tradition in the Baltic Region consists of four sections. In what follows, I will offer a short overview of each section and discuss some of the individual contributions to conclude with some general reflections.

Section I is entitled *Prominent Writers in Latin of the Early Modern Period*. Containing eight essays, it is the most extensive section in the volume. The contributions encompass subjects such as historiographical works of different periods, early modern poetry, epigraphy, and academic writings in Latin. In fact, the section covers a period longer than indicated in its title, as the opening essay by Vita Papińska deals with a thirteenth-century text. In her “Riga in *Heinrici Chronicon*”, Papińska looks at the medieval chronicler’s description of Riga and its role in the Christianization of Livonia. Even though the contributor does not mention this explicitly, the chronicle exhibits many of the features that are associated with neo-Latin literature of the early modern period such as the use of Latin in the construction of an identity. It is therefore fitting that the next essays in this first section also deal with the use of Latin as a tool of self-identification. For example, Martina Björk in her “Urania and Apollo: Myth and Identity in Tycho Brahe’s Latin Poetry” explores how the famous Danish astronomer employs Ovidian elegiacs as a means of self-fashioning. Through her close readings of Brahe’s three Latin poems, Björk

convincingly demonstrates that this early modern scientist moves from self-descriptions as a humble disciple of Urania to boldly portraying himself as Urania’s master who has understood the mysteries of the universe.

Section II, *The Translation and Reception of Classical Literature*, consists of five essays. These contributions treat paratexts to an early modern poetry collection, translations of ancient literature in early modern Sweden, the reception of the Daphne myth by the Swedish scholar and poet Esaias Tegnér, and Latvian translations of ancient language theorists. The material covers the eighteenth to the twentieth centuries. Thus, Magdalena Öhrman offers an insightful study of the reception of Ovid’s *Heroides* in late eighteenth-century Sweden. Öhrman wisely argues that these Swedish translations must be examined in a national literary context, where they served as Swedish equivalents of the pre-Romantic novel. Anna-Maria Lenngrén’s 1778 translation of Dido’s letter to Aeneas is an excellent illustration of this argument: in her translation, the Swedish poet privileges themes that are characteristic of the European epistolary novel.

Section III, *The Presence of Antiquity in Early Modern Culture*, contains five essays as well. It starts with a text on the use of ancient motifs in a seventeenth-century Dutch pamphlet against Sweden. It then proceeds to a study that examines how an early modern printer used his printer mark to present himself as a humanist figure. The remaining contributions look at Frederick the Great’s reception of antiquity, the motivation behind the creation of the coin cast collection at the University of Tartu, and the work of the Latvian scholar Juris Alunāns. Ojārs Lāms’ essay about Alunāns shows how the twentieth-century comparative linguist viewed his own country’s past through references to the culture and language of ancient Greece. It is interesting to compare Alunāns’ scholarly endeavours to Frederick

the Great's reception of antiquity. As Vogt-Spira explains, the Prussian ruler was also a thinker and he sought the answers to many of his questions in ancient literature. Vogt-Spira makes it clear that this approach to ancient Greece and Rome was in line with the contemporary traditions.

Section IV, *The History of Scholarship and Education*, consists of seven contributions. Its first essays engage with early modern material. The opening text discusses the moral poetry of the German humanist Johannes Mylius. The next two essays relate to the history of Tartu University: Kaidi Kriisa investigates how the vernacular languages took over the role of Latin as the language of academia in Tartu, whereas Janika Päll inquires into the practice of rhetorical exercises at the same university. The final contributions analyse eighteenth-century dissertations on silk production in their socio-historical context, the work of the Latvian philologist Kārlis Strausbergs, and the history of Classical studies in Latvia and Lithuania during and after the Soviet occupation. The story of the suppression of Classical research in the former Soviet republics serves as a reminder of how totalitarian regimes have a habit of using culture and literature as an ideological instrument.

There is a certain thematic overlap in the volume's four sections. Many of the essays could fit into two or in some cases even three of the four categories. At the same time, the category *The Presence of Antiquity in Early Modern Culture* could host a great majority of the contributions. As the topics treated in the essays differ in terms of their material and approaches, it is understandable that it would have been difficult to create a limited number of niched categories for them all. What is perhaps missing in this volume is a clearer point of conjunction between the essays' approaches and the current international research on the same phenomena. Thus, many of the contributors working with early modern texts writ-

ten in Latin would have made a stronger case of their own research by aligning it with the most recent scholarship in the field of Neo-Latin studies. Such linkage is especially desirable now, when four major reference-works in the field of the Neo-Latin discipline have appeared. These four are *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World* edited by Jan Bloemendal, Charles Fantazzi and Philip Ford (Leiden and Boston, 2014), *The Oxford Handbook of Neo-Latin* edited by Sarah Knight and Stefan Tilg (Oxford, 2015), Martin Korenjak's *Geschichte der neulateinischen Literatur: Vom Humanismus bis zur Gegenwart* (Munich, 2016), and *A Guide to Neo-Latin Literature* edited by Victoria Moul (Cambridge, 2017).

I will give two examples of how references to previous research could have helped some of the authors put their own studies in a broader scholarly context. The first example concerns the ideological applications of neo-Latin literature. As recent research in the field has shown, nearly all the early modern milieus where Latin functioned as a means of communication were politically and ideologically charged. Marc Laureys has been one of the most important voices in this scholarly field with his contributions to the Brill encyclopaedia and Oxford handbook as well as the co-edited volume *Discourses of Power: Ideology and Politics in Neo-Latin Literature* (Hildesheim/Zürich/New York, 2012). The latter volume's introduction, essays and bibliographies could have provided many thought-provoking parallels and a theoretical backdrop to several contributions in *The Classical Tradition in the Baltic Region*. Similarly, the essays about the neo-Latin epigram and epitaph would have profited from the view of the centrality of this genre in early modern culture, as demonstrated in the volume *The Neo-Latin Epigram: A Learned and Witty Genre* edited by Karl Emenkel, Susanna de Beer, and David Rijser (Leuven, 2009), referred to in the surveys of both the Oxford and the Brill volumes.

The other critical remark concerns the volume's editorial principles for the translations of the quoted texts. Some of the authors do not provide translations of their Latin passages. One can therefore wonder: Who is the intended reader of this volume? I am afraid not all of today's early modernists are Latinate.

Leaving my two critical comments aside, I find *The Classical Tradition in the Baltic Region* a useful collection of essays that fills many lacunae in our knowledge about the afterlives of Classical antiquity in this part of the world.

Elena Dahlberg

Åsa Karlsson, Klas Kronberg, & Per Sandin (red.), *Karl XII och svenskarna i Osmanska riket*, Armémuseum årsbok 73 (Stockholm: Atlantis, 2015). 317 s.

Åsa Karlsson, Klas Kronberg, & Per Sandin (red.), *When Sweden was Ruled from the Ottoman Empire* (Stockholm: Armémuseum, 2016). 219 pp.

Karl XII:s fem år långa vistelse i Osmanska riket 1709–1714 är välkänd, omskriven och till viss del mytomspunnen. Den så kallade "kalabaliken i Bender" är väl förankrad i det svenska historiemedvetandet. Ändå har vistelsen och dess följdverkningar inte blivit särskilt väl utforskade i vetenskapliga sammanhang i Sverige de senaste decennierna. Den svenska litteraturen som finns i ämnet har i stora drag varit ensidigt inriktad på specifika aktörer, storpolitiska, ekonomiska och militära skeenden.

Ett försök att bredda kunskapen om vistelsen i Osmanska riket har nyligen avslutats genom forskningsprojektet *När Sverige styrdes från Osmanska riket* (Riksbankens Jubileumsfond). Genom studieresor, symposier och besök på berörda platser i regionen har projekt-

gruppen samlat kunniga experter och knutit internationella kontakter. Projektets resultat presenteras dels i antologin *Karl XII och svenskarna i Osmanska riket* (2015), dels rapporten *When Sweden was ruled from the Ottoman Empire* (2016). Antologin är utgiven på svenska och har haft stor distribution i handeln. Rapporten innehåller bidrag på engelska, vars grund är de föredrag som har hållits under projektets fem symposier och har haft en mer begränsad distribution, men gör således ändå projektets resultat tillgängliga för en internationell läsekrets.

Enligt inledningskapitlet i antologin var syftet med projektet, och av allt att döma även antologin, att "kartlägga mötet mellan svenskarna och Osmanska riket samt fördjupa kunskapen om de diplomatiska, administrativa, ekonomiska och kulturella omständigheterna" (2015, s. 18). Projektet är välmotiverat, men också omfattande. Den avsedda målgruppen för antologin förefaller att vara den historieintresserade allmänheten, men dess vetenskapliga ambition och karaktär av grundforskning gör att även forskare tillhör dess presumtiva läsare. Det samlade intrycket är att antologin lyckats väl. De tvärvetenskapliga texterna är genomgående fängslande och skrivna av erkända experter på karolinsk tid. Genom de översatta internationella bidragen har också internationell forskning blivit tillgänglig för svenska läsare, vilket är lovvärt. Bokens trevliga formgivning och rika innehåll på bild- och kartmaterial förhöjer också läsvärdet.

Antologin innehåller tolv kapitel och föregås av en inledning som behandlar projektets förutsättningar och utgångspunkter: forskningsläget kring Karl XII, internationella kontakter och projektbeskrivning. Genom att hänvisa till den tidigare litteraturens ensidiga fokus motiveras en breddning som inkluderar "förvaltningshistoria, kulturmöten, vetenskap och konst" (2015, s. 15). Den storpolitiska och militära kontexten behandlas sedan av Lars Ericson Wolke i första kapitlet och erbjuder en

välskriven överblick. I efterföljande kapitel lyfter Åsa Karlsson fram intressanta aspekter om "dagligt liv" som det gestaltade sig för Karl XII och svenskarna i framför allt Varnitsa, men kapitlet redogör också för Karl XII:s långtgående politiska reformer, bland annat för skattesystemet, vilket visar hur det var möjligt att faktiskt reformera riket på distans. Peder Törnvals kapitel, "Kungens män som styrde Sverige från Osmanska riket", är en kollektivbiografisk studie över några av de viktigaste aktörerna i fältkansliet. Bengt Liljegren redogör sedan för kalabaliken i Varnitsa, som den numera kallas, och händelserna kring förspelet, själva striden och efterspelet. Den moldaviska forskaren Elena Poșniță behandlar minnet av svenskarna i Moldavien och arkeologen Athanassios Gouridis och Per Sandin, numera enhetschef vid Armémuseum, tar därefter vid i ett kapitel om Karl XII i Demotika och Timurtash, där även minneshistoriska aspekter inkluderas. Magnus Linnarsson återför sedan läsaren till det förvaltningshistoriska perspektivet genom att presentera en rekonstruktion av den mycket viktiga postgången mellan kungen i Osmanska riket och rådet i Stockholm. Linnarsson kan belägga regelbundenhet i kommunikationerna och att de upprätthölls trots stora geografiska avstånd och riskerna längs postvägarna. Karin Ådahls kapitel "Expeditionerna till Orienten" beskriver sedan de tre expeditioner som genomfördes 1710-1716/1718 samt de teckningar, ritningar och den handskriftinsamling som resorna gav upphov till. Martin Olins arkitekturhistoriska bidrag behandlar kontakterna mellan kungen och Nicodemus Tessin den yngre i Stockholm angående planerna för ombyggnationen av slottsområdet. Johan Mårtelius fortsätter det arkitekturhistoriska spåret genom att undersöka den osmanska arkitekturens inflytande på Karl XII och Tessin. Särskilt är det Cornelius Loos och likheterna mellan "vattenhuvudstäderna" Konstantinopel och Stockholm som är i fokus. Det tredje internationella bidraget, "Den svensk-ukrainska

alliansen", är skrivet av den ukrainske historikern Yurii Savchuk och behandlar relationerna med de zaporizjzjakosackiska hetmanerna Ivan Mazepa och Pylyp Orlyk. Antologins avslutande kapitel, "Ritten hem", är en dokumentär artikel som parallellt beskriver Karl XII:s ritt och den experimentritt över samma sträcka som genomfördes av föreningen Carolus Rex Revivat år 2000.

Rapportens titel, *When Sweden was ruled from the Ottoman Empire*, ger en antydning om ett mer specifikt fokus i enlighet med projektets titel, dvs. på när och möjligen hur riket styrdes. Rapporten innehåller arton bidrag. Samtliga bidrag i antologin finns också med i rapporten. Därutöver inkluderar den bidrag av Lars Magnusson ("Trade and politics: Swedish-Turkish relations during the 1600s and 1700s"), Victor I. Tvircun ("The 'Kalabalyk'- Based on documents from Russian archives"), Ion Eremia ("Charles XII and the Swedes in eighteenth century Moldovan chronicles"), İbrahim Sezgin ("Edirne in the early 18th century") och Hassan Demiroglu ("According to Russian sources: Turkish, Swedish and Russian relationships 1709"). Texterna, som alltså är baserade på föredrag vid projektets symposier, är naturligt nog korta, men innehåller, som titlarna antyder, mycket som är läsvärt.

Texterna fungerar väl individuellt. Antologin och rapportens kapitelförfattare är välbevandrade i sina ämnen och lyfter fram flera intressanta poänger. Vissa bidrag kan också betraktas som en fortsättning eller fördjupning av tidigare forskning. Sammantaget lyckas texterna med att synliggöra Karl XII:s geografiska (om än begränsade) rörelser och på så sätt ytterligare belysa de komplexa skeenden som präglade kungens skiftande tid i Osmanska riket.

Konkret finns det ett mindre antal randanmärkningar. Frågetecken uppstår gällande förhållandet mellan antologins kapitel och övergripande syfte, samt kapitlens inbördes relation. Intrycket av att texterna ibland inte

synkroniserats förstärks genom de upprepningar som läsaren stundtals möter (se exempelvis Enemans rapportering till Karl XII, 2015, s. 129 och 175). Den breda syftesformuleringen, utan några direkta avgränsningar, och de heltäckande anspråken i boktiteln och baksidestexten, bidrar till att läsaren förväntar sig svar på många frågor. Det inledande forskningsläget behandlar i huvudsak svensk litteratur kring Karl XII, medan kapitlen har mer varierande inriktningar. Syftet och antologins titel anger att hela den svenska närvaron i Osmanska riket ska studeras, medan själva projektets titel antyder ett studium av när och möjligen hur Sverige styrdes. Ingen antologi kan naturligtvis vara heltäckande, men det är möjligt att boken hade vunnit på att utgå från en mer preciserad och problematiserande syftesformulering och låta texterna följa denna mer stringent.

I antologin anges att "de svenska krigsfångarna i Ryssland har tilldragit sig ett mycket stort intresse, medan det hittills har återstått att ge en samlad bild av svenskarnas tillvaro i Osmanska väldet" (2015, s. 15). Om det är intentionen uppstår frågan hur samlad bilden egentligen blir. Det är Karl XII och de traditionellt framhållna aktörerna som står i centrum och andra svenska undersåtar, exempelvis slavar, mellanhänder, manskap och officerare i sultanens tjänst, inkluderas inte. Beskickningen i Konstantinopel och den internationella diplomatiska miljön, om vilket det finns åtskillig internationell forskning att tillgå, omfattas bara delvis. En ännu tydligare diskussion om det internationella forskningsläget hade varit önskvärd och säkerligen varit till gagn för projektet. Trots de viktiga internationella bidragen i antologin saknas i viss mening även referenser till äldre och nyare turkisk forskning rörande Karl XII. I rapporten är det framför allt Tvircuns, Sezgin och Demiroglu som använder sig av turkisk forskning, men dessa bidrag är alltså inte inkluderade i antologin.

I inledningskapitlet till antologin framhålls projektets grundforskningsanspråk och förhoppningen om "att få tillgång till källor, som hittills inte har utnyttjats av svenska forskare" (2015, s. 17). Bokens baksidestext utlovar att "arkivmaterial i Sverige och hittills helt okända dokument i Turkiet" ska presenteras. Eftersom jag själv är intresserad av arkivforskning och har ägnat tid i osmanska arkiv väcker det min glada nyfikenhet, men någon hänvisning till handlingar i turkiska arkiv återfinns mig veterligt inte i antologin.

På det stora hela erbjuder antologin och rapporten utan tvekan både intressant läsning och viktiga forskningsbidrag som på flera olika sätt uppmärksammar och bidrar med ny kunskap om Karl XII:s vistelse i Osmanska riket. Projektet har uppenbart varit framgångsrikt, inte minst i sin internationaliseringsambition. Både antologin och rapporten är således också väl värda att läsa och begrunda såväl för den historieintresserade allmänheten som för forskarsamhället.

Gustaf Fryksén

Jennie Nell & Alfred Sjödin (red.), *Kritik och beundran: Jean-Jacques Rousseau och Sverige 1750–1850* (Lund: Ellerströms, 2017). 462 s.

Björn Billing, *Utsikt från en bergstopp: Jean-Jacques Rousseau och naturen* (Lund: Ellerströms, 2017). 232 s.

Rousseau är i ropet, men frågan är om han bör ratas eller räddas. Två nya böcker – utgivna av Ellerströms förlag i Lund – kastar ljus på Genève-filosofens tankar *von oben* och *von unten*, hur de lästes i sin samtid och huruvida de kan inspirera än idag.

År 1803 lämnade ordenssällskapet *La Tolerance* in en redogörelse om sin verksamhet till Överståthållareämbetet. Ordenstecknet bar

bokstäverna G.F.V.R. som stod för "Gustaf, Frederic [den andre av Preussen], Voltaire och Rousseau". Jämte det kungliga beskyddet av toleransen hyllades "de Store Filosofer som skrivit om" den. Och "ordet Tolerance innebär och tages bland sällskapet såsom en motsats af Atheisteri, skadelige Mysterier, utsäfvningar i Religions-Mål, Secter, hat, förföljelser och Fanatisme". Instiftaren för ordenssällskapet gjorde en tydlig ideologisk markering: Rousseau placerades på den rationalistiska sidan av det upplysta projektet, som tydligt tog avstånd från förutfattade meningar och ideologisk fundamentalism. Men frågan är om det speglar tänkarens reception i det svenska riket vid tidpunkten. Hans relation till "Sverige" (vi får anta att detta innefattar Finland liksom även Svenska Pommern) har varit föremål för ett forskningsprojekt, som i den 2017 utkomna samlingsvolymen *Kritik och beundran: Jean Jaques Rousseau och Sverige 1750–1850* (utg. av litteraturvetarna Jennie Nell och Alfred Sjödin) redovisar sina omfattande resultat.

Den gedigna volymen innehåller tolv studier fördelade på fyra tematiska avsnitt, en inledning, ett efterord, engelska sammanfattningar samt ett sakregister. Efter en allmän, orienterande inledning författad av Jennie Nell och Alfred Sjödin undersöker Marianne Molander Beyer och Stefan Ekman de receptionskanaler genom vilka Sverige kom i kontakt med Rousseau. Molander Beyer leder läsaren skickligt genom de svensk-franska kontakterna i samhällseliten och deras betydelse för aktiv kulturell överföring. Hon belägger den ambivalenta inställning till filosofen som präglade receptionen av hans skrifter både i Sverige och mer allmänt i Europa. Särskilt intressant är att endast en begränsad del av den styrande politiska eliten hyste en positiv uppfattning av Rousseau. Man hade däremot tydliga preferenser för Voltaire, som levererade argument för en upplyst despoti i gustaviansk stil. Ekman belyser pressens roll för skapandet av en svensk Rousseaubild genom att studera

Gjörwells *Den Swenska Mercurius* utgivning mellan 1755 och 1766. Som en av Gjörwells huvudkällor anges *Göttingsche Anzeigen*, men också den svensk-pommerska pressen och dess korrespondenter fungerade som en informationskälla för Stockholmsjournalisten, ett förhållande som skulle kunna analyseras och utvidgas i framtida forskning.

Elena Dahlberg, Mathias Person och Erik Eliasson skärskådar Rousseaus ställning i den lärda världen. Dahlberg gör det genom att lotsa läsaren genom den rikedom som den svenska dissertationslitteraturen (på latin) utgör och där behandlingen av filosofen över tid utvecklas från förakt till aktning. Persson skärskådar två presidietal i KVA som tydligt avfärdar Rousseaus civilisationskritik och i stället hyllar en vetenskaplig världsbild, som med en kolonial blick av överlägsenhet idylliserar den västerländska underkastelsen av den förment underutvecklade världen. Eliasson pekar på att stoicismen bildar en gemensam nämnare mellan Rousseau och af Leopold. Genom att undersöka det stoiska tänkandets betydelse skildrar Eliasson af Leopold som en mer allvarlig filosof och förmedlare av Rousseaus tankevärld än vad som framkommit i tidigare forskning.

Det största avsnittet i volymen ägnas åt Rousseaus ställning på den litterära parnassen. Elisabeth Mansén har bidragit med två, medan Alfred Sjödin, Staffan Bengtsson och Roland Lysell har skrivit ett kapitel var. Hos Mansén står Nordenflycht och hennes *Fruentimers försvar* i centrum samt i det andra bidraget svenska kvinnliga läsningar av Rousseau generellt. Jag har anledning att återkomma till *Fruentimers försvar*, "både [...] ett feministiskt pionjärverk och [...] en central text inom svensk Rousseau-reception" (s. 197). Sjödin visar att Rousseaus påstådda betydelse för den gustavianska naturdikten kan problematiseras. Av hans analys av Oxenstiernas dikt *Skördarne* framgår att den samtida svenska natursynen inte enbart omfamnade ett idylliserande ideal utan att naturen fortfarande ingick i ett pro-

gram för nyttoinriktad uppodling av nationen. Likaså relativiserar Bengtsson Rousseaus ofta schablonmässigt tillskrivna påverkan på Thorild. Genom en typografisk läsning av tre Thorildfragment argumenterar Bengtsson övertygande för att Herder utövade ett minst lika starkt inflytande. Lysell ägnar sitt kapitel åt en undersökning av hur Rousseaus idéer gör sig gällande i Almqvists pedagogiska tänkande. Detta sökte ringa in ett i det ”svenska sinnelaget” grundat uppfostringsprogram som hyllar naturliga dygder i det manliga och kvinnliga och där den svenska fattigdomen tolkas positivt.

Det sista kapitlet behandlar Rousseau på scenen och därmed en idag mindre känd aspekt av hans författarskap. Maria Gullstam spårar Rousseaus påverkan på den svenska uppfattningen om teatern. Hans syn på dess roll väckte både sympati och avståndstagande och kom att spridas i Sveriges första musikaliska lexikon. I det sista kollektivt författade bidraget (Bagge, Gullstam, Massengale, Nell, Tatlow) presenteras och diskuteras det unika fyndet av en svensk översättning av Rousseaus ofta uppförda opera *Le Devin du Village*, vilket belägger verkets status i sin samtid.

I sitt sammanfattande efterord kommer Jennie Nell till slutsatsen att Rousseau i en svensk kontext 1750–1850 mer beundrades i sin egenskap som författare än som filosof, men att receptionen kännetecknas av en stor och komplex ambivalens. Denna uppfattning framkommer också i de flesta av antologins kapitel. Liksom i övriga Europa kritiserade man i Sverige Rousseaus radikala åsikter om religion, kön och civilisation men hyllade hans språkliga stil och hans tankar kring den kännande människan och den känsliga själen. En övergripande slutsats av projektet är att ”den svenska Rousseareceptionen till så stor del försiggick på andra språk än svenska” (s. 399). Tillsammans med Nells och Sjödens inledande konstaterande att ”reception inte är ett passivt mottagande utan ett kreativt tilläg-

gande” (s. 10) blir detta en viktig lärdom för den svenska 1700-talsforskningen generellt. Det vore relevant att i ännu större utsträckning studera kulturöverförande fenomen som t.ex. pressen, bredden av språkkunskaper eller översättningar. I hur stor omfattning förmedlade artiklar i det svenska rikets samlade press under perioden den kontinentala intellektuella miljön? Att svara på en sådan fråga skulle kräva både kvantitativa och kvalitativa tillvägagångssätt, ett flerårigt projekt som kartlägger helheten av periodisk press ur olika synvinklar. Hur många människor i det svenska riket kunde *de facto* recipiera litteratur utgiven på franska, tyska eller engelska som originalspråk? Och hur mycket litteratur på dessa språk nådde *de facto* Sverige? Vi har idag endast ytterst vaga uppfattningar om språkkunskaper i den svenska läspubliken. En uppfattning om språkkunskaperna leder genast in på fältet rörande språköverbryggande kompetens. Vi vet ännu för litet om översättningskulturen i 1700-talets svenska rike (bortsett från projektet Svenskt Översättarlexikon som nu har flyttats in i Litteraturbanken: <https://litteraturbanken.se/översättarlexikon/>). Med detta menar jag allt ifrån litterära översättare till ”bruksöversättningar” åt myndigheter, pressen och småskrifter.

Det förefaller något märkligt i sammanhanget att Svenska Pommerns roll som kulturell kontaktzon mellan Sverige och kontinenten inte alls uppmärksammas i volymen. Fanns det överhuvudtaget en svensk Rousseareception på tyska? Bortsett från denna aspekt representerar dock antologin ett fascinerande exempel på vad en produktiv svensk 1700-talsforskning kan prestera (även med begränsade medel). Flera av studierna utgår från innovativa uppslag, till exempel bruket av dissertationslitteraturen, som genom en pågående digitalisering äntligen blir tillgänglig som (kvantitativt) forskningsmaterial (se <http://ub.uu.se/hitta-i-vara-samlingar/aldre-tryck/tidigmoderna-dissertationer-i-fulltext/>), eller Norden-

flychts idéhistoriskt signifikanta kritik av Rousseaus statiska uppfattning om könen särart. Antologin har också satt standarden för framtida breda och kreativa 1700-talsstudier, kapabla att förnya forskningsläget och lyfta det till en internationell nivå: omfattande språkkunskaper i latin, franska och tyska samt djupa kunskaper i källhantering, med en portion ihärdighet och tur.

Bergwahn och *Höhenkoller* – den irrationella dragningen till berget och det solipsistiska svärmodet utlöst av allt för hög höjd – har sin alldeles egen idéhistoria. Den utforskas initierat av idéhistorikern Björn Billing i *Utsikt från en bergstopp: Jean-Jaques Rousseau och naturen*, i ett litet, behändigt och estetiskt tilltalande format utan att anta karaktären av en formell forskningspublikation. I nio tematiska kapitel får vi följa Rousseau och hans brevroman *Julie, eller den nya Héloïse* i ett antal närmast vinjettartade vertikala och horisontella nedslag som uppdelas i lagom läsvansnitt. Dels bestiger vi i dessa ett antal berg och skådar klarhet tillsammans med ett celebert galleri av (enbart) män, dels lockas vi in i (nästan den enda kvinnan som nämns) Julies förborgade och snirkliga trädgård för att utforska en komplex tankelabyrint. Syftet med de knappa 200 sidorna, som Billing vid flera tillfällen kallar en essä (enligt *Nationalencyklopedin* "en skriftlig framställning av måttligt omfång"), är att "behandla hur synen på bergen förändras under 1700-talet" och hur mötet med bergslandskapet "genererade ett nytt sätt att se naturen – bokstavligen en ny blick" (s. 17). Naturskildringarna analyseras med hjälp av miljöhistoriska och ekokritiska perspektiv. Så tas vi upp på bergets topp för att förstå hur tiden omladdade det exotiskt alpina naturlandskapet från existentiellt hot till emotionell och estetisk extas, som ett chiffer för fundamental civilisationskritik. Ovan molnen ter sig den individuella blicken sublimt transformerad, som i en upphöjd form av exil, vilket tvingar epokens estetiska teorier till nya konceptualiseringar. Berättelserna därom utlöser vidare både en våg

av vetenskaplig alpinism och begynnande mass-turism med därtill hörande materiella fenomen och praktiker. Exploateringen av Alperna bildar således toppen av 1700- och 1800-talets enorma aptit för en reselitteratur som ledigt växlar mellan idylliska paradisöar och isiga glaciärer, mellan det lokala och det globala.

Utsikt från en bergstopp är både lättläst och svårläst. Precis som fotvandrarerna på 1700-talet rekommenderades att ta med sig ett anteckningsblock på resan behöver läsaren något liknande för att notera den lavin av namn (mest på män), titlar på verk, platser och förhållanden som släpps ned längs med vägen både bakåt och framåt i kronologin och mot alla håll i topografin. Ibland ekar ett ålderdomligt och tillkrånglat språk i Billings formuleringar. Exempelvis meningar som "vidare samspelar denna estetiska receptivitet via sinnlig resonans med människans moraliska kultivering [...]" (s. 27) eller "kort sagt [...], enligt Rousseau påverkar totaliteten av yttre biologiska faktorer människans inre disposition, hennes översinnliga väsen som förnuftigt och självreflexivt subjekt" (s. 37) är svåra att avkoda och skulle ha vunnit på att förenklas.

På ett plan följer vi romanen *Julies* numererade brev, men det är högst osäkert i vilken ordning, och det förefaller på ett antal ställen som om vi läste om samma innehåll vid upprepade tillfällen. Det samma gäller topografin. För att navigera i det landskap som skildras hade läsaren varit betjänt av en karta över de huvudsakliga platserna – det är inte alldeles lätt att hänga med om vi är cis- eller transalpina eller mitt i, eller om vi plötsligt förflyttat oss till Söderhavet. Frånvaron av kvinnliga perspektiv i boken kompenseras måhända av avsnittet "Den könade naturen" (s. 101–105). Här diskuteras hur Rousseau låser in Julie i en underbar trädgård som hon själv gestaltar och därmed förtränger sina "förbjudna begär efter Saint-Preux" (s. 102). Att vara ett gränsöverskridande subjekt "är mannens exklusiva möjlighet" (s. 104). Billing är någonting på

spåret som hade kunnat utforskas mer utförligt. I all maskulin *Bergwahn* kan det vara angeläget att mer systematiskt ställa frågan vad som hände med dem som inte privilegierades av att skåda alpglödens förlösande sken. En av dessa var Mary Godwin/Shelley, som släppte iväg älskaren Percy (omnämnd på s. 16–17) på hans alpina estetiska eskapader medan hon i det litterära baslägret i stället kokade ihop en historia som leder oss rakt in i posthumanismen. Också Frankensteins monster skådade bergstopparna, men av någon anledning fäster Billing ingen vikt vid det. Blir perspektiven för komplexa? Skulle den rousseauska diktatoriska dikotomin mellan manligt och kvinnligt hotas om Shelleys litterära blick via det konstruerade monstret inkluderades? Och i all sublimitet: riskerar inte Rousseaus hyllade utsikt från en bergstopp att utveckla en blindhet? Caspar David Friedrichs något väl ofta i anspråk tagna omslagsbild *Wanderer über dem Nebelmeer* (cirka 1817, den används även som omslagsbild till den svenska nyöversättningen av Theodor Fontanes *Stechlin*, utgiven 2017 på Atlantis förlag) tycks inkarnera den rousseauska blicken men är kanske mer än något annat en metafor över själva seendet – och över det vi inte ser, eller inte vill se.

För att återvända till Nordenflycht, som i *Fruentimers försvar* diktar (se Mansén ovan, s. 190): "Säj Rousseau! hvad för måln som nu din syn förblindar"? och "Naturen får då skuld, och blod och hjärta del i det, som blott har grund i fostrings-sättets fel". Att utelämma Nordenflychts och andras kritik av Rousseau (som Mansén så tydligt uppdagar) i en diskussion om hans natursyn blottar en allvarlig blind fläck. För Rousseau framstår nämligen kvinnan, liksom "vilden", som betingad av just naturen, med en låg eller obefintlig potential att överskrida sin fast determinerade plats mot vilken civilisationen och mannen skall mätas: "Vilden" som överlägsen moralisk spegelbild till den av civilisationen korruperade människan (liksom germanerna hos Tacitus), kvin-

nan som underlägsen vrångbild av den manliga kapaciteten. Men om Tacitus åtminstone kunde hylla de germanska kvinnornas suveräna moral är det ingenting Rousseau anammade. Den typen av rousseauska biologiska essentialiseringar skapar, trots all alpin illumination och heroisk *Höbenkoller*, obehag i läsningen och öppnar för att använda naturen som argument för misogyn makt- och sorteringshierarkier med en ödesmättad verkningshistoria ända in i vår samtid. Naturen och den romantiska natursynen erbjuder ett skenbart skydd från den mänskliga verklighetens brokighet och bräcklighet. Den sublima natursynen kan på sin höjd fungera som metafor för själslig transformation, men griper den inte in i det sociala samspelet förlorar den sin förlösande roll och förblir en fåfång flykt.

Andreas Önnerfors

Randi Hege Skjelmo & Liv Helene Willumsen, *Thomas von Westens liv og virke* (Oslo: Vidarforlaget, 2017). 249 s.

Dette er en stram, klassisk biografi om Thomas von Westen (1682–1727), den sentrale aktøren i misjonen blant den samiske befolkningen på begynnelsen av 1700-tallet. De to forfatterne må ha arbeidet svært nært, for kapitlene er skrevet snart av den ene, snart av den andre uten at stilen synes å endres. Jeg er både imponert og nysgjerrig på prinsippene her.

Boken følger von Westen fra fødsel til hans død – på aller siste side. Akkurat det er mer enn en kuriøs detalj: dette er én manns liv, skildret gjennom den tiden det varte, og ikke mer. Den er ikke en drøfting av perioden eller av von Westens virkningshistorie. Det gir boken en nesten intens klarhet, men det gir den også dens klare begrensning.

Randi Hege Skjelmo har skrevet de første to kapitlene, om von Westens familiebak-

grunn, oppvekst og den første studietiden i København. Det er en utakknemlig oppgave, for kildematerialet er knapt, men hun gir mye historisk kontekst og forhistorie, ikke minst om apotek- og utdanningshistorie, men i de partiene som handler om utdanning, trekkes linjene så langt tilbake at de i praksis ikke er virkelig relevante for von Westens skolegang og studier.

Det kunne de ha vært. Luthers og Melanchthons syn på skolegang og den akademiske presteutdanningen i Danmark-Norge er sentrale faktorer i det som gjør von Westen viktig: sammenhengen mellom pietismen, misjonen og statsmakten. Men disse temaene formuleres bare helt antydningvis. Historiske forutsetninger presenteres som bakgrunn for von Westens livsløp og umiddelbare omgivelser, ikke som grunnlag for en virkelig historisk analyse.

Dette er bokens svakhet. Den følger sin hovedperson gjennom studiene, deretter til Helgeland, tilbake til København for en ny periode med studier og akademisk arbeid, og så til Veøy og til den utstrakte misjonsvirksomheten blant den samiske befolkningen. Men den går aldri inn i noen virkelig analyse av de historiske prosessene von Westen legemliggjorde, og vi får vite lite om religion, makt og kultur.

Dette gir boken et preg av hagiografi, en beretning om et symbolsk liv levd med en slags nødvendighet snarere enn gjennom valg, strategier, kompliserte forutsetninger og skiftende muligheter. Dermed kan den lene seg mot den eldre litteraturen uten å bryte opp fra historieforståelser av et nå gammelt og til dels svært fremmed slag, som når Willumsen forteller den kuriøse historien om hvordan von Westens sanndrømthet reddet ham ut av en akutt gjeldskrise i 1708 (71). Her bygger hun direkte på Daniel Thraps *Thomas von Westen og Finne-Missjonen* (1882), men helt uten å problematisere mirakelhistorien, tvert om: den får inngå sømløst i fremstillingen. Åpenbaringen vi presenteres

for, hører hjemme i en religiøs historietenkning som var utidsmessig allerede hos Thrap.

Thomas von Westen var den drivende kraften i arbeidet for å kristne samene og en nøkkelfigur i den pietistiske presteorganisasjonen Syvstjernen, men Skjelmo gir oss bare et riss av pietismen som religiøs strømning og av de politiske kontroversene som omga den. Vi får heller ikke vite stort om hva Syvstjernens medlemmer sto for og ville i sine henvendelser til kongen, om arten av deres fellesskap – og om von Westens pietisme. I fremstillingen av de tre store misjonsreisene til Finnmark er det frustrerende å få vite så lite både om hva – og ikke minst hvordan – von Westen forkynte, hva slags religiøs kultur han kom til og hvordan han erfarte den. Noen enkeltelementer i den samiske religionen nevnes helt knapt, og vi får flere fotografier av en runebomme med korte billedtekster, men ellers er det ikke stort vi lærer, enda så interessant historien er. «[A]ndre vesentlige momenter om den samiske førkristne religion kan Thomas von Westen ha hatt kunnskap om gjennom lesing av Paus' og Lorchs relasjoner om forholdene i Finnmark samt tidligere trykket litteratur av eksempelvis Olaus Magnus, Peder Claussøn Friis og Johannes Schefferus,» (140) hevder Willumsen i kapitlet om den første misjonsreisen. «Førkristen» er nå en underlig betegnelse på den religionen von Westen reiste for å utrydde i 1716, det er som om innføringen av kristendommen var et spørsmål om evolusjon, ikke om makt. Men først og fremst blir jeg nysgjerrig på hvordan von Westens beskrivelser av samisk religion var preget av påvirkning fra eldre tekster, og på hva han faktisk skrev selv. Dermed blekner denne fremstillingen som religions- og kulturhistorisk bidrag, men også som mulig maktanalyse. Først helt mot slutten av kapitlet om den tredje reisen skriver Skjelmo at «von Westen hadde vært så nidkjær i utøvelsen av sin misjonsgjerning at han ble uforsonlig når det gjaldt å imøtekomme den tradisjonelle utøvelsen av den førkristne sa-

miske religion. Denne steile holdningen fra hans side hadde flere ganger ført til kritiske situasjoner, hvor to kulturer rent bokstavelig stod imot hverandre. (217)»

Men *hvilke* kulturer var det som sto mot hverandre? Var de hverandres motstandere? Her sier både Skjelmo og Willumsen ytterst lite, og like etter sitatet ovenfor anføres det på plussiden i von Westens historiske regnskap at «[h]an hadde brakt mange 'finnebørn' til Trondheim for å gi dem utdanning.» (217) Igjen blir de tunge maktspektene borte i språket, «finnebørn» blir bare «brakt» til Trondheim for å kunne bli misjonsagenter: her kunne man for eksempel lent seg mot Daniel Lindmarks arbeider og mot studier med et postkolonialistisk perspektiv, som hos Karin Granqvist. Formuleringen om hvordan de to kulturene rent bokstavelig stod imot hverandre antyder bare så vidt sammenhengen mellom makt og misjon. Og siden Willumsen er en spesialist på trolldomshistorie, ikke minst slik den utspiller seg i Finnmark, er det lett å bli nysgjerrig på hvordan hun ser på forholdet mellom misjon

og trolldomsprosesser. Den siste av prosessene i Finnmark fant sted bare en generasjon før von Westens første reise, og den dreide seg helt grunnleggende om lokal religion og kult. Heller ikke her får vi svar.

Det skal ikke tas fra denne boken at den er kort, at den gir en fast og tydelig historie om Thomas von Westen, eller at den åpenbart ikke tar mål av seg til å gi noen kultur- eller makt-historisk analyse av misjonen blant den samiske befolkningen. Den gir også langt på vei en oversikt over det tilgjengelige kildematerialet og gjengir det i en rekke velvalgte og interessante, ofte lange sitater. Men menige lesere vil måtte anstrenge seg mye for å forstå dem fullt ut, selv om de ofte gir den eneste utformingen av helt vesentlige poenger. Selv sitter jeg igjen med en usvekket interesse for den historien som Skjelmo og Willumsen åpner mot i *Thomas von Westens liv og virke*, men kunnskapstørsten lesker denne boken bare i liten grad.

Erling Sandmo

ANNA CULLHED är professor i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet. Hennes forskning behandlar svensk och europeisk poetik och retorik från 1600-tal till 1800-tal och svensk litteratur från samma tidsperiod – intresseområden som i sin tur leder vidare till historiografiska frågor. För närvarande arbetar hon med det RJ-finansierade projektet "Moving Medea: The Transcultural Stage in the Eighteenth Century", som kombinerar spatial teori med ett genusperspektiv. Email: anna.cullhed@littvet.su.se.

RALF HEMMINGSEN, Dr. Med., has been Professor of Psychiatry at the University of Copenhagen since 1995, and was Head of Department of Psychiatry E, Bispebjerg Hospital 1986–2002. He has published numerous scientific papers about clinical and neurobiological aspects of schizophrenia and organic psychoses. A further focus has been on concepts within psychopathology, and this author has edited several textbooks of general clinical psychiatry. He is currently working with concepts of psychopathology, historically, diagnostically and in the context of teaching clinical psychiatry. Email: rph@sund.ku.dk.

ELI LØFALDLI is Associate Professor of English Literature at the Department of Language and Literature, Norwegian University of Science and Technology (NTNU). Her work has

centred on various forms of appropriation, adaptation and translation in and of eighteenth-century literary and non-literary texts. She is currently working on projects on the appropriation of eighteenth-century autobiographical and biographical material and the integration of translation theory and adaptation theory. Email: eli.lofaldli@ntnu.no.

TINE REEH is Associate Professor of Church History at the University of Copenhagen. She became Dr.Theol. in 2012 on a dissertation on the nexus between Christianity and culture in the twentieth century. She is currently working with transformations of Christianity in the eighteenth century, with particular interest in concepts of subjectivity, secularization, historiography, the reception of Martin Luther's theology and historical readings of biblical texts. Email: trr@teol.ku.dk.

PANU SAVOLAINEN is a Ph.D. in history and a postdoctoral researcher at the University of Turku. His research focuses on themes of material culture, architecture and urban space from the seventeenth to the nineteenth century. He has published several articles and books about eighteenth-century urban history and spatial culture. Email: panu.savolainen@utu.fi.

HENRIK ÅGREN är professor i historia vid Uppsala universitet. Hans forskning berör

främst social- och kulturhistoriska frågor under svenskt 1600- och 1700-tal. Föreliggande studie har kommit till inom projektet *Se ståndssamhället!* finansierat av Riksbankens Jubileumsfonds stödform *Forskning om förmodernitet*. Det är den andra av tre planerade artiklar. Den första är publicerad i *Scandinavian Journal of History* 2017. Email: henrik.agren@hist.uu.se.

Other Contributors

Professor Bertil van Boer, Bellingham;
PhD Elena Dahlberg, Calgary;
PhD Candidate Alexander Engström,
Uppsala;

PhD Candidate Gustaf Fryksén, Lund;
PhD Juha-Matti Granqvist, Helsinki;
Guðmundur Jónsson, Reykjavik;
PhD Eva Krause Jørgensen, Aarhus;
PhD Johannes Ljungberg, Lund;
Professor Elisabeth Mansén, Stockholm;
Associate Professor Viðar Pálsson, Reykjavik;
Professor Göran Rydén, Uppsala;
Professor Erling Sandmo, Oslo;
PhD Øystein Lydik Idsø Viken, Volda;
Professor Andrew Wawn, Leeds;
Professor Charlotta Wolff, Turku;
Associate Professor Andreas Önnersfors,
Göteborg.

Inbjudan till temanummer: 1700-talet sedan 1700-talet: historiografi och kulturarv i tvärvetenskaplig belysning

Sjuttonhundratat: Nordic Yearbook for Eighteenth Century Studies 2019

2019 års upplaga av Sjuttonhundratat planeras som ett temanummer med historiografiskt perspektiv. Med avstamp i den konferens som hölls i Uppsala i oktober 2017 önskar redaktionen bidra till kunskap om 1700-talet som idé, koncept och historisk period. Bidragen kan till exempel behandla seklet i litterära, visuella, filmiska, musikaliska och sceniska gestaltningar. De kan analysera (arbetet med) restaureringar och utställningar om 1700-talet. Ett annat möjligt perspektiv är att diskutera tankegodis som har varit betydelsefulla sedan 1700-talet eller som förknippas med upplysningen i bredaste bemärkelse.

Redaktionen välkomnar förslag på artiklar, essäer och debattartiklar som rör årsbokens tema. Färdiga artiklar måste vara redaktionen tillhanda senast 1 december 2018. Sjuttonhundratat publicerar texter på skandinaviska språk, engelska, franska och tyska. Vänligen se hemsidan 1700-tal.se för fullständiga skribentanvisningar. För frågor och förslag, skriv till my.hellsing@hist.uu.se.

Call for papers for a theme issue: The Eighteenth Century since the Eighteenth Century: Interdisciplinary Perspectives on Historiography and Cultural Heritage

Sjuttonhundratat: Nordic Yearbook for Eighteenth Century Studies 2019

The 2019 issue of *Sjuttonhundratat* is planned as a theme issue with a historiographic perspective. Based on the conference held in Uppsala in October 2017, the editors wish to contribute to knowledge about the eighteenth century as an idea, a concept and a historical period. The papers can deal with the century in terms of, for instance, literary, visual, filmic, musical and theatrical representations. Papers can analyse (work with) restorations and exhibitions concerning the eighteenth century. Another possible perspective is to discuss ideas which have been significant since the eighteenth century or which are associated with the Enlightenment in the broadest sense.

The editors welcome suggestions for articles, essays and debate pieces on the theme of the issue. Articles should reach the editors by 1 December 2018. *Sjuttonhundratat* publishes texts in the Scandinavian languages, English, French and German. Please consult the website 1700-tal.se for complete instructions for authors. For suggestions and questions, please write to my.hellsing@hist.uu.se.

Sjuttonhundratat: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies är en tvärvetenskaplig flerspråkig årsbok som utges av det svenska Sällskapet för 1700-talsstudier i samarbete med Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier, Norsk selskap for 1700-tallsstudier, Dansk selskab for 1700-talsstudier och Félag um átjándu aldar fræði. Sjuttonhundratat välkomnar bidrag rörande alla aspekter av 1700-talet skrivna på skandinaviska språk eller på engelska, franska och tyska. Alla uppsatser granskas av minst två från redaktionen fristående ämnesexperter.

Utförliga manuskriptanvisningar finns på det svenska sällskapets hemsida. Franska bidrag utformas i enlighet med Voltaire Foundations mall. För ytterligare information kontakta någon av redaktörerna.

Sjuttonhundratat: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies is a multidisciplinary and multilingual yearbook published by the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies in cooperation with the Finnish, Norwegian, Danish, and Icelandic societies for eighteenth-century studies. Sjuttonhundratat welcomes contributions on all aspects of the eighteenth century written in the Scandinavian languages or in English, French, or German. All submitted manuscripts will be reviewed by at least two specialist referees independently of the editorial board.

Detailed guidelines for authors can be found on the website of the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies. In the case of contributions in French, the style guidelines of the Voltaire Foundation are used as a model. For further information on technical matters kindly contact one of the editors.

www.1700-tal.se

www.1700.fi

<http://1700-tallet.no>

www.ds1700.dk

<http://fraedi.is/18.oldin>